

ПЕТРО КЕКІШ

**ДАЛЕКА ПІВНІЧ
– КРАЙ ПРИРЕЧЕНИХ**

ОПОВІДАННЯ

**ЛІЛЕЯ
ТЕРНОПІЛЬ
1996**

Петро КЕКІШ.

Далека Північ — край приречених. — Тернопіль, 1996. — 220 с.

У цій збірці оповідань змальовується життя поневоленого люду за часів сталінського лихоліття як у концтаборах Далекої Півночі, так і поза їх межами.

Читач познайомиться з жахливими подіями і боротьбою ув'язнених за виживання в тих далеких краях, а також зі способом життя місцевого корінного населення, з його обрядами і звичаями, з природою того суворого краю, його тваринним і рослинним світом.

Книга побачила світ завдяки фінансовій підтримці:

приватної виробничо-комерційної фірми «Мегатон-Інвест», (м. Черкаси)
та її директора п. Анатолія Недоступа;
фірми «ПАРТНЕР» та її директора п. Михайла Куликовського;
стараннями Братства ОУН-УПА Подільського краю «Лисоня»
та його голови п. Петра Касінчука

© Петро КЕКІШ,
Тернопіль, 1996

*Найкращому другові життя
моєї дружині присвячую*

НАШЕ ЗНАЙОМСТВО

5-е березня 1953 року.

Мабуть, рідко хто не знає цієї дати. За сімдесят років радянської влади багато всяких подій відбулося в нашій країні: великих і малих, важливих і менш помітних для радянського народу і для історії взагалі. Але, заледве, чи яка з них може зрівнятися з вищезгаданою.

1953 рік був переломним у житті всіх радянських народів. Накінець розломилася льодяна крига, яка довгі роки сковувала все передове, прогресивне в країні. Поволі став зникати страх перед завтрашнім днем, припинились безкінечні етапи в'язнів на Далеку Північ, в Сибір, на Далекий Схід і в пустелі Казахстану, будилися зі сну предвісники волі.

Поступово стали відбуватися зміни і в житті в'язнів численних концентраційних таборів. Ця хвиля докотилася і до засніженої Воркути.

Коли ранком 5-го березня московський диктор вперше (крізь сльози) сповістив світові про смерть Сталіна, як не дивно, в'язні по-всякому це сприйняли. Були між ними навіть такі, що плакали... Так, так, тут помилки немає, — плакали (!).

Важко в це повірити нормальній людині, що люди, безпідставно суджені на 15-25 років, по десять з яких вже відбули в неймовірно важких умовах, не маючи перед собою жодних перспектив, плакали за своїм катом! От до чого можна знівечити людське мислення, коли постійно його труїти брехнею. Недарма кажуть, що коли людині сто разів повторити загальновідому брехню, то на сто першій вона в неї повірить.

Характерно, що плакали лише деякі росіяни, всі інші народи вели себе спокійно, нормально. На їх обличчі можна було навіть помітити приховану радість. Іскорка надії з'явилася в їх очах, від чого вони робилися збудженими, непосидючими.

Після трауру в таборі і далі панував спокій і, хоча у табірному житті нічого не змінилося, по всьому відчувалося, що лід зрушився. Табірне начальство вело себе більш стримано, не було вже чути його крику і брутальних епітетів на адресу в'язнів, якими воно так часто оперувало. На прохідних вахтах і в таборах припинились систематичні обшуки-«шмони», і що найголовніше, почали видавати в'язням по кілька карбованців

Полегша після смерті Сталіна. Шахтарі під териконом

щомісячно, за які в спеціально створених кіосках можна було купити шматок хліба.

Децю послабився режим і при конвоюванні й нагляді за робочими бригадами, які щоденно виводилися за зону (за табірну огорожу) для праці на будівельних та інших робочих об'єктах міста.

Між жіночими і чоловічими бригадами, яким часто доводилося працювати майже поруч, була встановлена абсолютна ізоляція. Їм заборонялося не лише говорити, але й навіть дивитися в той бік.

Так було й досі, але різноманітні спроби порушити ті залізні правила приборкувалися вже слабше. Це й дало змогу заочно знайомитися і заводити нелегальну переписку між хлопцями і дівчатами. Листи скручувались в грипси і непомітно перекидалися через загорожу.

Голоду в той час у таборах вже не відчувалося, одяга видавалася в'язням регулярно, білизна теж. У кожного на нарах лежав чистий матрац, набитий стружками і застелений білим простирадлом і ковдрою. Люди трохи віджили, але їх виснаженим душам дуже не вистачало теплоти і ласки. Поскілки табірна офіційна пошта працювала вже регулярно, дехто з в'язнів заводив листування, і табірна пошта запрацювала на повну силу. Ті, що працювали в місті поруч із жіночими бригадами, задовільнялися нелегальною перепискою. Тут знайомилися теж здебільшого заочно, або внаслідок випадкового хвиливого побачення. Таких знайомств ставало все більше і підпільна пошта «розбухала» з кожним днем. Треба сказати, що стремління до такого знайомства було і в хлопців, і в дівчат. Звісно, що в концтаборах у ті роки знаходилася в основному молодь. Тим, які були ув'язнені в двадцять років, зараз вже було по тридцять, а це вже — кінець молодості. У ті роки, як нам відомо, людина прикладала максимум зусиль, щоб почати нормальне сімейне життя.

Сприймати серйозно таке знайомство було важко з багатьох причин: по-перше, — ніхто з тих, хто вів листування, не знав сьогодні, де він може опинитися завтра. По-друге, лиш рідко хто з них бачили одне одного. І перед ними завжди стояло питання, чи сподобаються вони собі при зустрічі. Але молодь в той час аж так глибоко не задумувалася, вона насолоджувалася своїми фантазіями і тими золотими замками, які будувала на

піску сьогодні. Вони настільки захоплювалися своїм фліртом, що життя без нього вже собі не уявляли. Отримати від коханої листа було для них великим святом. Його перечитували по кілька разів, ділилися його змістом і думками з друзями і тим жили. Кому не пощастило отримати довгождану записку, сприймав це дуже боляче, тяжко переживав і падав у депресію.

Щось донкіхотського було в тому заочному флірті, проте в ті часи з ним було краще, ніж без нього. Це була єдина сердечна розвага, єдине душевне задоволення. Всі щиро вірили в те, що самі писали і їм відписували, любили своїх вимріяних коханих і з тим було їм легше пережити лиху долю.

Ще одну корисну сторону мало таке листування. Як не дивно, але це факт, що добра половина молоді, познайомленої таким способом, вкінці побралася.

Зрозуміло, що все, що тут сказано, звучить досить дивно, майже неймовірно. Але все це абсолютна правда, яку не важко перевірити. Проте повно зрозуміти все те може лише той, хто сам пережив щось подібне.

Проживав і я в той час серед вище згаданих людей, їв з ними один кусень хліба, дихав одним повітрям, жив їхніми інтересами. На листування з дівчатами дивився на початку без особливих емоцій. Деколи дозволяв собі навіть іронізувати такий спосіб знайомства, хоч добре розумів психологію таких людей і ту користь, яку вона їм приносить. Річ у тім, що в останні роки перебування в таборі я інтенсивно працював над собою: вивчав англійську і литовську мови, відвідував курси електромонтерів, багато читав. Всі вільні від роботи хвилини були в мене доцільно використані і дозволяли собі якісь розваги вважав просто марнотратством дорогоцінного часу. Було в мене багато добрих друзів, ми часто сходилися, обговорювали різні прочитані книжки, обмінювались своїми думками, знаннями. Душою нашої компанії був Василь «Гуцул», як він сам себе любив називати. Молодий, енергійний, він завжди приносив у наше коло щось нове, цікаве. Праця в нього була порівняно легка, не фізична, і, крім того, в нього була можливість деколи вийти за зону з бригадою, розуміється, якщо в тому він вбачав якийсь інтерес.

Одного разу, вернувшись увечері з чергової прогулянки, він розповів нам, що був сьогодні в кар'єрі, де поруч з їх бригадою працювала бригада дівчат. Всі вони навантажували

гравій на вантажні автомашини для міського будівництва. Поскільки машини, на їх щастя, ходили не регулярно, а конвой був непоганий, то був час і можливість обмінятися з дівчатами кількома словами. Одна з дівчат, яку звали Марійка, була між дівчатами найбільш активна. Одягнута в новий зелений військовий кітель, бігала постійно по кар'єрі в пошуках дров, щоб підтримати вогнище. З розмови було видно, що вона, так би мовити, впала Василеві в око.

Хлопці і дівчата цікавилися, хто з яких сторін, як живуть, що коло них нового і т.п. Врешті одна з дівчат запитала, чи не має між хлопцями часом когось з Золотниківського району (тепер Тереховлянський). Василь добре знав мою домашню адресу, як рівно ж і я його, і відповів їй, що є в таборі один з його товаришів з села Соснова. Дівчина тим дуже зацікавилась, поскільки до ув'язнення там працювала, і попросила, щоб я їй щось написав. Я виконав її просьбу і в нас зав'язалась переписка, чисто товариська. З неї я довідався, що дівчину ту звать Бронислава, що родом вона зі славнозвісної Зарваниці і що вона значно старша від мене. Внаслідок того, і багатьох інших причин, наші чисто дружні відносини не могли набрати іншого змісту. Такі стосунки не могли довго затягуватися і щоб, так би мовити, вийти сухим з води, я знайшов Броні порядног партнера, вдівця Івана. Працював він бухгалтером, мав баг: вільного часу і, поскільки був лірично настроєний, писав Броні цілі тиради. Їх читали всі дівчата. Броня гордилася тим, і старалась мені чимось віддячити за таке вдале знайомство.

Так одного разу в листі до Івана вона запропонувала мені знайомство з дуже, на її думку, порядною дівчиною. Я дав згоду, поскільки в тому товариському колі вже майже всі переписувались з дівчатами, лише я залишився «завзятим холостяком». Проте добитись згоди у наміченої дівчини на переписку Броня не зуміла. Вибранка міцно стояла на своїх засадах, скептично дивилась на всяке заочне знайомство і листування. Все це мене також заінтригувало і я сам вирішив поспробувати щастя. Добре все обдумавши і зваживши, написав невідомці невеликого, але змістовного листа. Відповіді не було, але за словами Бронислави я зрозумів, що лист мій не був «гласом вопіючого в пустелі». Це давало мені підставу повторити спробу. І я написав їй другого, вже більшого листа, вірючи, що він подіє на цю «непрístupну твердиню» і не помилився, на цей

раз я отримав бажану відповідь, правда скромну і малообіцяючу, але це мене не турбувало. Я розумів, що перший крок зроблений і, як кажуть, хто сказав «А», мусить сказати «Б».

Так почалось наше довге листування з дівчиною родом, як я опісля довідався, з села Чайчинець Вишнівецького району, по імені Дуся (Євдокія).

Захалаявна пошта не давала жодних гарантій на те, що лист, в який люди вкладали душу, знайде свого адресата. Бувало і так, що така пошта попадала в руки бездушних осіб, які її просто нищили. Гірше, коли вона діставалася конвоеві. В таких випадках страждала не лише пошта, але і той, хто її переносив. Тут без карцеру вже не обходилося.

Але все це не могло спинити великого стремління молодих людей спілкуватися між собою. Пошта вдавалася в різні хитрощі, вишукувала найменші можливості, пробираючись крізь всі заслони. Дуже часто в таких випадках допомагали вільнонаймані робітники, які самі недавно все це пережили. Не раз, ризикуючи навіть своєю волею, вони переносили пошту від бригади до бригади, не просячи нічого взамін.

Доброго півроку моє листування з Дусею мало чисто товариський характер. Ми пізнавали себе, розпитували про своїх домашніх, родину, село. Письмо в неї досить гарне, стиль непоганий, думки чисті і все це було мені до душі. За той час я вже встиг звикнути до її листів, навчився терпляче їх чекати і читав з великою насолодою. Ми стали дуже близькими друзями-однородцями, розуміли одне одного з півслова і вірили в те, що наша щира і чиста дружба, незважаючи ні на що, буде продовжуватись завжди.

Аж ось настав такий період в нашому знайомстві, коли вже майже все було сказане, пізнане і продовжувати його в такому дусі було нецікаво. Все говорило про те, що дальший хід наших стосунків вимагає чогось нового, якоїсь зміни, інакше воно збідніє і буде приречене на самозабуття.

Такий варіант нам явно не підходив, ми вже одне до одного звикли, хоча ніколи і не бачились, і звести наші стосунки до звичайної сірої буденщини нам дуже не хотілось. Проти того протестували наші душі.

Розуміючи, що в таких випадках ініціатива належала мені, як чоловікові, став я обережно, так би мовити, вондувати ґрунт. З кожним листом я переконувався все більше, що ґрунт

досить сприятливий. Дуся відповідала мені повною взаємністю.

Проте, ми досить реально дивились на наше становище і місце, яке займало в ньому наше знайомство. Відчуваючи, що в листах таким способом можна зайти досить далеко, ми заздалегідь домовились, що коли при зустрічі наша уява про себе не співпаде з дійсністю і ми розчаруємося в собі, то все це сприймемо спокійно, ніхто до нікого не буде мати жодних претензій і ми назавжди залишимося добрими друзями. І аж тепер ми дали повну волю своїм почуттям і фантазії. Наші листи щораз ставали теплішими, бажаними. Врешті велика любов загорілась у наших серцях і ми її не стримували. Уявно обнімалися, цілувалися, голубили одне одного, жаліли. Наші виснажені душі прагнули таким способом хоч частково компенсувати все втрачене. Тепер нам дуже захотілось побачитись, про це ми мріяли, але поки що це було неможливе. Знімок теж у нас не було, щоб обмінятися ними, поскільки тримати їх суворо заборонялось режимом.

Аж одного разу я побачив у нашому бараці, як один знайомий мені хлопець, сидячи за столом, змальовує іншого з натури. Малював він кольоровими олівцями і в нього досить непогано це виходило. Я й подумав, а що, коли й собі зробити такий портрет і вислати Дусі, все ж таки краще, ніж нічого. Через декілька днів портрет був готовий і я вислав його разом з листом в якому з'ясував, наскільки він вдався, і що на ньому співпадає з дійсністю, а що ні.

Як опісля Дуся мені розповіла, отримала вона його на робочому об'єкті в самому кінці робочого дня. Бригада вже збиралася в зону, а в неї було таке сильне бажання хоч одним оком глянути на портрет, що вже не могла з ним справитися. Скоренько забігла ще з двома дівчатами в інструментальну будку, розірвала пакет і не встигла ще як слід глянути, як в цю хвилину зайшов конвой. Дівчата ледве встигли все заховати. Прийшовши в барак, горе-портрет мій довго розглядали всі дівчата і кожна висловлювала свої зауваги.

Життя тюремне завжди повне тривог і несподівань. В'язень ніколи не знає, що може з ним трапитися за день, за годину і навіть за хвилину. Він не може розпоряджатися часом, як рівно ж і не може будувати планів на майбутнє. У зв'язку з тим, старі тюремники, яким доводилось прожити тут довгі роки, придумали подібно Десятьом Заповідям Божим «Десять

заповідей поведінки в тюрмі». Одна з них говорить: «Не роби сьогодні того, що можеш залишити на завтра, але не залишай на завтра те, що можна з'їсти сьогодні». Велика правда і глибока мудрість криється в тих словах, про що я не раз переконувався на власній шкідливості.

У житті взагалі, а в таборах тим більше, часто так трапляється, що тоді думаєш, що всі твої справи менш-більш налагодилися і можна вже сьак-так крутити світом, обов'язково в той час, невідомо звідкіля, приходить біда. Прийшла вона і до нас тоді, коли режим у концтаборах значно пом'якшав. Майже кожного дня виходили на волю все нові люди, а наше листування досягло кульмінації. Звідусіль посунули на нас темні хмари і здавалося, що вже ніколи не засяє нам ясне сонечко. Настали для нас чорні дні.

Минав 1953 рік. Люди чекали корінних змін в таборах, а вони не приходили. Правда, за останній рік по амністії було звільнено невелике число в'язнів, в основному німецьких співпрацівників. Але для політичних поки що не було жодних пільг. Рвався останній терпець. Більша половина табірної населення страждала зовсім безвинно, а вина багатьох і сотій долі не відповідали тому покаранню, яке на них було накладено. Все це хвилювало людські душі, а свідомість того, що вже немає головного душогуба, стала тою краплиною, яка переповнила чашу.

У концтаборах почались заворушення: то на одній, то на другій шахті гірняки відмовлялись працювати. На погрози начальства вже ніхто не реагував і всі ставили питання гостро: «Воля — або смерть».

По-різному вело себе начальство з непокірними, подекуди доходило до кривавих баталій, в яких немало було жертв.

Щоб швидше запобігти бунтам, які ланцюговою реакцією розповзались по всьому континенті, вирішено було зібрати з усіх таборів весь свідомий та ініціативний елемент в'язнів і вивезти його на південь в закриті тюрми. Не минула лиш година і нашого табору. В той час я вже працював на будівництві міста. Прийшовши з роботи, я ще не встиг пообідати, як до мене підійшов військовий черговий і велів мені негайно збиратися на етап. Через годину спеціальний конвой відправив нас десятком хлопців через замерзлу річку в сусідній табір, який до того часу вважався режимним. Сюди стали збирати з усіх північних

Виробнича зона шахти

таборів тих, які були намічені на відправку в тюрми, щоб таким способом обезглавити маси і заодно застрашити їх. Отже, той штрафний табір перетворили тимчасово на пересильний.

Коли всі жертви були вже на місці, їм видали сухий пайок на кілька днів і пішки, під сильним конвоем з собаками відправили на залізничну станцію.

Тут слід зауважити, що весь той гонимий люд був абсолютно безвинний, не зв'язаний з жодними виступами, ні всякими іншими намірами, направленими проти спокою і режиму. Просто вони стали черговими жертвами сталого режиму, щоб як тоді зручно було висловлюватись: «дабы другим не повадно было».

Етап був не з малих. Коли ми розтягнулись, переходячи по льоду через річку, сміло можна було сказати, що тут в одну тисячу всіх не вбереш.

Куди нас ведуть, ми не знали, бачили лише, що направляють в місто.

І тут на залізничній колії біля шахти «Капітальна» ми побачили бригаду підконвойних дівчат, які розчищали від снігу привокзальну площу. Всі вони перестали працювати і пильно дивилися на нас. Врешті одна з них зробила крок вперед і крикнула: «А Петро К. між вами є?»

Я скинув шапку, на ходу вклонився їм і пильно дивився в їх бік. Щось підказувало мені, що між ними є Дуся, і я не помилився. Раптом із-за снігового намету вискочила невеличка чорнява дівчина в чорній хустині і довгому бушлаті. Вона глянула на мене, щось тихо сказала, підняла праву руку і поволі її опустила. З такої віддалі не можна було розглянути ні її лица, ні почути голосу. Але не до того нам було в ту хвилину. Нежданна розлука гнітила наші серця.

Як я опісля довідався, Дуся вже знала від моїх друзів, що мене забрали на етап.

Невідомість завжди страшніша від дійсності.

— Куди нас гонять? — думав кожний з нас. І чи ми ще колись повернемося сюди?

Безперечно, за тим краєм ніхто з нас не збирався жалкувати, але кожний залишав тут добрих друзів, знайомих і втрачати їх було шкода.

Коли в концтаборах почалися заворушення, я зрозумів, що це може привести до різних несподіваних подій, внаслідок

чого ми хто зна, де могли опинитися. Тими думками я поділився з Дусею і запевнив її, що щоб з нами не трапилось, і куди б доля нас не закинула, ми повинні обов'язково себе віднайти і зустрітись.

Ще того самого дня нас посадили в спеціальний поїзд і відправили на південь. І аж через чотири дні ми опинились у Володимирській тюрмі, що біля Москви. «Славна» ця «мату-усмирителька», широко відома своїми старими традиціями та залізним режимом. Фактично, це ціле містечко високих багатопверхових корпусів, і все це обведене солідним муром. Хто тільки тут не сидів і кого тільки не бачили ці стіни. Довелося і нам покористуватись її «гостинністю».

Вже в тюрмі зачитали, що присуджено нам тут просидіти по року, як вони висловились: «по режимным соображениям». От і все формулювання.

Треба сказати, що після воркутських шахт і всього того, що ми там перенесли, життя в цій тюрмі видалось нам досить терпимим. Їсти давали непогано, а в лазню водили регулярно кожного тижня, білизну і постіль теж міняли досить часто, одним словом — жити можна було.

Невдовзі нам в камеру принесли повний каталог тутешньої тюремної літератури. Її багатство нас здивувало. Тут було і те, що тільки могло нас зацікавити. Як опісля ми довідалися, ця бібліотека була перевезена сюди під час евакуації Москви в минулу війну. А після війни про неї чи то забули, чи то просто на цю справу не вистачало рук і часу, і таким чином залишилась вона тут. Я радів, що Бог послав мені таке щастя і час користуватись нею. Всі довгі весняні дні і вечори я читав безупинно.

Аж одного разу передав мені морзеткою мій друг Владко з сусідньої камери, щоб я негайно писав скаргу на ім'я тутешнього обласного прокурора, в якій слід вказати, що мене безпідставно сюди привезли, що до цього часу я чесно трудився, і просити повернення на попереднє місце.

Хтось з обслуговуючого персоналу передав йому, що всіх тих, які тут відбудуть по рокові, не повернуть на Воркуту, а завезуть на будову Ангарської ГЕС.

Вугілля Воркути було країні дуже потрібне. Ним живився Ленінград, всі інші північні великі і малі міста, і вся північна промисловість. Ось чому воркутинські концтабори в порівнянні

з іншими, славилися хлібом і кращими умовами життя. Все тут вже було побудоване, налагоджене, і це мало велику перевагу над різними новоспеченими таборами. Тому нікому не хотілося покидати старі обжиті місця і потрапляти на нові, де тільки-но починало налагоджуватися.

Як не дивно, але мене тягнуло на старе місце до друзів, знайомих і до Дусі. Через півроку, по моїй скарзі, мене разом з багатьма іншими в'язнями повернули на Воркуту, але не на старе місце, а в один з пересильних таборів. Після місяця нас знову перевели в той самий штрафний табір, звідкіля відправили у володимирську тюрму. Тут довелося просидіти до весни, тобто всю зиму 1954-55 рр. Працювали тут люди лише за власним бажанням. Деколи організовувалися з добровольців бригади по очищенню залізничних колій, ішли туди з охотою, бо кожному цікаво було побачити людей, зустріти знайомих. Через такі бригади можна було сконтактуватися майже з усіма таборами Воркути. Користуючись такою можливістю, я передав кілька записок до друзів і до Дусі. Через тиждень отримав відповідь і декілька карбованців, які в той час мені дуже пригодилися. Про це найбільше поклопоталась Дуся.

Надії на повернення в свій табір майже не було. Але «козак не без долі», як каже народна мудрість: «не було щастя, то нещастя допомогло». Годували нас тут дуже погано, всюди панувала антисанітарія і я захворів дизентерією. Ліків тут теж не було і все, що міг мені запропонувати лікар-в'язень — це дубова кора і глюкоза на підтримку серця. Все інше повинен був зробити голод і сам організм. З тяжкою бідою я видужав, але на все життя у мене залишився хронічний коліт. Щоб довести лікування до кінця і трохи прийти до себе, мене відправили в найближчий табір, тобто на старе місце. Тут відразу мене госпіталізували, де пролежав я три місяці, поскільки до дизентерії додалась ще хвороба Боткіна. І тільки Божа сила могла врятувати мене від таких хвороб, бо виснажений організм вже не міг тому зарадити.

26 січня цього ж 1955 року звільнилася Дуся, але поки-що без виїзду за межі республіки Комі. Тимчасово взяли її до себе знайомі люди і дали можливість трохи відпочити і поправити своє здоров'я.

Чотири місяці вона не працювала і як могла, так мені допомагала. Її поведінка дуже мене зворушила.

— Звідкіля бере вона на все це гроші, — думав я, адже вона не працює і своєї копійки немає? Допомогли їй у всьому добрі люди, які на щастя ще є на світі і на яких тримається вся наша земля. Без них світ був би зайвий і на ньому не цікаво було б навіть жити.

Аж у квітні встав я на ноги. Правда на них я ще дуже слабо тримався, але сили прибували з кожним днем.

Ще в половині березня Дуся написала мені, що поїде на декілька тижнів до Сиктивкара до батьків. Туди вони були заслані ще в 1945 році, а через рік до них привезли дочку Стефу з дитиною. Десять років вони не бачилися, про це довго мріяли і ось така хвилина настала. Отримавши на це дозвіл, Дуся доїхала поїздом лише до станції Мікунь, поскільки в той час Сиктивкар ще не мав своєї залізниці. Тут вона вийшла біля опівночі і була ладна чекати до ранку до відправки першого автобуса. На вокзалі було дуже холодно і майже безлюдно. Вона стояла, притулившись до теплої печі і дрімала.

Раптом хтось крикнув: «Хто до Сиктивкара, є вільні місця». Це шофер, який привіз тільки-що з Сиктивкара людей і вертався назад. Дуся миттю поспішила за ним і сіла в машину. Ззаду сіло ще троє пасажирів і машина вирушила. Дорога не близька — 160 км, а коли врахувати погану тайгову засніжену дорогу, їхати їм довелося вдвічі довше.

Задні пасажири дрімали, лише Дусі було не до сну. Близька зустріч з рідними після довгої розлуки хвилювала кров і натягувала нерви, мов струни. Серце тривожно билось в грудях, вона дихала часто і цього не міг не помітити, сидючи поруч, шофер. Він став розпитувати до кого вона їде і чого так хвилюється. Коли та назвала прізвище батьків, він усе зрозумів, став розмовляти з нею українською мовою і сказав, що добре знає батьків і що він теж виселений сюди ще малим хлопцем разом з батьком із Івано-Франківської області. Розмова в них пожвавішала і він пообіцяв, що відвезе Дусю під саму хату її рідних. Так і сталося.

Хоч було вже майже над ранком, в хаті горіло світло. Батьки знали, що дочка повинна приїхати, тільки не знали в який саме час. Чи пощастить їй ще вночі сісти на якусь попутну машину, чи доведеться чекати аж до ранішнього автобуса. На всякий випадок вони не лягали спати, сиділи одягнуті і раз у раз поглядали у вікно. Коли машина загуділа, всі повибігали на

двір, щоб зустріти Дусю. Тут все перемішалось: плач, і стогін, і радість. Тільки батько не міг піднятися з крісла. Від сильного нервового потрясіння йому відняло ноги, тому сидів і тихо плакав.

Наступного дня до них посходилося багато людей: сусіди, земляки, знайомі, які ділили з ними спільну долю.

Через тиждень я отримав від Дусі довгожданого листа, в якому вона подрібно описала про свою подорож і зустріч з батьками. В кінці замітила, що дехто з хлопців не без інтересу поглядав на неї і не двозначно давав зрозуміти, що хотів би з нею одружитися. Про це заявили вони і її батькам.

І тут я подумав, а чи маю я право ставати їй на шляху до щастя? Мені сидіти ще п'ять років і жодної надії на дострокове звільнення в мене поки що немає. А їй вже за тридцять! І все це в той час, коли ми ще навіть не бачились...

Все зваживши, я написав її батькам довгого листа і заявив, що не буду мати до Дусі ні жалю, ні жодних претензій, якщо вона вийде заміж.

Зміст мого листа Дусі явно не сподобався, вона широко обговорила його в родинному колі і через кілька днів я отримав відповідь від батька. По ній явно було видно, що Дуся поставила на своєму, категорично відмовилась заводити там будь-яке знайомство, поки ми не зустрінемося і не вирішимо самі, як нам бути далі. Зрозуміло, що все це було мені приємно, але одночасно і прикро. Совість мені підказувала, що я не маю права приймати від неї таку велику жертву — «хіба вона мало вистраждала і не заслуговує на щастя вже сьогодні? А що можу я їй дати в даний час? І врешті до чого може довести моя безперспективність?»

Всі ці думки тяжким каменем лягли мені на душу, я думав, я мучився, шукав якогось виходу, але не знаходив. Так минали дні за днями, невтішні, сірі, мучені. До всіх семи бід добавилася ще й восьма, і жити більше вже зовсім не було чим.

І тут знову спалахнула радість, мов іскра в глибокій тьмі. На Воркуту повернулася Дуся і заявила, що настав час нашої зустрічі.

— Тобі видніше, як це зробити, добре все обдумай, виріши і про все напиши мені, — закінчила вона в своїй записці.

Дивну закономірність тоді я зауважив в своєму тюремному житті. Коли на мене з усіх сторін навалювались

тяжкі страждання і здавалося, що на світі немає такої сили, яка би врятувала мене від явної загибелі, кожного разу ситуація мінялась так, що поволі хмари розсівалися, горе кудись щезало і знову сяяло сонце. Так було завжди, так сталося і цього разу.

До нашої зустрічі я готувався вже давно. Заздалегідь домовився з земляками, які, були на вільному поселенні і жили за зоною, щоб вони, на час нашої зустрічі, заопікувались Дусею на день-два і допомогли їй прийти на шахту. Для кращого розуміння обстановки, тут, мабуть, не зайвим буде пояснити, що таке «вільне поселення».

Воті бурхливі п'ятдесяті роки керуючим концтаборами було ясно, що тримати і далі все в залізних клітках, як це було досі, неможливо. Але і випускати всіх в'язнів поголовно їм не хотілось: Хто ж тоді добуватиме вугілля, без якого обійтись було зовсім неможливо? От і пішли вони на компроміс, щоб «і вовк був ситий і коза ціла». Було розроблено нове положення, яке дозволяло тим мало свідомим шахтарям, які довгі роки чесно працювали і не були задіяні в жодних антирежимних виступах, жити за зоною по спеціальних перепустках і навіть одружуватись.

До одного з них, Миколи, прийшла Дуся ще увечері, тут переночувала, а вранці сусід Степан повинен був провести її через вахту як «сестру», яка хоче влаштуватися на шахті на роботу.

Раємом, в назначений день, таємно від лікаря я одягнувся і пішов на шахту через вахту, яка слабше контролювалась. Сюди прийшли і мої друзі: Володимир, Зенко та Іван, знайшли місце для зустрічі (невеличку лебідочну камеру), повідомили Степана, куди йому прийти і вчотирьох ми стали чекати їхнього приходу. Чекати довелося довго, конвой нерado пропускав у виробничу зону незнайомих людей, і Степан змушений був попросити на це дозволу по телефону у начальника шахти Семенова. А той, будучи винятково порядною і добродушною людиною, дозволяв завжди і все. Врешті вони пройшли вахту і направились до умовного місця, оглядаючись чи за ними не слідкують. Щоб створити при зустрічі веселу обстановку, ми домовились між собою, що перед самим приходом Дусі станемо всі в ряд і попросимо відгадати, хто з нас Петро.

— Ідуть! — врешті крикнув Зенко і ми, як домовились, стали всі в ряд. Двері відчинились і вслід за Степаном ввійшла

чорнява дівчина, майже середнього росту. Її бліде обличчя і часте дихання явно говорили про те, що вона дуже хвилюється.

— Хто з нас Петро, відгадайте? — не давши їй віддихатись, заявив Іван. Дуся глянула на нас своїми розширеними очима і безпомилково показала рукою на мене. Важко сказати, що зіграло тут більшу роль, портрет, який я їй вислав, чи її власна інтуїція.

Я радів і найбільше тим, що Дуся подобалась мені з першого погляду. Правда, в листах вона не раз пробувала, по моєму проханню, себе описати і я приблизно такою її собі уявляв. Але живий портрет справив на мене далеко сильніше враження.

Хоч я ще не був певний, що їй теж подобаюся, але її вибір з нас чотирьох саме мене, вже про щось говорив.

Посидівши деякий час і поговоривши, мої друзі покинули нас і тут ми обмінялись першими думками і першими враженнями одне про одного. Щоб швидше її заспокоїти, я перший сказав їй, що вона мені сподобалась. Вона радо усміхнулась і тихо промовила: «Ти мені теж».

Після того деякий час ми сиділи мовчки і дивились одне одному в очі. Хоча весь її вигляд говорив про втому і хвилювання, очі проте сяяли. І тут руки наші сплелись в обіймах, а уста злились у першому поцілунку. Він був нам заслуженою нагородою за довгі страждання, вірне чекання і чисті наміри. Почалась довга щира розмова, якій здавалось не буде кінця. Згодом мова зайшла про пісні і тут вона попросила, щоб я їй щось заспівав. Я запропонував їй «Голубку». Ця пісня мені дуже подобалась і любив я її надзвичайно. В ті роки вона була дуже модною і новою. Почув я її вперше по радіорепродуктору з новорічного концерту 1953 року у виконанні Клавдії Шулженко. Мені навіть важко згадувати ту страждальну ніч, яку довелось мені тоді пережити.

Працював я тоді ночами у невеликій бухгалтерській конторі. Річ у тім, що здоров'я моє було тоді дуже слабе і медпрацівники та добрі друзі дали мені змогу влаштуватись на легку роботу в теплі. Поскільки вдень тут всі місця були зайняті, я приходив сюди вночі і вів невеличку бухгалтерську роботу. Так всі ночі наскрізь я просиджував тут один, як палець і вважав, що мені дуже пощастило. Все ж таки, не в шахті.

*Перші дні волі.
Кекіш Петро з дружиною Євдокією (1956р.)*

Отак сидів я тоді в ту передноворічну ніч і слухав, як московські куранти вибивають останню, двадцять четверту годину старого року. Потім роздалися бурхливі поздоровлення, радісні побажання, словом запанувала атмосфера повна життєрадісності, щастя і сміху. Все це мене боляче вразило і розбудило в мені приспані почуття, притаманні вільній людині. Щось подібне я чув уже дуже давно, у мені закипіла кров, гарячково запрацювала фантазія, уява усього пережитого. Я затрясся всім тілом і знеможено повалився на стіл. В моїй голові все перемішалось, сучасне і минуле, радісне і трагічне, так що деякий час я не чув голосу радіорепродуктора. Аж врешті до мене долинула якась ангельська мелодія. Мов з неба лилась вона ніжним срібним струмочком, заповняла всю мою убогу конторку і жадібно вбиралась всім моїм тілом, всіма душевними фібрами. Як я хотів, щоб вона ніколи не кінчалася!

Але, на жаль, вона закінчилася і я знову поринув в забуття.

З того часу та мелодія ніколи не покидала мене, вона постійно звучала в моїх вухах, де б я не був, і щоб я не робив.

Правда, слів тієї пісні я не засвоїв і був впевнений, що якими б знаменитими вони не були, їм ніколи не зрівнятися з тою божественною мелодією, яка їх супроводжує.

Через деякий час я почув, як мій друг Микола за роботою наспівує ту мелодію.

— Що, і тобі вона подобається? — спитав я його з задоволенням. Він якось здивовано глянув на мене і відповів: «І, мабуть, люблять навіть тварини, не то що люди. Я навіть знаю слова до неї, але польською мовою. На моє прохання він переписав слова тої пісні і я їх ретельно вивчив. От і став я співати цю улюблену пісню своїй коханій дівчині:

Hen wdał płynię okręt, prując grzebieńie fal,
I wkrąg widać tylko morze i szarą dół.
Ten wiatr, co tak wieje i tak żałośnie lka, —
Kto wie dokąd ta wichura nas dziciaj gna?
Cóż nas obchodzi, przecież szeroki świat,
Wicher po morzu rędzi nas tyele lat.
Nikt nas nie pragnie, wracać nie mamy gdzie,
Niech wieje wiatr, więc, szaleje i dalej dmie,

Chtopcy, na nas już czas, morze już wzywa nas!
Wszystkie cierpienia i serca ból obmyje morską sól.

(Ген вдалині пливе корабель, перерізаючи гребені хвиль,
І навкруги видно лиш море і сіру далину.
Той вітер, що так віє і так жалібно ридає,
Хто знає, куди та буря нас сьогодні гонить.)

Що нам до того, адже широкий світ,
Буря по морю гонить нас стільки років.
Ніхто нас не чекає, вертатись немає куди.
Тож хай віє вітер, шаліє і далі дме.

Хлопці, нам вже пора, море вже кличе нас!
Усі терпіння і серця біль обмие морська сіль.)

Пісня сподобалась Дусі, тим більше, що була вона тією мовою, яку ми так давно чули і яка нагадувала нам дитинство, шкولو і старі спокійні часи.

— Я також в боргу не залишусь, — пожартувала Дуся і заспівала мені не менш гарну пісню, нашу українську, мелодійну і ліричну. Ніколи досі чомусь я її не чув, і вона теж глибоко запала мені в душу. Ця пісня названа першими словами її тексту «Тихо над річкою». У неї є дві мелодії, одну можна почути по радіо у виконанні жіночого хору, а другу — лиш в аматорських співучих колективах, або на весіллі, чи просто на вечорницях. Хоч обидві ці мелодії дуже гарні, але мені більш до серця ця друга, менш популярна. На мою думку — вона ніжніша і краще гармонізує з тими високоліричними словами.

Тихо над річкою в ніченьку темную,
Спить зачарований ліс,
Ніжно шепече лист казку таємную,
Стиха зітха верболіз.

Нічка розсипала зорі злотистії,
Ось вони в річці, на дні,
Плачуть по той бік берези білії,
Стогне хтось важко вві сні.

Що йому мариться: щастя улюблене?
Доля зрадлива життя?
Може згадалося все, що загублене?
Просить, шука забуття.

Після, так би мовити, художньої частини нашої зустрічі, ми стали обговорювати наше незavidне сьогоднішня. Дуся поскаржилася, що вже давно пора приступити їй до роботи, але на жаль, чогось підходящого, щоб відповідало її силам і

здоров'ю, вона знайти не може. І дійсно, не легко було в той час знайти роботу делікатній дівчині, та ще й без спеціальності. І тут я запропонував їй влаштуватись на нашій шахті. Таким способом, пояснив я їй, вона позбавиться довгого і безуспішного оббивання порогів, матиме посильну роботу і, що найважливіше, ми зможемо з нею часто бачитись. Вона на все погодилася.

А час біг і ми його навіть не помічали. Аж раптом хтось тривожно постукав у двері. Це Зенко прийшов сказати, що Дусі вже пора звідсіля вибиратись, інакше в неї можуть виникнути неприємності на прохідній вахті. Вона попрощалась з нами і пішла.

Знайти легку роботу для Дусі на своїй шахті в той час для мене дійсно не було труднощів. В цьому допомогли мені добрі друзі, які самі працювали на добрих роботах і вважалися впливовими людьми. Через пару днів вони повідомили мене, що Дуся може приступити до роботи хоч завтра контролером по якості вугілля у відділі технічного контролю, а ще через два дні вона вже там працювала.

Хмари поступово стали розсіюватись, тим більше, що за той час я вже значно одужав і міг виписатися з лікарні. Затримка була лише з влаштуванням на якусь підходящу роботу. Але й вона невдовзі знайшлась.

Одного дня прийшов у лікарню мій друг Степан, щоб мене провідати. В той час він працював нормувальником на одній із шахтних ділянок. Проте цієї роботи він не любив, вона вимагала точності, посидючості, а його душа завжди літала під небесами.

При розмові він запропонував мені своє місце, поскільки сам старався вернутися на свою давнішню роботу в маркшейдерське бюро. Я погодився, бо чогось кращого знайти за короткий час тоді було годі.

Наступного дня я зайшов в ординаторську до лікаря з проханням, щоб він мене виписав з лікарні. Тут поруч сиділа молода лікарка-завідуюча, яка працювала вільнонайманою і бачила мене три місяці тому, коли мене ледь живого принесли сюди на ношах. Тоді був я смертельно хворий, дуже марний і зовсім безсилий. Вона здивовано глянула на мене і спитала у лікаря, що це за людина, якої вона ніколи раніше не бачила. Він посміхнувся і сказав:

— Дивіться краще, ви його добре знаєте. Це той самий хворий, якого ще в грудні принесли до нас на ношах і якому ви пророкували смерть.

— Непостижимо! — сказала вона, стала навколо мене ходити і оглядати з усіх боків.

І дійсно, як могла пізнати мене та жінка, коли принесли мене вмираючого, вагою приблизно 50 кг, а зараз вона побачила перед собою молодого чоловіка, повного здоров'я і сили, вагою 90 кг. Допомога Дусі і добрих друзів, домашні посилки і молодий організм зробили справжнє чудо.

Наступного дня мене виписали з лікарні і я приступив до роботи.

Мені здається, що саме зараз час внести ясність у деякі деталі. Читаючи останні рядки, можна подумати, що в'язні могли самі собі знаходити роботу за смаком, добровільно переходити з місця на місце і, навіть, шукати роботу іншим. Це далеко не так. Основна маса табірному люду підкорялась залізним табірним законам і волі начальства. І лише одиниці, внаслідок різних обставин: доброго знайомства, високої рідкісної кваліфікації, багатих посилок з дому та іншого, мали можливість, обминати залізні порядки й обережно маневрувати між дійсним і можливим.

Тепер наступила в нашому житті нова епоха, світ став веселішим і навіть цікавішим. З Дусею могли ми бачитись кожного дня і доволі наговоритись. Так дочекали ми літа 1955 року. Потепліло, тундра зеленіла. У вихідні дні багато людей виходило на вулицю, щоб прогулятись, подихати свіжим повітрям, помилуватись сонцем. Пара за парою ходили вони вздовж нашої зони, а кільканадцять метрів від них сиділи ми за колючим дротом, мов звірі в залізній клітці, і з болем в серці дивились на них. Сумно дивилась на нас і моя кохана Дуся. Їй теж дуже хотілося так, попід руку, пройтися зі мною і помилуватись волею. Але поки-що це було для нас неможливе. Кожної неділі приходила вона під табір і одна, з опущеною головою, мовчки ходила попід колючий дріт, а за кілька метрів від неї сидів я із болем в серці дивився на неї та її страждання.

Пільги для в'язнів приходили в зону майже кожного місяця. Люди звільнялися, раділи, тільки я, мов той проклятий лицар, міцно сидів в своєму «заклятому замку» і жодні дотеперішні полегшії не обіцяли мені волі. З кожним днем зростала моя тривога, зростала і розпука Дусі.

Аж одного разу нам оголосили, що половина нашої зони переходить на так званий «облечённый режим», мешканці

якого отримуватимуть право на безкопвойний вихід за зону, але лише в околиці табору. Для виходу в місто необхідний ще був дозвіл начальства по режиму. Нарешті туди потрапив і я.

В суботу увечері нам видали спеціальні перепустки і в неділю рано ми вже могли зробити перший безкопвойний крок за колючий дріт.

Цю ніч я майже не спав, не міг дочекатись ранку. Розбудив мене шум в бараці. Пробудившись, я побачив, що всі наші хлопці вже на ногах. Одні голилися, інші чистили свою одежу, взуття, одним словом ішла поспішна підготовка до виходу за зону. Я зіскочив з нар і собі забігав по бараці, щоб наздогнати проспавше. Через годину всі ми були готові і організовано вирушили на вахту. Тут нас зустрів старшина з двома солдатами. Він уважно оглянув нас і виголосив «речь». В кінці ще раз повторив всі правила поведінки за зоною і попередив, що хто їх порушить, буде переведений назад в зону стислого режиму. Відтак всі втрюх, уважно перевіривши наші перепустки, дозволили вийти за вахту. Проїшов і я, зробив декілька кроків і зупинився. В те, що відбулося, важко було повірити. Густа сітка колючого іржавого дроту, яка так довго відгороджувала мене від волі, була вже позаду. Проте мені і зараз не вірилось, що за моїми плечима не стоїть червонопогонник з автоматом в руках і вівчаркою при носі. Мимоволі я оглянувся. Але його не було, лише Степан, який йшов вслід за мною, жартома спитав: «Що не віриться? Мені теж».

З ним пішли ми на річку, на той самий зелений лужок, яким милувались довгі роки. Тут, між іншим, застали ми багатьох і наших хлопців. Одні сиділи просто на траві, інші — на нагрітих сонцем каменях, розмовляли, сміялись і раділи, мов діти. Вздовж понад річку тягнувся неширокий лужок густої зеленої трави. Вона пахла мені, мов м'ята і я глибоко вдихав той близький, з дитинства знайомий, запах. Все навколо здавалось нам незвичайним, святковим. Ясне сонце весело нам усміхалось, немов раділо нашому щастю. Поминувши хлопців, ми пішли далі по зеленому лужку. Раптом хтось вигукнув: «Пішли на футбол, він вже зараз починається!»

У нашій зоні з північної сторони, майже під самою огорожею, простягалось невеличке футбольне поле. По вихідних днях тут влаштовувались змагання двох табірних команд «Шахтар» і «П.П.Ч.». Перша була шахтарська і всього трудового

народу, друга представляла внутрітабірних працівників адміністративного сектора і обслуги. Останні жили відносно краще, тяжко не працювали, краще відживлялись, тому сили в них було більше. Це і відбивалось на результаті гри. З тим не могли миритися болільники «Шахтаря» і майже на кожних змаганнях влаштовували цілі баталії, щоб хоч так підтримати на душі улюблену команду.

Нашим табірним футболом захоплювалися і вільнонаймані, що мешкали поруч з табором у своїх маленьких халупках і не мали де подіти свій час. Майже регулярно приходили вони сюди і влаштовувались на невеличкому горбі за зоною, майже під самим дротом, звідкіля добре проглядалось все футбольне поле. Туди поспішили і всі ми.

Тут можна подумати, а що може бути спільним між футболом і страшними воркутськими таборами? Адже ці два поняття діаметрально протилежні. В цих питаннях також є своя еволюція і своя історія.

В перші післявоєнні роки про щось подібне і подумати було неможливо. У всіх таборах панував голод, антисанітарія, смертність досягала гігантських розмірів, але керівництво ГУЛАГу спокійно дивилось на це «крізь пальці». На місце мертвих прибували на Воркуту все нові і нові етапи. Так продовжувалось всі сорокові роки. Табірне начальство навіть спеціальне вип'ядання знаходило всьому тому беззаконню. Воно часто говорило в'язням: «Не ваша робота здесь нам нужна, а ваше мученіє». Наскільки жорстоко і безправно все тут робилось, вони й самі скоро в цьому переконались.

На початку п'ятдесятих років етапи на Воркуту припинились. Мабуть не було вже кого арештувати, та й де подіти ув'язнених, поскільки вся Північ, Сибір, Далекий Схід і пустелі Середньої Азії були суцільно засновані колючими дротами. З кожною годиною баланс робочої сили в таборах Воркути ставав все більше від'ємним, тобто, свіжої робочої сили поступало сюди менше, ніж тут вимирало.

І тут дехто задумався: «А що буде, коли і далі так «гладко» все піде, хто ж буде видобувати вугілля, тим більше даремно?»

Поспішно було вирішено посилити харчування гірнякам і покращити їх побут.

В бараках на нарах з'явилася чиста постіль, в'язням видавали нову білизну, хоч дешевенький, але новий і чистий

одяг, зменшився голод, була ліквідована антисанітарія. Одним словом, життя дещо поправилось. А ще більше воно налагодилось після смерті Сталіна. Як вже згадувалось вище, робітникам стали видавати щомісячно «заробітну плату» у вигляді кількох, або й кільканадцяти карбованців, за які можна було придбати дещо з харчів, або речей щоденного вжитку. Голод перестав заглядати людям у вічі. В додаток усьому, кожний робітник отримував регулярно щотижня один вихідний день.

Тепер слід було подумати про те, чим заповнити дозвілля в'язнів, адже про кусень хліба вони вже перестали думати. Так вирішили побудувати у всіх таборах футбольні поля. Зрозуміло, на цю побудову адміністрація табору не витратила ні однієї копійки, все виконувалось «ударниками» після роботи або у вихідні дні. Отак і з'явилося в зоні футбольне поле, а з ним і сам футбол.

Кожен з нас надіявся побачити у цій купці людей когось знайомого, близьких, чи навіть рідних, поскільки вістка про перший наш вихід за зону блискавкою розійшлась по всій Воркуті. Ще, гуляючи понад річкою, я весь час поглядав на стежку, якою завжди ходила Дуся. Звідсіля, як на долоні, було видно всю її довжину і навіть кінець, який круто піднімався вгору і вів у місто. Але на ній Дусі не було. Не побачив я її і серед робітників. Вже почали різні думки лізти в голову, як раптом я помітив, що хтось збігає стежкою вниз. Розпізнати людину в такій віддалі було важко, але по ході я впізнав Дусю. Вона дуже спішила і ми пішли їй назустріч. Впізнавши нас, вона заспішила ще більше, і щоб її не перевтомлювати, ми з Степаном побігли їй назустріч. З розбігу вона припала до нас всім тілом, обняла нас обох руками і, тяжко дихаючи, щось шептала. Але те шептання було подібне більше на стогін. Одягнута вона була по-святковому: нова ясноголуба сукня, білі босоніжки, а в руках — букет квітів, яким вона щиро поздоровляла нас з першим виходом за зону.

Під зоною вже лунали крики болільників і Степан, попрощавшись, подався туди, а ми стали прогулюватись понад річку. Під вечір зустріли нас знайомі, що жили поблизу на вільному поселенні. Вони й запросили до себе.

Так провели ми перший день на волі, а вірніше за дротом, бо до волі мені було ще дуже далеко.

Літо проминуло швидко. Кожної неділі ми зустрічалися з Дусею за зоною, ходили разом в гості до знайомих, бували і в місті.

Зима підкралась непомітно, а з нею і всі злигодні, які нас чекали. Дуся часто скаржилась, що люди, в яких вона зараз живе, дуже дрібничкові і на тій основі часто між ними виникають усякі непорозуміння і суперечки. Тут слід зауважити, що Дуся вже не мешкала в тих людей, які прийняли її зараз після звільнення. З переходом на роботу у нашу шахту, вона знайшла собі квартиру у знайомих людей, ближче шахти.

— Значить, треба міняти квартиру, — подумав я. А знайти її в той час було не то що нелегко, а майже неможливо. За рахунок звільнення в'язнів, населення міста і селищ зростали з великою швидкістю, а будівництва жодного не велось. Люди тулилися по різних халабудях, землянках, маленьких халупках, збитих на швидку руку. Ліжка тут ніколи не пустували: одні вставали на роботу, інші лягали, прийшовши з роботи.

Після довгих пошуків, врешті знайшли ми місце у немолододі вже жінки, яка жила з шестирічним сином в маленькій хатині «на курячих лапках». Згодилась вона прийняти Дусю з умовою, щоб та опікувалася малим, коли сама буде на роботі.

Все майно Дусі ми перенесли за один раз. Я піс дерев'яну саморобну валізку, а вона — невеличку торбинку зі зруттям та іншими речами.

Деякий час жилося Дусі тут добре, господиня була добра, щира і справедлива. Але всю ідилію псував малий. Невдовзі він зовсім перестав Дусю слухати, розпустився до краю і тихе життя перетворилося в пекло. Вихід був один — негайно міняти квартиру. Всі наші пошуки в тому відношенні розбивались, мов у кам'яну стіну.

Аж одного разу, під великим секретом, шепнув мені на вухо один шахтар з нашої дільниці, який недавно був завербований, що він буде втікати звідсіля на південь. Чому тікати, а не просто виїхати? А справа тут ось в чому.

Коли багато в'язнів звільнилося і виїхало з Воркути, шахти майже опустіли. Щоб компенсувати втрачену робочу силу, кожна шахта посилювала в усі сторони Радянського Союзу своїх людей, щоб вони на вербували необхідну кількість робітників. Вербованим видавались беззворотні «підйомні» в розмірі кількох тисяч карбованців, і крім того певна сума з

розрахунку на поступове погашення її з заробітної плати. Крім того їм відразу давали квартири. Для цього шахта переобладнувала деякі бувші табірні бараки на невеличкі квартири одно-, рідко двокімнатні.

В такій однокімнатній квартирі, площею 10 кв.м мешкав і той вербований, який збирався втікати. Щоб виїхати офіційно, треба було йому розірвати угоду з шахтою і повернути всі підйомні. Та що було вертати, коли всі гроші були вже розтрачені. Та й працювати в шахті їм не хотілось. Вербувались сюди здебільшого шукачі легкої наживи, «пройдисвіти», які згодом безслідно зникали.

Він радив найближчої ночі перенести всі речі Дусі до нього на квартиру, а за це я повинен йому найняти машину за свої кошти і відвезти його речі та сім'ю на залізничну станцію. Так і сталося. Рано вербований зі сім'єю був відправлений на вокзал, а в квартирі залишилася Дуся. Вона раділа, мов дитя, бо врешті і в неї був свій довгожданний куточок. Бувші мешканці залишили тут лише залізне ліжко з ватним матрасом, які рахувались за квартирую. Наступної ночі я приніс сюди в зону тумбочку, а з шахти — стіл і два стільці. Так була вмебльована наша перша квартира.

Правда, через пару тижнів зайшов до нас начальник ЖЕКу. Він став сварити нас і доводити, що самочинно, без дозволу на це шахтного комітету, ми не можемо, не маємо права користуватися цією квартирою. Але до того ми вже давно були готові, пляшка горілки і добра закуска втихомирили крикливе начальство і наступного дня отримали на квартиру законний ордер.

Своєю радістю поділилась Дуся з рідними в Сиктивкарі і невдовзі приїхала сюди сестра Дусі з дочкою. Все це трапилось так несподівано, що ми з Дусею не встигли й опам'ятатися.

Був тоді день перед Святим Вечером. Люди готувались до Святої Вечері, а я думав, де б взяти ще одне ліжко для приїжджих. Смеркалось. Я вийшов на шахту в надії зустріти тут знайомих і розпитати, може в когось з них є зайве ліжко або може хтось знає, де його можна дістати. І тут підійшов до мене земляк з Бережанщини, Микола. Він запевнив мене, що бачив сьогодні багато ліжок, викинутих на звалище біля

військової частини. Не гаючи ні хвилини, ми направились туди і без клопоту принесли додому старе, але ще добре ліжко. Вже пора було сідати за святковий стіл, а я чистив і встановлював його, радіючи, що так легко і зовсім безплатно вдалося мені дістати цю необхідну річ.

Вечеряти сіли пізно. Замість куті їли посолоджену рисову кашу. Був ще борщ і капустаники. Все нам дуже смакувало і всі раділи, бо це був наш перший спільний Святий Вечір. Після декількох колядок, я знову вернувся у свою зону. Ох! Як мені вже не хотілося туди йти.

Скоро я знайшов роботу і для Стефи, перестав у зоні харчуватися, а виручені гроші вносив щомісячно в бюджет нашої сім'ї. Тут і харчувався. Життя сяк-так налагоджувалось, але ми вже боялись радіти, щоб, як кажуть, «не накликати біди». А її не треба було кликати, вона сама прийшла.

В таборі залишалось в'язнів все менше і менше. Стало ясно, що час ліквідації табору вже близький. Широко розповсюджувались чутки, що скоро всіх, хто тут залишався, перевезуть в Мордовські табори, а бараки переобладнають на квартири для вільнонайманих. Чим все це обернулось би для нас з Дусею, не важко собі уявити.

Чула і знала все це Дуся, тривога її зростала з кожним днем, а настрої падали до нуля. Вона ходила, мов сама не своя і таємно від всіх плакала. Щоб якось зарадити горю, я порадив їй піти до начальника нашого табору і попросити, щоб він випустив мене на вільне поселення до своєї сім'ї. Такі випадки траплялися. І той захід нічого нам не дав. Табірне начальство скаженіло від злості, що на його очах розвалюється їх царство, в якому вони почували себе, як риба у воді. Табір їх безплатно годував, одягав, взував, а готові гроші вони клали на ощадні книжки. І все це без жодних турбот. Спеціальності в них не було жодної, і вони навіть уявити собі не могли, як далі жити без в'язнів. Тому зараз за кожного в'язня трималися, як за своє спасіння.

Вже багато раніше я написав у високі юридичні інстанції кілька скарг, доказуючи, що засуджений я незаконно і даремно відбуваю великий строк ув'язнення. Але все безуспішно. Тоді я подумав, що можливо ті органи звернуть більшу увагу на

Напередодні звільнення.

*З ліва на право: Кекіш Петро, Лепеха Борис,
Галій Зеновій, Сорока Володимир.
(Воркута, шахта №9, 23. 07. 1955р.)*

прохання моїх стареньких батьків, які так потребують моєї допомоги і попросив їх, щоб вони написали скаргу — просьбу, щоб мене звільнили достроково. Через деякий час вони написали і дуже скоро отримали повідомлення, що справу мою розглядають. На тому все і затихло.

В такому важкому моральному стані минала зима 1956-го року. Вже минав і березень, а моя справа не зрушувалась з місця. Ми як могли так і жили, кожного нового дня чекали нової біди. А вона не забарилась.

20 березня поселили в нашу зону багато в'язнів, суджених не за політичними статтями, — їх називали «битовиками». Всіх, хто залишився з політичних, було вирішено відправити в мордовські табори у перших числах квітня. Це був смертельний вирок нашій любові, а можливо моему життю взагалі. Ми — воркутяни багато наслухалися про режим і важкі умови життя в мордовських таборах і витримати так ще п'ять років було для мене непосильно. Надії на спасіння не було вже жодної і тільки Божя сила могла мене тут врятувати. І вона прийшла!

Сталось це 29 березня 1956 року. В той час я працював нормувальником у конторі ТНБ лише ранками і вечорами, поскільки в інший час тут завжди товпилося багато людей. Переважно роботу я брав з собою додому і тут працював. Так було і того разу. Прийшовши під вечір в контору, мій сусід по столу якимось дивно на мене глянув і вигукнув: «Куди ти ходиш, спецчастина за тобою вже всі телефони перебила, а тебе нема!» «Віжи, — додав він мені навздогін, — може тебе звільнили».

Я не йшов, а біг і не чув під собою землі. Якесь радісне передчуття мене окрило і віщувало щось добре. Практика останніх років підказувала, що якщо вже когось негайно викликають в спецчастину, то тільки на звільнення.

В кабінет начальника спецчастини підполковника Сфімова я вбіг без стуку. Сидячи за столом з газетою в руках, він глянув на мене недобрим оком і холодно спитав: «Фамілія?!» Я відповів, а він став сваритися, що вже цілий день мене шукає і не може знайти. Відтак, трохи помовчавши, вже м'якшим тоном спитав, що мені снилось. Я подумав і нічого путнього не пригадав. Тоді він підняв праву руку вгору і голосно заявив: «Тебя освободили, молодой человек, по жалобе твоих родителей!»

Поскільки я стояв нерухомо і мовчав, він повторив: «Ти що, глухой, тебе же освободили». Тут я вже прийшов до себе і машинально відповів: «Да, да я слышу».

Тоді він витяг із шухляди мою «Справу», погортав і дещо мене спитав, видав необхідний лист і велів принести завтра три знімки для паспорта. Мов у сні, я вийшов на двір і відчув у ногах якусь слабість. В голові панував хаос і не давав мені зібратися з думками. Деякий час я перебував у якомусь отупінні і не знав, що робити мені далі. Аж врешті прийшла думка до голови, що треба негайно йти додому і сповістити про це Дусю.

Мені здавалося, що я дуже спішу, але мої ноги ледве рухалися. Час і мороз робили своє, і по дорозі я став приходити до себе. Проте мої ноги і далі погано слухалися. Здавалось, що вже цілу вічність я проходжу отих 150 м, які віддаляли мене від дому. Від радості мої груди розширялись все більше і більше. Я спішив, щоб поділитися своїм щастям з кимось якнайшвидше, бо інакше думав, я, вони скоро розірвуться. Та я добрів до нашого дому, відчинив двері, але видавити з себе тільки два слова не міг. Дуся глянула на мене і скрикнула: «Що тобі, ти білий, мов стіна». І аж тепер я вимовив, «Мені звільнили». Немаючи більше сил стояти, я сів у крісло, а Дуся стала мене поздоровляти і радості наших не було меж... На душі стало легко, все тіло розм'якло, я ліг без вечери і міцно заснув.

Через день я отримав чистий паспорт, тобто з виїздом за межі Комі республіки, а ще через день ми зареєстрували свій шлюб в місцевому загсі. Весь обряд нашої реєстрації відбувся дуже просто і буденно, не треба було ні свідків, ані часу на обдумування. Крім того, будучи влітку у відпустці вдома, ми взяли шлюб у церкві. Не було у нас і весілля, бо на це не було ні часу, ні коштів. Правда, після церковного шлюбу, мої батьки влаштували для нас невеличку вечеринку, запросили близьких сусідів, родину і з піснями й цікавими оповіданнями просиділи тоді далеко за північ.

Так закінчилася ця довга і незвичайна епопея нашої знайомства. Зараз, коли я пишу ці рядки, нам вже далеко за шістдесят. Дітей ми вже поодружували і маємо, навіть, внуків. Але наша сподружня дружба від часу не постраждала. Вони

міцна і сьогодні, і ми впевнені, що у всяку скрутну хвилину нам є на кого опертися.

Все життя прожили ми вірно, у злагоді. Не було в нас ні сварок, ні інших сімейних роздорів, які так часто зараз трапляються. Мабуть тому і міцна наша сім'я, що до неї вів нас довгий і тернистий шлях. Ми вистраждали нашу любов у великих муках і переживаннях і тому вона завжди була для нас дорогою і нічим не замінною.

Мов квітка на багні розцвіла вона в повну силу і не страшні їй були морози, ні колючий дріт. Любов міцна, коли вона чиста і вірна, тоді вона поборює всі перешкоди на своєму шляху і заледве, чи є на світі щось сильніше від неї. Це великий дар божий, без нього наше життя на землі втратило б всю свою духовну красу. Отже, шануймо її і дорожимо нею, бо ми — трішні, а Вона — свята!

НА ПІДРОБІТКАХ

Ішов 1946-й рік. На Воркуту прийшла весна. Здавалося, що на світі немає стільки тепла, щоб розтопити гори снігу наметеного за довгу полярну зиму. А ще важче було собі уявити яка сила і коли зможе зрушити лід на річках і озерах, товщина якого місцями досягає трьох метрів. Проте така сила знайшла Яскраве весняне сонце цілодобово нагріває в ту пору закостені землю і з початком липня вона оживає.

Була це моя перша весна на Далекій Півночі. Багато цікавого відбувалося тут навкруги: безкінечна полярна уступила місце цілодобовому дню, сонце постійно кружляло небозводі і не спішило ховатися за горизонт, тундра зазеленіла і стала цікавішою, покрилась невідомими мені досі квітами. З'явилися комарі: великі, чорні, утричі більші від наших. Вони кусали, мов оси, а після кожного укусу на тілі залишалися великі білі плями.

По річці плавало багато болотної птиці. Її голосні крики лунали далеко понад річку, радіючи приходу весни.

Все тут говорило про те, що край цей нічим не подібний на наш, багатий, пишний, де у всьому живому в досталь пожеж і місця під сонцем. А тут кожної хвилини ведеться жорстока боротьба за виживання, і мабуть більше ніде на всьому світі вона не проявляється в таких яскравих формах.

На жаль, та боротьба мала місце в той час і між людьми. Але подібні думки були мені далекі в ті дні, не в той час працював тоді мій розум. Він вперто шукав шматка хліба, який постійно мені ввижався і вдень і вночі. Все, що не було пов'язане з їжею, мене зовсім не цікавило і реагував я на нього лиш мимоволі, відрухово.

Працював я в той час у бригаді по ремонту бараків, ми міняли підгнилі дахи, підлоги, підганяли вікна, двері. Робота була відносно не важка, але мене постійно мучили чиряки, які безперервно, один за одним з'являлись на тілі. Це був «подарунок» київської Лук'янівської тюрми, де більше півроку я пролежав на бетонній долівці. Крім голих стін і незаскляних вікон, тут більше нічого не було, і в'язні були вимушені сидіти просто на бетонній долівці.

Великі гнійники в амбулаторії мені розрізали і накладли пов'язки, і після такої операції я отримував звільнення

роботи на два-три дні. Безумовно, такий відпочинок сприймався кожним в'язнем з великою радістю, адже він міг трохи відпочити і виспатися. Про це не один з нас часто мріяв. Але, як не дивно, такий відпочинок мав для звільненого від роботи і від'ємну сторону. Річ у тім, що на роботі скоріше минав час, люди чимось займалися, про щось розмовляли між собою і відвертали увагу від голоду. Гірше в тому відношенні було самотньому звільненому. Він ні з ким не спілкувався, день ставав роком, а голод мучив постійно. Хто був у змозі знайти собі побічну легку роботу, виходив з бараку і тинявся біля кухні, їдальні, лікарні, де інколи шукали робочих рук і платили в кінці кашкою, чи шматком хліба.

За зоною біля табору в маленьких халупках мешкала табірна обслуга: воєнізована сторожа, інтендантська служба, всілякі експедитори та інші. Їх житла були збудовані на швидку руку і постійно вимагали ремонту. Деякі з них будували собі навіть нові невеличкі помешкання. Все це переважно робилось руками того ж таки безвідмовного в'язня, який за додатковий окраєць хліба ладен був перевернути гори.

Вранці після розводу, тобто після відправки на робочі місця всіх бригад, купці дешевої робочої сили приходили на вахту, біля якої по неписаній угоді, завжди вешталися охочі заробити хоч сяку-таку їжу. В порозумінні і з дозволу вахтових, вони підбирали собі кілька робітників і відправлялися з ними на робоче місце. А ввечері, погодувавши їх, приводили назад у табор.

На таких побічних роботах в'язнів практично ніхто не охороняв. Всім було ясно, що по своєму безсиллі вони на втечу не здатні. Та й куди було втікати, — навколо безкрайня тундра.

Неподалік вищезгаданих халупок, майже під самою табірною огорожею стояв собачник.

Що це таке?

Протягом усіх сорокових років на Воркуті табори росли, як гриби після дощу. Постійно розбудовувались і розширялись вже досі існуючі концентраційні табори. Все це вимагало також пропорційного збільшення і охорони з усіма її засобами. Хоча весь табір був обведений високим колючим дротом, який досконало освічувався електричним світлом і по периметру, через кожні 75-100 м стояла вишка з автоматником, проте всього того, на думку охорони, було недостатньо. Всю ніч

навколо зони бігали злі собаки-вівчурі на довгих припонах і контролювали кожний метр огорожі. Без собак не конвоювалась за зону жодна бригада. Таким чином, як бачимо, для охорони табору собак треба було не менше, ніж людей. Для цього кожний табір будовав собі поруч собачник, тобто будинки, в яких держали собак, розводили їх і навчали.

Розводили тут виключно породистих вівчурів, великих і злих. Їх добре годували, доглядали, кожному видавався спеціальний пайок, в який входили: хліб, різні каші, риба, м'ясо, жири, тощо. Одним словом, така собака харчувалась далеко краще від в'язня-шахтаря. Особливо заслуженим собакам вшпалі на опшийник медалі, а деяким, при потребі, вставляли навіть золоті зуби.

Згодом виявилось, що старий дрантивенький собачник вже не відповідав сучасним вимогам і настала пора побудови нового, більшого і досконалішого від старого.

Будівництво його почалося біля нового табору, філії старого, за неповний кілометр від старого собачника.

Але, як в нас часто трапляється, потреба і бажання є, та немає дурнички... грошей. Таким чином вирішено вести будову всіма хитрощами: ударниками, штрафниками і за собачу кашу. З тою ціллю майже кожного ранку приходив у зону старший собачівник і вербував собі для різних робіт охочих за додатковою їжею. Так одного разу і я потрапив у таку, так би мовити, собачу бригаду.

Було нас тоді четверо: я, один білорус, один литовець і естонець. Нашим завданням було копати невеличкі ями і закопувати туди стовпи для якихось споруд. Закопавши щось біля десяти таких стовпів, ми посідали. На більше в нас не було сили.

Невдовзі до нас підійшов собачівник, оглянув нашу роботу, щось пробурмотів собі під носом і скомандував: «Пошли, кормить буду!» Ми направились на старий собачник, де була собача кухня.

Біля великого котла стояв кухар, весь в білому, як належить, і помішував кашу, щоб не пригоріла. Побачивши нас, він іронічно усміхнувся, поставив посеред кухні стілець і велів нам сідати навколо нього просто на підлогу. Кожний з нас відійняв із-за холяви свою дерев'яну ложку (розуміється саморобну) і стали ми чекати, що буде далі. Через кілька

хвилин кухар поставив на стілець бляшаний таз, приблизно на 10-12 літрів і налив у нього рідкої ячмінної каші. Чи той таз був митий після собачих язиків, чи помийної ганчірки — невідомо. Крупа явно була не сіяна, оскільки плавали довгі остюки. Проте, над такими дрібницями ніхто з нас не задумувався.

Мов голодні звірі накинулися ми на кашу. Хоч вона була дуже гаряча, бо тільки-що кипіла, це не завадило нам ковтати її з великою швидкістю. Шкірка з піднебіддя злізла давно, з очей річкою лились сльози, а ми все скоріше і скоріше махали своїми ложками. Кожний старався не відставати від інших. Через хвилину таз спорожнів.

Побачивши, що ми перестали їсти, кухар заглянув у таз, покрутив головою і знову налив в нього стільки ж каші. І знову почалися скажені перегони. Ложки блискавками літали від таза до рота, від рота до таза, незважаючи ні на що. Так за пару хвилин таз знову був порожній.

Хоч на кожного з нас тепер припадало по півтаза каші, ситості ніхто не відчув. Ми сиділи мовчки і чекали, може добрий кухар ще щось підкине. Він знову підійшов до нас, і знову глянув в порожній таз. На цей раз його іронічна усмішка зникла з його уст. Здивовано став нас оглядати, немов шукав того місця, де ділася його каша. Але, не знайшовши нічого підозрілого, знову наповнив таз. Тепер він вже не відступав від нас і слідкував за нашими руками. Мабуть підозрював, що частину каші ми ховаємо.

Чи то від ситості, яка вже почала відчуватися в наших плунках, чи може від сорому перед кухарем, але наші ложки літали цього разу дещо повільніше. Проте, якби воно не було, через кілька хвилин, ложка за ложкою, і цей третій таз каші був з'їдений до дна.

— А ну, встаньте! — скомандував врешті кухар, — мені ніяк не віриться, що ви дійсно з'їли всю кашу.

Ми встали. Він глянув спершу на підлогу, відтак на нас і став обмацувати нашу одягу, шукаючи «заховану» кашу. Але, нічого не знайшовши, глянув на наші животи. Вони високо піднімали наші ватяні камізелки, що випнялись вперед, а на них градом лився піт. Всі ми дихали дуже важко. Втомлені наші лиця і мляві рухи говорили про нашу ситість.

— Цікаво, чи ви б ще їли? — невдовзі сказав він тихо і важко було зрозуміти, кому було поставлене це запитання, нам

чи йому самому. Ми загадково глянули на кухаря і промовчали, поскільки команди: «встати» ще не було, а це означало, що наш «бенкет» ще не закінчений. І ми не помилились. Наш кухар, як би нічого не було, налив ще доброго півтаза каші і з цікавістю став поглядати на нас, що ми будемо робити.

Мов по команді, ми знову сіли навколо таза і продовжували їсти. За кілька хвилин і цей додаток був з'їджений. Дихати стало нам вже зовсім важко, поволі вибралися ми надвір, посадили на дерев'яну призьбу і стали чекати старшого собаківника. Шлунки наші були переповнені до відказу, бо на кожного з нас припадало біля десяти літрів каші, але, як не дивно, особливої ситості ми не відчули. Поняття ситість і повнота шлунку не завжди співпадають.

Невдовзі прийшов собаківник і відвів нас на вахту. В таборі в той час панувала тиша перед бурєю. Шахтарі, пообідавши, вже відпочивали, а їдальня готувалась до великого штурму бригад, що працювали за зоною, і з хвилини на хвилину повинні були сюди нагрянути.

Робітників за зоною було не менше, ніж шахтарів, і приходили вони з роботи всі в один час. Зрозуміло, що їдальня не могла обслужити стільки народу одночасно і багатьом доводилося довго вистоювати на дворі, чекаючи своєї черги. Холодним, голодним, попрацювавши дванадцять годин під голим небом, нелегко було вистояти тут ще годину, а то й півтори. Вони кричали, протестували, але все дарма. При вході в їдальню постійно стояло кількох кремезних, як камінна стіна, «гладіаторів». Вони стримували всі натиски голодного люду. Ввійти в їдальню позачергово було неможливо. Отже, щоб якось обминути цю баталію, я вирішив зайти в їдальню зараз. Що гнало мене сюди, адже їсти мені зовсім не хотілось? Річ у тім, що в мене був ще законний, невикористаний талон на обід і його треба було за всяку ціну реалізувати. Хоч я відчував, що зараз обід мечі в рот не полізе, проте розумів, що час зробити своє, рідка каша скоро засвоїться і через деякий час я зможу нормально пообідати.

Потинявшись по їдальні годину-півтори, я відчув, що уха досить приємно пахне. Мабуть, пора, подумав я, і віддав офіціантові свій талон. Через кілька хвилин обід стояв переді мною. Він приємно пахнув і ніщо тут не говорило про те, що зовсім недавно я подолав повний таз каші.

Пообідавши, як завжди, я направився в барак, радіючи по дорозі, що в мене є ще не отримана 400 грамова пайка хліба, яку, безумовно, я залишу на завтра і таким чином буду ситий ще один день.

Отримавши хліб, я виліз на свої верхні нари і ліг відпочивати. Велике блаженство мене огорнуло, — я був ситий, не думав про їжу, а це велике щастя. В такому настрої я задрімав.

Розбудив мене великий шум в бараці. Це прибігла одна з бригад, що працювала за зоною на будівництві міста. Щоб скоріше зайняти чергу в їдальню, той, хто сильніший, біг від вахти до бараку, тут отримував пайку хліба і знову біг в чергу під їдальню.

Я дивився, як голодні люди підставляють під хліб свої руки, щоби часом не впала на землю крихітка. Їх очі жадібно дивились на хліб. Одні з'їдали його, не дійшовши до їдальні, інші ховали за пазуху, а деякі то половинив: частину з'їдав, а решту старався донести до їдальні.

Запах хліба прекрасним ароматом розносився по бараці, дійшов він і до мене. Дивлячись, як смачно люди їдять хліб, мені теж дуже його захотілося. Не даром, думав я, люди кажуть: «Що не їж, а хліба хочеться». Ця стара тюремна приказка криє в собі велику правду. Немаючи сили довше з собою боротися, я витяг з-під голови свою пайку, відломив невеличкий кшматок, а решту поклав під голову.

— Оцей з'їм, а той буде на завтра, — сказав я собі і став смачно поїдати намічений кусень. Він зник моментально, а жадоба до хліба залишилася. Деякий час я боровся зі собою, старався заснути, але свідомість того, що в мене під головою лежить хліб, не давала мені спокою.

— Та навіщо його тримати до завтра, — подумав я врешті, — ще хто вночі вкраде. Краще з'їм його зараз і буде спокій. Так і зробив. Таким чином всі мої харчі були спожиті в один день, а з ними пропали всі рожеві перспективи на завтра.

Не спроста каже народна мудрість: «Хліб — всьому голова». Це велика правда. Знаю з власної практики, що коли я був дуже голодний, то ніколи не думав про смачні страви, чи різні кондитерські вироби, а тільки — про звичайний чорний хліб. Мені здавалось, що тільки він спроможний мене наситити, а все інше — просто дурниці.

ДОВГОЖДАННА ЗУСТРІЧ

Доля Христини нічим не відрізнялася від долі тисяч дівчаток, з якими вона відбувала ув'язнення. Весною 1945 року її арештували, майже рік скиталась по всяких тюрмах і в'язницях — Воркута. Краєм світу називали її новоприбулі. І дійсно, хіба можна було думати інакше, адже везли їх взимку в товарних вагонах добрий місяць. Спершу траплялись їм по дорозі села, міста, а відтак — довга-довга тайга, а згодом і її не стало. Її зустріла біла мовчазність, голий безкінечний простір без жодної деревини і будь-яких ознак життя.

Ніхто із запроторених сюди й не думав побачити ще колись свої рідні сторони, тепле небо, золотисті поля, квітучі сади.

Десять років — строк не малий, але в ті страшні роки він вважався невеликим, бо давали тоді і по п'ятнадцять, двадцять і двадцять п'ять та ще й каторги.

В'язні-некаторжан строк яких не перевищував десяти років, поселялись в табор з відносно послабленим режимом. Вони не носили номерів на голові, плечах і правій нозі, як каторжники, деякі з них ходили на роботу безконвойно по спеціальних перепустках і взагалі використовували їх на роботах не надто важких. Весь тягар лягав на плечі каторжників.

Новоприбулий етап, як правило, тримали кілька днів під замком на карантині, в спеціальному бараці, відтак ділили його на бригади і розсилали по різних об'єктах. Христя потрапила в бригаду по очищенні від снігу залізничних колій, привокзальних та роз'їзних площу смуги міста. Робота відносно не важка, але тут дуже давались взнаки люті морози і пурги. Чим гіршою була погода, тим більше, не дивлячись ні на що, доводилось бригаді працювати, щоб не зупинявся залізничний транспорт. А коли вже зовсім костеніли руки і ноги, дівчата бігли в невеличку будку, де палилось і можна було зігрітись.

Правда, бригадир-наставник дозволяв користуватися обігрівом рідко, лише в крайніх випадках.

Іноколи заходили сюди зігрітись і машиністи паровозів, яким не раз траплялось чекати тут годину і більше з огляду на перевантажену дорогу. Бував тут не раз і машиніст Павло, високий кремезний хлопець, якого всі любили за його спокійну

Не раз, лежачи на нарах в спазмах голоду, я пригадував собі, як моя мати готувала їжу для курей. До потовченої нечищеної картоплі вона додавала трохи висівок, або муки простого помолу і гречаної полови. Все поливала теплою водою і вимішувала. Розпарена половина приємно пахла і таку мішанину кури їли з більшою охотою, ніж зерно.

— От би мені зараз корито такої мішанини, з яким задоволенням я з'їв би її, — думав я тоді. На жаль і це було для мене в той час тільки мрією.

Воля — найдорожчий скарб для всього живого на землі. Хіба не достатньо позбавити людину того скарбу за якусь провину, як це практикується в культурному світі? Так ні ж, її нещасну приневолюють ще тяжко працювати, і, що вже зовсім не зрозуміло, жорстоко морять голодом!

Чи не забагато всього того для одної людини? Де ж милосердя, совість, людяність і розум накінець?

Звірина звірині такого зла ніколи не заподіє.

вдачу і культуру поведінки. Він не був суджений, а привезли його сюди з матір'ю за «гріхи» батька, горезвісного 1945 року.

Молодий, енергійний, ще й непоганий собою, хлопець швидко всюди завойовував симпатію серед людей, з якими будь-де зустрічався. Подобався він і начальству, в розпорядження якого поступив як новоприбулий переселенець, бо ж першого дня був післаний на курси машиністів паровозів.

Закінчивши успішно навчання і пройшовши практику, невдовзі став самостійно водити поїзди. Хоч нелегка і дуже відповідальна була в Павла робота, зате платна. А труднощів хлопець не боявся, бо працював фізично з дитинства. Внутрішньої дисципліни йому теж не бракувало і згодом він навіть полюбив свою роботу, бо давала вона йому можливість багато бачити, чути, зустрічати різних людей.

Так минуло два роки. Настав 1947-й. Павлові сповнилося 22. Мати все частіше почала йому нагадувати про одруження. Думав про це і хлопець, але з ким тут було женитися?

Несуджених людей в ті роки на Воркуті було дуже мало, тим більше молодих дівчат. Правда, деякі приїждали сюди по комсомольських путівках, але були це дівчата переважно немолоді, бувші фронтовички, а до таких Павла зовсім не тягнуло.

З таборів у ті роки теж ще ніхто не звільнявся, і хлопець спробував завести листове знайомство із дівчатами з рідного села, надіючись таким способом завоювати серце одної з них і вмовити приїхати сюди.

Але і цей захід не приніс парубкові успіху. Дівчатка односельчанки дуже радо вступали з ним в листовну розмову, відповідали взаємністю, але всі просили, щоб він вертався в рідне село, бо так далеко їхати було їм страшно.

Так провалились всі останні надії на швидке одруження з людиною близькою його сердцю і парубок став безнадійно коротати свої молоді роки.

Зима 1947-го була ранньою. В половині вересня випав перший сніг і вже не розтопився. Поволі підкралися морози, за ними й пурги, і бригада по боротьбі зі снігом знову вийшла на роз'їзди.

Вечоріло. Тремтячи від холоду, дівчата зайшли в будку, щоб трохи зігрітися і приготуватись у дорогу в табір, як раптом на стільці біля печі побачили молодого кремезного чоловіка в

чорному кожусі і у кудлатій шапці. Він спокійно підкидав у піч дрова, майже не звертаючи уваги на дівчат.

— Ой, який дядько у нас в гостях, — зажартувала Христинка по-українськи, бо тут майже всі її подруги були українки.

Почувши рідну мову, Павло різко повернувся і побачив незнайому.

Перед ним стояло дівча невеликого росту, «біле, мов гуся», як співається в пісні, з великими голубими очима і ледь задертим носиком, який дуже був їй до лиця. Сині очі сміло глянули на нього і так глибоко, що йому здавалося, ніби бачать його наскрізь. Від того погляду парубок знітився, перестав на неї дивитися і поспішно став шукати потрібне слово, щоби щось сказати. Але нічого не знайшовши, глянув на дівчину вдруге. Вона й далі дивилася на нього впевнено і спокійно, а на устах її з'явилась ледь помітна усмішка. Щоб якось вийти з того невідповідного становища, Павло встав і запропонував місце на стільці Христі. Коли він заговорив українською мовою, дівчина ще з більшою цікавістю глянула на хлопця, сіла на кінчик стільця, а другий кінець запропонувала йому. Він з охотою сів поруч і в світлі палаючих дров, пильно розглядав дівчину. Тепер вона видалась йому ще гарнішою і якоюсь загадковою, незвичайною. Врешті, набравшись сміливості, спитав:

— Звідки ти, дівчино?

— Зі Львівщини, а ви?

— Я з Волині, з-під Луцька.

Так почали вони розмову, якій не було кінця...

Наступного дня Павло завітав у будку в той самий час, коли всі дівчата тут грілись. Окинувши бригаду оком, Христю примітив біля печі на вчорашньому місці. Попросивши дозволу, знову сів поруч і заговорив весело, голосно, звертаючись до всіх дівчат. Віддавши належне громаді, децю стихив голос і звернувся до Христі. І знову срібним струмочком потекла у них солодка розмова, спершу про дім, про рідних, відтак і про себе. Мов чудо-музику слухав Павло оповідання Христі, а душа його танула в неземному блаженстві. А коли бригада вирушила в табір, ще довго дивився їй услід, а груди його високо піднімались, щоб вхопити більше повітря. Він сам не знав, що з ним діється, всі його думки невідступно кружляли біля Христі, такої милої, ніжної, бажаної, без якої жити він вже не міг. Це була його перша глибока і щира любов.

Перший день волі.
З ліва на право: Христя (друга),
«Леся» — Кекіш Євдокія (четверта).
25.01.1955р.

— Все це найближчим часом я мушу їй сказати, — думав, ідучи додому. — Хай вона знає, що я її дуже люблю, що вона для мене найдорожча на світі і за нашу любов я готовий боротися і жертвувати всім найдорожчим.

І тут він жажнувся своїх думок. — А де ж гарантія, що вона мене любить? Хіба вона говорила мені про це, чи натякнула бодай одним словом? Від цієї думки його кудлата шапка полізла вгору.

— Так, так, все це треба вирішити негайно. Інакше я пропав, — вирішив він твердо. Цей сумнів голодним вовком вгризся йому в душу і не давав спокою.

Через два дні його робочий маршрут знову пролягав через цей роз'їзд, де працювала Христя, і цього разу Павло вирішив зустрітись з нею віч-на-віч.

А Христя теж не спала ночами, все обдумувала, мріяла, радилась з подругами, хоч добре розуміла, що щоб вони їй не говорили, вона не в силі відкинути любов Павлика, такого могутнього і смирного, лагідного, доброго і коханого. В цьому, що він її полюбив, вона не сумнівалась, про це говорили його лагідні очі, ніжні слова, його ество. Про це говорили вже всі дівчата.

Конвоїрів, що вартували бригаду Христі, Павло знав уже давно. Не раз він приносив їм куриво, яке в той час було досить дефіцитним. Грїтися в будку приходили майже всі робітники роз'їзду і це не викликало в нікого жодних підозрїнь, тим більше, що контакт малострочних в'язнїв з вільними переслїдувався відносно слабше.

Принїсши з собою для конвоїрїв пляшку горїлки і закуску, Павло направився в будку і попросив солдата покликати йому Христю. Через хвилину вона з'явилася блїда, схвильована, бо відчувала, що сьогодні він повинен сказати їй щось дуже важливе, від чого буде залежати все її майбутнє. Деякий час він дивився на неї мовчки, збирався з думками із духом, щоб висловити коханій все, що відчуває, про що мріє, і щоб слова його були переконливі, серйозні, надійні. Але вийшло чомусь зовсім не так, як думалось. Прилив любові вилився через край, заповонив йому груди, відняв мову і він, обнявши її, ледве вимовив: «Христинко, я тебе дуже-дуже люблю». Останнє слово він прошептав, бо голосу йому не вистачило.

Нарешті сталося те, чого вона так довго чекала, напруження спало, а на його місце прийшло безсилля, приємне, лагідне, заспокійливе. Двома руками обняла вона коханого за шию і уста їх злились у теплому поцілунку.

Хіба могла вона не повірити цій щирій добрій душі, і тим правдивим словам, які виходили від самого серця? Та й що їй бідолашній залишалося в даній ситуації? Хіба могла вона побачити в своєму майбутньому щось краще? Де ж воно це майбутнє, яке воно і чи буде воно взагалі?

Своєю радістю поділився Павло з матою і тут вдвох стали вони тверезо обдумувати це складне становище.

Христі залишалося відбувати ще сім років, а зараз їй вже двадцять один. Як бути далі? Чи вистачить у них сили витримати це довге-довге чекання?

Мати журилась, висловлювала свої сумніви, але Павло і слухати нічого не хотів. Він був готовий на все, на всі пекельні муки, тільки б вона, славна Христинка, була його.

Тепер вони стали зустрічатися часто. Павло піклувався Христиною як тільки міг, носив їй їжу, одяг, і все, що вважав за потрібне. Так дожили вони до весни 1948 року.

Весна — мати всього молодого, нового життя, принесла вона новину і для Христини з Павликом. Вже два місяці відчувала вона, що носить під серцем нове життя, але сказати про це коханому відважилась не відразу. Не знала як сприйме він цю вістку. Але Павло і сам про це здогадувався, дуже радів і ще ніжніше голубив молоденьку мату. А невдовзі, порадившись з матір'ю, заявив табірному начальству, що дитина, яку носить Христя, його і він забере її, як тільки вона перестане годуватись грудьми.

Такі зізнання радісно сприймалися табірним начальством, поскільки виховання дитини вже не лягало на бюджет концтабору.

Восени Христя народила гарного хлопчика, вилитого батька, і назвала його Тарасиком. Павло радів неймовірно, бігав по всіх крамницях міста, шукав всього, що підказувала йому мати і передавав в зону.

Для мам з немовлятами тут був споруджений спеціальний барак, який одночасно грав роль пологового будинку і дитячих ясел. Півроку дозволялося молодим мамам жити тут разом з дітьми, піклуватися ними, а відтак їх виводили на

роботу, але з таким розрахунком, щоб у відповідні години вони могли годувати дітей. Після роботи до восьмої вечора їм теж дозволялося бути разом з дітьми, але на ніч кожна йшла в свій барак. Так продовжувалось три роки, після чого дітей вивозили на південь, у дитячі будинки, а мамам залишали адресу, за якою, звільнившись, кожна могла знайти свою дитину і забрати її.

Неможливо описати ту страшну трагедію, яка розігрувалась при відправці дітей з табору. Матері божеволіли, рвали на собі волосся і кричали дикими голосами. Мов роз'ярені тигриці кидалися вони на конвоїрів, щоб підібрати свою дитину. Пищали і діти, простягали до своїх мам маленькі ручки і просили помочі, пощади. Але залізна рука, не дивлячись ні на що, завжди робила своє.

Коли Тарасикові сповнився рочок, батько забрав його додому. З того часу бабуся перестала ходити на роботу і бавила свого внучка. Хоч Христя добре знала, що її дитина пішла до свого дому, і що має вона там належну опіку, але не бачити жодного дня милого Тарасика, як це було досі, було для неї великою мукою. Інколи на прохання, Павло виходив гуляти з малим у такий час, коли бригади вертали з роботи в табір, щоб хоч здалека вона могла глянути на дитину. Деколи, на початках, Тарасик навіть пізнавав її, кричав: «Мамо!» — і рвався до неї. Але такі сцени дуже нищили Христине здоров'я. Тому, в скорому часі, вона й сама відмовилась від тих зустрічей, щоб не захворіти. Зате Павло регулярно, два-три рази в тиждень, відвідував дружину на роботі, приносив все необхідне, детально оповідав все про Тарасика.

Час біг, росла дитина і скорочувався строк ув'язнення у мами. А літом 1952 року Христя народила другого хлопчика, Ігорчика, з такими ж великими голубими очима і задертим носиком, як у мами. Минув рік, але мама і не збиралася віддати його батькові. На це в неї просто не вистачало сил.

Довго прийшось Павлові вмовляти й переконувати її, що дитині буде набагато краще вдома, ніж у таборі, і що робити треба так, як краще для дитини, а не для мами. Все одно Христя віддала дитину аж у два роки і то, так би мовити, з боєм. Тепер вона переживала подвійну муку: не спала ночами, плакала, погано їла і від того всього дуже змарніла.

Павло затривожився:

— Що ж робити, як допомогти їй у цьому нещасті? Вже тільки два роки їй залишилося! Та невже ж нема таких законів,

які передбачили б таку ситуацію і піпли нещасній мамі назустріч?!

Він став оббивати пороги всіх юридичних інстанцій, писав в Москву...

Але Москва сльозам не вірить, а залізні закони не передбачали ні особливих ситуацій, ні пільг для тих, кому вони неналежать.

— Десять лет нужно отработать от звонка до звонка и никаких гвоздей! — врешті сказав йому прокурор по нагляді і Павло змушений був припинити свої подальші клопотання.

Коли в'язневі сидіти ще довго, він ніколи не думає про звільнення, дні за днями минають звично, спокійно і ніщо нікого не тривожить. Але коли йому залишається досить мало, коли воля вже усміхається йому з-за колючого дроту, тоді кожен день стає роком. А що вже казати про маму, в якій двоє дітей і вона їх не бачить, знає, що родина тут зовсім близько і дуже її чекає, а побачити не може.

Ці два останні роки забрали у Христі здоров'я більше, ніж вісім попередніх. Не дні, а години рахувала вона щоденно. Їй вже ввижалося, як будуть її зустрічати всією хатою: Павло з дітьми і його мати. Прийдуть вони в день її звільнення під табірну вахту, всі гарно, по-святковому вдягнені, свіжі, рум'яні і стануть її чекати. Вона вийде до них, — а Павло скаже: «Дітки — це ваша мама». І буде це двадцять шостого січня 1955 року.

Всім, що розповідав Павло про дітей, Христина завжди ділилася з дівчатами-подругами, які теж раділи її щастю. Проте не всі дівчата однаково дивилися на вчинок Христі. Були й такі, які осуджували її, мовляв, що ж то за сім'я без шлюбу і батьківського благословення?

Безперечно, висока мораль не була на боці Христі, але чому б тут не врахувати її положення. Хіба так починала б вона своє сімейне життя, будучи в дома, під опікою батьків? Там була і висока мораль, щира любов, батьківське благословення і безумовно, шлюб в церкві, — все було б як годиться, як у людей. А тут, хіба вона не щиро полюбила, чи не поважні наміри були в неї? Як інакше могла вона ще поступити в таких обставинах?

«Nulla regulo sine exipio» (латина) — гласить давня латинська приказка, що означає: «немає правил без винятків»... А наша народна мудрість додає: «Кінець діло хвалить». Отже,

не будемо надто суворо судити Христю, бо хтозна, як би ми поступили на її місці, наміри в неї були серйозні, благородні, про що свідчить весь хід подій і кінцевий результат, а це найважливіше, бо добрий кінець завжди оправдовує всі засоби, якими його досягають. І врешті, не забуваймо про такі благородні поняття, як людяність і милосердя.

Роки робили своє, дівоча свіжість згасала, коса тоншала, а що буде після тридцяти? Спробуй тоді вийди заміж і народи в такому віці дитину.

З такими думками носилися бідні дівчата і не знаходили виходу. Безумовно, в даному випадку Христя була у виграшному становищі, сім'я вже створена, діток народила своєчасно, вони підростали і строк у неї минав.

Так непомітно підкрався січень 1955 року. Разом з подругами зустріла вона Новий Рік і Різдво. На Свят-Вечір наварили куті, яку передав Павло, наробили капустяників, насмажили риби. Все це поставили на застелені білими простирадлами столи і всі бараком посідали до Святої Вечері. Бажали собі скорого виходу на волю і повернення додому, вдалого виходу заміж і колядували, колядували...

Вкінці, згадавши, як святкували вони це свято на волі, вдома разом з рідними, всі розплакались і довго тяжко ридали.

На кінець прийшов до Христі той довгожданий день, вистражданий, вимріяний, який часто бачила вона в снах — день її звільнення. Цілу ніч вона не мога заснути, думала, уявляла собі, а серце з грудей аж вискакувало. Раненько встала, помилась, одягнула новий одяг, яку спеціального для того дня передав їй Павло, і стала чекати посильного. Про снідання не могла й думати.

Всі дівчата і жінки, які по різних причинах не пішли на роботу, теж з нетерпінням чекали того моменту, коли Христя вийде за зону і зустріне своїх діточок. Дуже вже всім хотілося побачити цю зворушливу зустріч матері з дітьми по такій довгій розлуці. Чи впізнають вони її, як зустрінуть, що скажуть?

На вахту проводив її весь барак. За зоною біля вахти стояв Павло з дітьми і мамою, меншого тримав на руках, а Тарасика тримала за руку бабуся. Йому пішов уже сьомий рік і восени повинен був іти до школи. Діти були одягнуті в нові чорні пубки, на головах — пухнасті шапочки, на ногах білі

валяночки. Їх погляди були приковані до гурту людей, що стояли за колючим дротом.

Перевіривши документи, вахтовий відчинив залізну фіртку і Христя вийшла за вахту.

— Це ваша мама, дітки, біжіть до неї, — сказав Павло, показуючи рукою на Христю, і діти побігли мамі назустріч.

Христя випустила з рук валізку і не тямлячи себе, кинулась до дітей.

— Дітки, мої ріднесенькі, тепер я вас ніколи не залишу. І завжди буду з вами, — ридала вона з радості і з розпуки, тулячи дитячі голови до своєї, і обливала їх рясними сльозами. А вони дивились на неї і не могли зрозуміти, чого їй мама плаче, адже їй треба радіти. Не втримались від сліз і Павло з матір'ю. Плакали, а деякі навіть голосно ридали, і ті, що залишились за дротом.

Врешті підійшов Павло, підняв розхвильовану дружину, обцілував її і підійшов з нею до мами. Плачучі жінки щиро кинулись одна до одної і довго стояли в обіймах.

І тут з зони виїхали невеличкі сани, запряжені гарною парою коней. Це знайомий Павла, через якого він часто передавав для Христі передачі, по домовленості виїхав, щоб відвести всю сім'ю додому. Всі вигідно всілились і сани рушили.

Щасливої дороги вам, дорогі наші великомученики! Честь вам і слава хай буде в віках, бо ви перемогли. В тих далеких і диких краях ви знайшли в собі сили зберегти честь, совість, свої звичаї і національне обличчя. А це не мало і не легко.

Хай береже вас Господь!

УСА — РІКА ПРИРЕЧЕНИХ

Триста кілометрів на південь від Воркути розкинулось селище Сива Маска. Мешканці його переважно обслуговують залізничну станцію, яка носить ту саму назву. Розташована вона на межі, де кінчається тайга і починається тундра.

Але помилково було б думати, що межа та різко виражена: ось стіною тягнеться тайга, раптом вона обривається і починається гола тундра. Рідко які природні явища проявляються раптово, несподівано. Здебільшого мають вони свою перехідну форму. Перехідну територію мають і всі географічні зони, в тому числі тайга і тундра, тягнеться вона між ними майже сто кілометрів.

В'їжджаючи в неї з півдня, спочатку помічаємо, що ліс починає рідшати, дерева стають все меншими, біднішими на вигляд, а згодом і сам ліс перестає бути суцільним. Лісові галявини трапляються все частіше, дедалі ширшають, а відтак сполучаються між собою. Тепер вже ліс з'являється лише невеличкими острівцями, які сиротіють по балках, різноманітних низовинах і над річками. Згодом помічаємо їх чим раз рідше і деревця в них зовсім невеличкі, а врешті і ті зникають. На горизонті відкривається нашому зору безкрайній простір, убога тундра, покрита лише мохом-ягелем і подекуди карлуватою березою, чи лозняком.

За десять кілометрів на південь від Сивої Маски тече річка Уса, яка в свою чергу вливається у могутню північну ріку Печору, а з нею — в Льодовитий Океан. Як і всі північні ріки, Уса спокійно несе свої чисті, мов сльоза, але холодні води спокійно. Вздовж над річкою тягнуться заливні луги з соковитими травами. В теплі місяці тут люблять пастися стада північних оленів.

Поскільки понад річку ґрунт пересічно торф'яний, придатний для вирощування деяких культурних рослин, в затишних місцях тут можна знайти невеличкі села корінного населення комі. Не випустив з уваги ті благодатні місця і комбінат «Воркут-уголь», побудувавши тут підсобне господарство-радгосп «Гірняк». Спеціалізується воно передовсім по відгодівлі м'ясо-молочної худоби. Щоб мати свої корми, радгосп розробив на цих лугах кільканадцять гектарів орного

поля, і вирощує на ньому щорічно турнепс (північний буряк) і деякі злаки. Правда, останні не встигають тут дозрівати, восени косять їх на сінаж.

На великих грядках садять також різну ярину: зелену цибулю, картоплю, кріп, редьку тощо.

В зимові місяці річка постійно нагріває береги і це сприяє більшому росту деревини. Користуючись всіма тими благами, комбінат збудував тут будинок відпочинку для гірняків типу профілакторія. Всю роботу по догляду за полем, коровниками і, навіть, за будинком відпочинку «Гірняк» виконували в'язні, переважно дівчата — не каторжанки (адже були і такі) і молоді жінки.

У грудні 1946-го року потрапила сюди і Лєся. Для неї це не перший табір. Майже рік скиталась вона по різноманітних воркутинських зонах, і після важкої операції, яка відняла у дівчини багато здоров'я, вирішили використати її на порівняно не важкій праці в радгоспі «Гірняк». У назначених на етап, концтабірне начальство забрало добре взуття і новий одяг, а видало натомість старе рвання. В ньому с'як-так потягом добралися етапники до Сивої Маски, а звідсіля треба було добиратися до назначеного місця пішки ще дванадцять кілометрів.

Нелегка то була подорож. Суворі заполярні морози наскрізь протинали дрантиту одежу і взуття, костеніли руки, ноги, деревіло все тіло.

Були в цьому етапі і монахині. Згідно своїх чернечих принципів, вони не користувалися жодною концтабірним одягом і взуттям, не підписувалися на жодних документах і категорично відмовлялися від будь-якої роботи, не зв'язаної з поліпшенням побутових умов в'язнів. Без дозволу начальства працювали з власної волі дякувальними в бараках, шили, латали і прали одяг всім в'язням, хто просив, в тому числі і собі. Внаслідок такої поведінки, кидали їх з концтабору в концтабір, бо кожен старався всіма силами позбутися впертих відмовників від роботи. Побувавши майже у всіх концтаборах Воркути, врешті вирішено було відправити їх в радгосп «Гірняк».

Ішли всі вони лише у своїх чорних сутанах і легких накидках. Але не видно було на їх лицах якогось скривдження, чи образи. Всі знущання над ними сприймали як належне, як кару від Бога за свої, а може і чужі гріхи. Більшість їхнього

життя проходило в скорботних молитвах і пості.

От і цього разу ішли вони спокійно, з молитвою на устах, час від часу заспокоювали дівчат: «Не бійтеся і не переживайте, до місця всі дійдемо щасливо і не простудимося, бо ми щиро молимося за всіх нас. Господь милосердний. Він все бачить, все знає. Він — з нами».

Мабуть, Бог вислухав їх молитви, бо дійсно, всі етапники дійшли до місця щасливо і ніхто не захворів.

Радгоспний концтабір зустрів новоприбулих непривітно. Поселили їх у пересильному бараці, холодному, брудному, повному блошиць і тарганів. Але найнебезпечнішим для дівчат було те, що сюди заходили різні чоловіки, інколи і блатняки, які своїми голодними очима пристрасно гляділи на прибулих жінок, намічаючи собі чергові жертви. Довідавшись про це, дівчатка забралися в далекий кут верхніх нар і вирішили всю ніч не спати. Але, на їх щастя, невдовзі зайшло сюди кілька дівчат-старожилів, і, поговоривши, забрали всіх молодих у свій барак.

Наступного дня всіх етапників розподілили по роботах. Так почали вони своє життя-буття на новому місці.

Лєсю, з огляду на її поганий стан здоров'я, залишили при тутешній лікарні, щоби трохи її підлікувати і одночасно використати на легких роботах по догляду за тяжкохворими і за санітарним станом лікарні.

Не дарма їла дівчина тут свій шматок хліба: як могла так допомагала нещасним, які вже не могли встати, мила лікарняні меблі, чистила медичний інструмент. Своєю слухняністю і працьовитістю подобалася всім медичним працівникам, і з огляду на це, згодом, навчили вони Лєсю багатьох лікарських премудростей: розносити хворим ліки, робити уколи, всілякі перев'язки. Отже, через деякий час, стала вона справжньою медсестрою.

У вільний час відвідувала знайомих дівчат в інших бараках, заглядала інколи і до монахинь. А з ними, до речі, було не все гаразд.

Як на Воркуті, так і тут довелось нещасним випити свою чашу горя до самого дна. Їх довго тримали в карцеці і морили голодом. Відтак стали виганяти роздягненими на мороз і довго тримали. Врешті стали їх жорстоко бити. Але, коли і це не допомогло, віддали блатнякам на глум. Все витримали монахині

терпеливо, спокійно, без жалю і скарг, і далі залишалися вірними своїм законам.

Мабуть, те останнє випробування було для них вже непосильним, поскільки протягом тієї зими добра половина з них вимерла. Ті, що залишилися живими, без будь-яких розпоряджень, стали працювати днювальними в бараках і начальство дало їм спокій.

А час ішов своєю звичною ходою. Майже кожного дня вмирили тут люди від хронічного недоїдання і різноманітних захворювань, а на їх місце прибували все нові й нові нещасні, гнані жахом беззаконня сталінського терору.

Зима 1948-го року не принесла підневільному люду жодних змін, і вже не вірилось, що вони коли-небудь настануть.

Всім працюючим в'язням в сфері обслуги не давали вихідних днів. Але в неділю, звичайно, все начальство відпочивало, залишаючи в зоні лише кількох чергових. Отже, «всєбачаче око» в той день дещо тратило свою пильність і це давало змогу в'язням вільніше себе почувати.

В один з таких днів Леся відвідала у сусідній лікарні свою подругу, яка теж працювала медсестрою. В тій лікарні лежали виключно хворі туберкульозом. На верхніх і нижніх нарах лежали і сиділи молоді хлопці. Старших віком було дуже мало, бо вмирили вони скоріше. Їх бліді, змарнілі лиця не залишали сумніву в тому, що на цьому світі вони вже не жильці. Адже практично з туберкульозом виживав тут лише один із ста хворих.

Під вечір дівчатка посідали собі в кутику однієї з палат і вели задушевну розмову. В той час чотири молоді хлопці зійшли з нар, і накинувши на себе ковдри, підійшли до вікна. А там, за вікном, ще у всій своїй силі лютувала зима. Проте, повисли з даху довгі льодяні бурульки, перші вісники весни, свідчили про те, що недовго вже лютувати тут зимі, і що скоро загляне сюди довгождана весна. Деякий час хлопчаки мовчали, загляне сюди довгождана весна. Деякий час хлопчаки мовчали, лиш жадібно вдивлялись у завіконний світ, хоча холодний і неприглядний, але завжди цікавий, милий, бажаний. Їх очі з характерним хворобливим блиском розширилися все більше, немов старались охопити до найменших дрібниць все те, що можна було тут побачити. Врешті, важко дихаючи, один з них промовив: «Скоро вже весна, сніг розтане і попливе по ріці крига... далеко... далеко... А ми і далі залишимося в цьому проклятому царстві сатани. Але недовго, бо вслід за весняними

водами і нас понесуть вперед ногами туди, звідкіля вже ніхто не вертається»...

Тут він замовк. Мовчали і ті три, що стояли поруч. Лише очі їх заблищали ще сильніше. Вони знали, що весною вмирає тут найбільше хворих на туберкульоз легенів.

Яка природна суперечливість: одним приносить весна нове життя, а другим — смерть.

Не втримались від сліз і дівчата. Обидві добре знали цих хлопців, своїх земляків, братів по крові та ідеї. Хоч серця їх розривались від болю, дивлячись на ту трагедію, але запобігти їй вони були не спроможні.

Прийшла весна, а за нею і літо. Потепліло. Нагріта теплим промінням сонця земля ожила. Задзвеніла тундра, розпустили свої ніжні пелюстки північні квіти, загомоніло птаство. З лікарень повиходили на двір всі ті, хто міг триматися на ногах. Лише не видно було між хворими тих чотирьох хлопчаків, що недавно разом стояли біля лікарняного ліжка. Вже більше двох місяців лежали їх тіла у холодній північній землі над Усою.

У теплі недільні дні все населення концтабору ходило по зоні, з тугою поглядаючи за колючий дріт. Зібрала Леся і своїх подруг: Наталю, Віру, Іру, Юлю і Марусю і довго ходили вони попід огорожу. Згадували і тих чотирьох молоденьких земляків, які ще ранньою весною пророкували собі скору смерть. І від того стало дівчатам дуже важко на душі, бо дуже шкода було тих молоденьких юнаків, які тільки входили в життя, мріяли про волю і щастя свого народу.

За що ж проклятий Молох так з ними розправився? В порівнянні з ним і його клікою, тих юнаків, і всіх їм подібних, можна вважати святими. А їх всюди називали бандитами.

І тут дівчатам дуже захотілося зробити щось добре для згаданих людей, чимось відзначити пам'ять про них. От і вирішили піти на цвинтар, щоби відвідати їх могили, помолитись за їх душі, покласти квіти.

Але здійснити цей задум було непросто, бо ж у них не було перепусток, і вихід за зону був для них неможливий. Проте знали вони і те, що коли людина щось дуже-дуже хоче зробити, то нема у світі такої сили, яка б змогла їй перешкодити.

На прохідній вахті в той час чергував молодий солдат, родом з-під Києва, українець за національністю. Не раз він сам вступав у розмову з українцями і розмовляв чистою українською

мовою. Хоч працівники гарнізону зі шкіри вилазили, щоб показати в'язнів у найгіршому світлі, називаючи їх ворогами народу, бандитами і вбивцями, Роман відчував, що не все тут золото, що блищить. Безпосередньо спілкуючись з підневільними і порівнюючи їх з концтабірними наставниками, в кінці дійшов до висновку, що було би більш справедливо, щоби перших і других поміняти місцями. І тільки таким чином можна було б установити порядок і справедливість в країні, і не допустити до ще більшої біди та свавілля.

Роман знав майже всіх тутешніх медпрацівників, в тому числі і молодих медсестер. Не раз йому доводилось звертатися до них за медичною допомогою, хоча режимом це було не передбачено. Саме це знайомство і задумали використати дівчата і попросити, щоби він дозволив їм піти на цвинтар (звичайно, безконвойно) відвідати могили знайомих людей.

Правда, не відразу вартовий погодився на це. Спершу щось подумав, а відтак став пояснювати їм, що такий вчинок, якщо б його розкрили, коштував би йому волі. Врятувало дівчаток лише те, що цвинтар знаходився зовсім недалеко і виднівся навіть з вікна прохідної. Таким чином вахтовий міг простежити кожен крок дівчат за зоною зі свого крісла.

Мов степові лані, одна за одною, проскочили дівчата вахту і через кілька хвилин були вже на цвинтарі. Тут недовго довелось їм шукати намічені могили, земля на них була ще майже свіжою, та й на табличках, прибитих до хрестів, ще можна було без труднощів прочитати ім'я та прізвище похованого.

Чотири невеличкі могили з низенькими хрестами сиротили у голій тундрі, в далекій чужій стороні, під чужим небом. До них припали дівчатка своїми грудьми, довго молились: плакали, немов би хотіли зігріти своїми гарячими сльозами тіла близьких їм людей в тій холодній землі. Вставши, пішли в тундру збирати квіти. Зробили з них чотири китиці і поклали на гробах. Ще деякий час стояли мовчки з опущеними головами. Врешті Леся, тихенько, мов молитву, почала пісню «Ви жертвою в бою нерівнім лягли». Пісню підхопили й інші дівчата, і покотилась вона по цвинтарі сумно і скорботно, як сама дійсність. Відтак проспівали «Заквітчали дівчатонька стрілецьку могилу» і «Чуєш, брате мій».

Сонце стало хилитися до горизонту і згадавши прохання

Романа не довго баритися, поспішили в концтабір.

З їх очей і облич вахтовий все зрозумів і нічого не спитав.

І знову потяглися в таборі довгі сірі будні, без жодної надії на краще завтра і взагалі на який-небудь вихід з того становища.

Так минуло літо і непомітно підкралася осінь: зажеврили золотом верхів'я деяких дерев, ранки стали холодними, над землею великими сірими ряднами повисли тумани. В небі все частіше звучали прощальні голоси перелітних птахів.

Наступила грибна пора.

Всі тутешні мешканці, від старого до малого, з сумками і кошиками потягнулись до лісу.

У місцевому рідколіссі грибів небагато. Це знали всі, і тому кожний старався зайти якнайдалі на південь. Добиралися туди переважно пасажирським катером, що регулярно курсував по річці.

День в ту пору короткий, от і піднімалися люди ще вночі, щоби раніше добратися до катера і на світанні бути вже на місці. А ввечері, вже в сутінках, верталися додому.

Не відставало в цьому відношенні і концтабірне населення. З малострочників, які виходили за зону по перепустках, кожного ранку начальник відбирав спеціальну групу людей і відсилав їх на грибовзбір. Як тут, так і в Сибірі, грибам надають велике значення, бо вважають їх не делікатесом, а важливим продуктом споживання. І збирають їх у великих кількостях, солять в бочках, маринують, сушать і впродовж зими споживають замість м'яса.

Подібні заготівлі роблять в тих краях із клюкви та брусниці і цілу зиму варять з них кисіль та інші напої.

Децю із зібраного в'язнями йшло в зону, а решту, як правило, ділило між собою начальство.

Одного з таких днів група в'язнів біля п'ятидесяти людей вирушила на гриби. Була між ними і Маруся Бужняк з Тернопільщини, дівчина відважна, кмітлива, суджена на п'ять років ув'язнення. За зону виходила по перепустці і працювала сторожем радгоспних городів по той бік річки. На всяк випадок, чи то від тайгового хижого звіря, чи від поганої людини, завжди носила зі собою великий гострий ніж.

Урожай на гриби та ягоди того року видався чудовий, і

чим далі в ліс, тим все більше їх можна було зустріти.

Кому доводилося колись збирати гриби, той знає, що заняття це дуже приємне і дедалі стає, навіть, азартним. І навіть, ті люди, які зовсім не їдять грибів (бувають і такі), збирають їх залюбки.

От і Маруся, побачивши таке море грибів, накинулася на них з великим завзяттям, забувши обережність і пересторогу, про яку кожного разу, перед відходом в ліс, говорив їм бригадир. Він попереджував всіх, що при заході сонця катер подає три протяжні гудки — це сигнал негайно всім вертатись на пристань.

А гриби аж самі просилися збирати їх. Великі, червоні, з товстими ніжками так і манили до себе, і все далі і далі заводили дівчину в ліс. Деякий час вона перегукувалася з сусідніми грибниками, а згодом і про це забула.

Вже сонце стало хилитися до долу, а Маруся все збирала і збирала свої грибочки. Так зайшла вона дуже далеко в глибоку тайгу. Катер вже подав три довгі гудки, але вона їх не почувала. І аж коли сонце стало ховатися за високі дерева і в лісі посутеніло, опам'яталася. Але було вже пізно. Хоч постійно і дуже сильно гукала вона на всі сторони, їй ніхто не відгукувався.

— Що ж тепер буде? — подумала дівчина. Куди мені йти? А в лісі потемніло вже настільки, що не було видно власних слідів, по яких можна було б знайти дорогу назад. Маруся затривожилась. То бігла, то йшла туди, де, здавалось їй, повинна бути пристань. Але що це? Їй стали траплятися всілякі потічки та озерця, яких раніше вона не бачила. По тому зрозуміла, що йде не туди, куди треба. Сіла, щоб трохи перепочити і тут впала їй думка, що залишився один вихід — діждатися паровозного гудка, аби по ньому зорієнтуватися. Але його чомусь довго не було чути. Отже, вирішила йти далі.

В лісі стало темно настільки, що йти можна було лише навіпомацки. Для того вирізала собі замашну палицю, і, шукаючи нею дороги, рушила далі.

З кожним кроком сумка з грибами ставала все важчою і врешті нести її далі вже не було сили. Довелось висипати їх, не без жалю в серці, і продовжувати шлях.

Коли всі сили вже були віддані, сіла під ялицю на сумку. Тут і задрімала. Але не на довго. Крізь сон почула паровозний гудок, він прогудів ще два рази. Серце радісно забилося, бо з'явилася надія на порятунок. А коли встала, помітила, що в

лісі стало світліше. Це був уже ранок. Їти тепер стало легше. Маруся бадьоро покрокувала в напрямі паровозного гудка.

Аж тепер вона зрозуміла, в яку смертельну небезпеку попала. Раніше про це не думала, щоб не довести себе до відчаю. Згадала розповіді тутешніх старожилів, скільки людей щороку гине в тайзі, таких як вона, заблудлих, непрактичних, не обізнаних з тайговою стихією, з тим безкрайнім зеленим морем. І тільки випадково згодом знаходять їх кістки.

Вже сонце високо піднялось над тайгою, а Маруся все йшла і йшла у вибраному напрямі, не помічаючи жодних ознак людської діяльності. Знову всілякі чорні думки гадюкою стали снуватися в голові, вбиваючи останні надії на порятунок. І аж тепер, під полудне, забовванів на обрії довжелезний насип. Не було сумніву в тому, що це залізнична колія. Тепер вже самі ноги запрацювали на всю силу і через деякий час вона вступила на тверду дорогу. Більше не сумнівалася, що раніше, чи пізніше знайде тут людей, і з їх допомогою добереться до свого концтабору.

Інтуїтивно звернула направо і чимдуж задріботіла по шпалах. На душі стало легко, спокійно і тут відчула голод. Дістала з сумки шматок хліба і рибину, що видали їй в таборі, як сухий пайок, і смачно з'їла все до крихітки. Хвилину відпочивши, знову вирушила в дорогу. Кілька разів повз неї проїжджали вантажні поїзди, але з великою швидкістю і чекати від них допомоги було годі.

Окрилена надією, Маруся ішла досить швидко, забувши про втому. А сонце теж не стояло на місці. Непомітно, але постійно котилось по небі і врешті повисло над горизонтом. І тепер дівчина не бачила перед собою жодної оселі, чи навіть одинокої будівлі, де можна було б зустріти людину. Стемніло. Їти стало важче і небезпечніше. Треба було постійно оглядатися, щоб не потрапити під поїзд. В додаток до всього, налягла втома. Ноги зовсім перестали слухатись, закололо в боці, закрутилось в голові. Стала шукати, де б присісти, щоб трохи перепочити, аж раптом між деревами помітила якесь світло. Підійшовши ближче, побачила в лісі поруч з колією два будинки барачного типу. Зупинилась, і заховавшись в корчах, стала стежити за всім, що тут відбувається. Найбільше боялась здеморалізованих чоловіків, здатних поглумитися над кожною жінкою.

Крізь вікна побачила мигаючі людські постаті, але розглядіти їх було важко. Невдовзі з ближчого від неї будинку

вийшли дві жінки і стали поратися під вікном з якоюсь посудом.

— Значить, тут живуть жінки, — зраділа Маруся і підійшла ближче.

— О, ще хтось до нас іде, — сказала одна з жінок по-українськи, привітно відповівши на поздоровлення. Але коли Маруся підійшла до них впритул, вони глянули на неї і дуже здивувалися, бо ж зрозуміли, що вона не тутешня.

— Хто ви і звідкіля в таку пору? — врешті запитала друга, і почувши відповідь на рідній мові, вмить повела прибулу в барак. І тут Маруся зустріла багато своїх землячок: з Галичини, Волині, із Закарпаття, що жили і працювали безконвойно (внаслідок своїх малих строків). Вони обслуговували залізничну колію.

— Господи, де тільки нема наших людей, — подумала дівчина. В такій дикій глушині на краю світу, і тут їх ось скільки. Скільки ж треба було їх ув'язнити, щоб заповнити ними всю Далеку Північ, непроходими сибірські простори, Далекий Схід, пустелі Середньої Азії всі тюрми Союзу?

Тут Марусю нагодували, переночували, вранці повели в найближчу залізничну будку, де був телефон, щоб сповістити концтабірному начальству, що з нею трапилось і де вона знаходиться. Інакше цей нещасливий випадок вони могли б трактувати, як втечу за що могли її засудити на додатковий строк.

Після обіду прибуло сюди двоє солдатів і відвезли дівчину в концтабір. Тут вона довідалась, що катер не відразу відплив з людьми, як це було домовлено, а ще довго всім народом шукали пропалу. До пізньої ночі ходили по тайзі, гукали її, а катер безперечно гудів. І аж пізно вночі повернули в концтабір і заявили начальству про цей випадок.

Вранці на пошуки заблудлої, чи втікачки був посланий весь військовий гарнізон Сивої Маски з собаками. І хто зна, як вони були б розцінили той випадок, якщо б знайшли її в тайзі.

На цьому і закінчилася велика «мандрівка» хороброї дівчини з Тернопілля. Цікаво, де вона сьогодні?

* * *

Розповідь ця про мою дружину Євдокію, яку в юності називали Лесею. Саме вона все це пережила і згодом розповіла мені.

БУРЛАН

Народився Василько серед високих Карпатських гір поблизу Говерли у бідній багатодітній сім'ї. Щоб якось звести кінці з кінцями, батько майже щорічно наймався в пастухи і все літо проводив на полонині. А коли Василькові минуло десять років, став він першим помічником батька: стеріг отару, коли батько відпочивав, або нездужав, інколи навіть підміняв його, коли той спускався з гір додому на декілька днів.

У погідні теплі вечори, сидючи в колибі біля вогню, дуже любив слухати хлопець цікаві оповідання бувалих пастухів про різні пригоди, які траплялись їм та іншим людям в давнину, а декому і в недавні часи. Не раз від страху кашкет його, мов живий, сам піднімався вгору, а деколи серце загорялось від героїчних подвигів відважних легінів. У такі хвилини йому здавалось, що все це з ним траплялось. І ось він б'є, рубає сталевим топірцем то напасного ведмеда, то хижих вовків, а інколи навіть і самого Чугайстра, який нахабно чіпляється людей і заводять їх у безвісся.

Такі оповідання галували характер хлопця, робили сміливим, відважним, про що свідчили його вчинки.

Одного разу, вночі, вартував Василько отару біля кошари, бо цього разу випала його черга. Інші пастухи спокійно спали в колибі, а вівці мирно лежали в загорожі і жували жуйку. Ніщо не віщувало лиха. Собаки спокійно сиділи на всіх чотирьох рогах кошари з високо піднятими головами.

Раптом Бурлан сильно загарчав і кинувся в бій. По всьому було чути, що мав він справу не з одним ворогом. Страшно безперервне гавкання не змовкало ні на хвилину. І все це відбувалось за кілька кроків від хлопчика. Вмить, підбігши туди, побачив він таку картину: два дорослих вовки вчепились своїми іклами в Бурлана, один спереду, другий ззаду, а він, по всьому, що довго він не протримається. Тоді Василько огризався, крутився між ними, мов у млинку. Але видно було сміливо кинувся на хижаків і своєю замашною палицею так сильно вперіцив заднього по голові, що той повалився на землю. Перший у той момент хотів втекти, але цього не дозволив йому Бурлан, схопивши сірого за горлянку, повалив на землю і став душити. На поміч підбігли інші сторожеві собаки і вмить розправилися з хижакими.

Не одну таку баталію доводилось бачити хлопцеві за літо. В ті часи у Карпатах водилось ще багато всілякої звірини, не бракувало і вовків. Часто підкрадалися вони до отари, щоби поласувати смачною бараниною. І тільки спеціальні породисті собаки-вовкодави могли захищати овець від таких хижаків. Це велетенські собаки біло-жовтого кольору, кремезні, з великими головами і могутніми іклами. Ні один вовк, сам на сам, не може встояти перед такою силою.

На полонині у Василька було їх чотири: Бурлан, Бойтур, Смілий і Мірко. Всі вони жили дружно між собою і нічим особливим не відрізнялися один від одного. Для стороннього ока здавалися абсолютно однаковими, проте Василько розрізняв їх безпомилково. Він знав їх, так би мовити, в лице. Але не тільки за зовнішнім виглядом бачив хлопець між ними різницю, він пізнавав їх по поведках, по ході та характеру. У кожного з собак було щось своє, тільки йому властиве, як це звичайно буває і в людей.

Тимто і цікава наша природа, що ніщо в ній не повторюється, нема нічого ідентичного, а лише безліч форм і фарб.

Василько дуже любив своїх собак — вірних помічників. Сам годував їх, пестив, а вони платили йому за те повною взаємністю. Серед всіх пастухів найбільше любили вони наймолодшого з них і беззапечно його слухали. Проте душа хлопця найбільше тягнулась до Бурлана. Сам не помічаючи того, виділяв йому найсмачніший кусень м'яса і приділяв найбільше ласки. Це, мабуть, тому, що Бурлан був найспокійнішим і найвідважнішим. Коли Василько йшов на своє нічне чергування, ноги самі несли його до Бурлана. А той, як і інші собаки, всю ніч вартував на своєму місці, наслуховуючи і приножуючись, чи не підкрадається часом непрошений гість.

Цілу ніч не зімкнувши ока, вартував хлопець свою отару: то ходив навколо огорожі, то сидав біля Бурлана і довго дивився на небо, на те незбагненне людським розумом чудодивня на небі, на те незбагненне людським розумом чудодивня тут всіляких зірок, великих і малих, яскравих і темних, і все це рухається в просторі з великою швидкістю і точністю, не знаючи жодних відхилень. Мов у досконалому годиннику все тут має своє місце, свій точно визначений шлях і працює той всесвітній механізм чітко і вічно.

А в погідний день з полонини ясно, як на долоні, було видно навколишні села і навіть деякі міста. Всі вони тулилися

до гір, наче діти до матері, шукаючи в неї захисту. Цим дуже гордився хлопець, бо вірив, що гори — всьому голова. Вони могутні, розлогі, стоять на своєму місці міцно і, безумовно, є основою нашої землі, а все інше — лише їх придаток. Стоять вони собі гордо і величаво, немов на сторожі спокою і безпеки всього навколишнього. Отже, хлопець не сумнівався в тому, що випало йому велике щастя, бо живе він на тих могутніх бескидах, ходить по них, користується їх благами, і в якійсь мірі, навіть, є господарем того благодатного гірського краю.

Ішов час. На свіжому гірському, справді цілощому повітрі, хлопець ріс, мов на дріжджах, і згодом виріс з нього геройський легінь. Його прудкі ноги не знали втоми. Мов гірський олень швидко забирався на найвищі гірські шпилі, ходив по давно забутих плях і карколомних скелях. За короткий час вивчив всі гірські дороги і стежки, побував і в недоступних закутинах і печерах. Одним словом, знав гори, як свою хату.

Тепер настав йому час взятися за серйозну роботу. Взимку став працювати лісорубом, навесні наймався на сплав плотів по Черемошу. Тільки відважним це під силу. Василя, легіня з богатирською силою і спритністю гірського барса, відразу поставили керманичем.

Черемош — ріка бурхлива і химерна справитись з її свавільним норовом нелегко, тим більше, тому хто управляє довгим плотом зв'язаних між собою колод. Мов дивовижний вуж пливе та гігантська споруда, гнана великою силою гірської ріки. Норовистий Черемош, наче необ'їжджений дикий кінь, не терпить свого вершника, старається скинути його зі свого хребта, розтоптати, погубити. Кидає він ним то вліво, то вправо, а інколи, мов стеблину, жбурляє в безодню з високого порога. Тоді дерев'яний вуж найжачується своїми боками і високо піднімає хвіст. Але все дарма, іздець міцно тримається на спині могутнього загнuzданого скакуна і знову приборкує його. Такі сильні руки трьох керманичів, що стоять на самому носі плоту, спроможні дати раду і управляти тим велетенським «драконом».

Влітку Василь переважно спускався з гір, добирався до Поділля і тут жнивував. Під осінь вертався додому з кількома центнерами зерна. Його мололи на жорнах і пекли по неділях і святах прісні паляниці, а по великих святах, навіть, хліб.

Нагрянула друга світова війна. За сімнадцять днів впала Польща, а через два роки німецькі полчища заповнили майже

всю Європу. І почався грабіж поневолених народів, особливо українців. У населення забирали майже весь вирощений урожай, прирікаючи його на голодну смерть. Прийшла біда і в гори. Горяни, забравши з собою дітей, кинулися на Поділля, Волинь. Але і тут врятувались не всі. Слабші гинули, а сильніші виживали лише чудом.

Згодом в горах стали з'являтися чужі люди. Організували тут військові й інші школи, тісно співпрацювали з місцевим населенням. Від них віяло чимось новим, свіжим, світлим. Слухали їх гудули з цікавістю. Не одному з них в той час відкрилися очі на світ, на правду, прийшло розуміння всього, що відбувалось навкруги. Прояснилося і те, чому наш народ такий бідний на так багатій землі.

Василь слухав тих людей, а серце його тривожно билось в грудях, важкі думки наповняли голову і міцно стискалися кулаки. Йому дуже захотілося зробити щось таке, що полегшило б долю його нещасного народу, бути постійно поруч з тими, хто вже давно посвятив своє життя тій святій Справі.

Своїх симпатій до прибулих Василь не таїв, постійно зустрічався з ними, спілкувався і тим звернув на себе їх увагу. Молодого народу прибувало в гори все більше і більше, а гудулам і самим не було що їсти. Отже, довелось організувати постачання сюди харчів з Поділля та інших регіонів багатих м'ясом і переїздах стояли німецькі застави і забирали всі продукти, які тільки потрапляли їм на очі, не залишаючи в спокої і тих, хто пробував їх перевезти. Подумавши і порадившись, було вирішено залучити до цієї роботи Василя, бо ж справа вимагала відважних і відданих людей, які в додаток до цього, ще добре знали терен, всі дороги і навіть стежки, як рівно ж і людей. Інакше легко можна було потрапити фашистам в руки і тоді — пиши-пропало.

Про таку справу хлопець мріяв вже давно, нарешті він зможе показати, на що він здатний.

З того часу став Василь водити цілі валки фір з мукою, м'ясом, жиром та іншими продуктами, а також з одягом, зброєю та амуніцією. І жодна фіра, ведена Василем, не трапила в руки фашистам.

Минали тривожні воєнні місяці, а легінь все водив і водив свій транспорт в гори, без якого не могло б тут продовжуватися життя.

Під ударами трьох великих держав фашист відступав з окупованих територій все далі і врешті вкінці літа 1944-го року звільнив українські землі. На те місце прийшли радянські війська, але й тоді в горах нічого не змінилося. Все залишалось як перше і Василь далі, якби нічого не трапилось, водив транспорт у гори, навантажений всякою всячиною.

Проте робити це зараз було далеко важче. По всіх дорогах і мостах, переїздах і перехрестях, в містах і навіть у декотрих селах стояли військові застави. Все ускладнилось ще й тим, що теперішні солдати розуміли місцеву мову, вступали в контакт з місцевим населенням і вивідували все, що діялось навкруги.

А коли фронт підійшов під Берлін, на територію Західної України було кинуте кілька дивізій піхотинців, які заповнили всі села і міста і, навіть, невеличкі хутори. Вони контролювали всіх переїжджиків і перехожих, обшукували майже кожного зустрічного, підозрюючи його у зв'язку з бандерівцями. Мало того, всюди по містах стали організувати спеціальні воєнізовані загони і посылати їх на села для ще більшого контролю за рухом місцевого населення. Таким чином пробиратися з ватагою фір, куди б то не було, стало зараз дуже важко, майже неможливо. Отже, довелось тепер Василеві водити транспорт маленьким обозом і лише темними ночами по лісових дорогах та глухих полях. А не раз доводилось переносити весь вантаж на плечах, коли фірам загрожувала небезпека.

Одного разу Василеві приснився сон, наче б опинився він у якійсь глибокій долині, вибратися з якої не було змоги. Навкруги нависали стрімкі береги, а на самому дні тої западні стояла велика калюжа брудної води. Якись чужі люди, а між ними і знайомі, підходили до калюжі, набирали у відра ту брудну воду і кудись несли. Василь знав, що нести цю воду обов'язково треба всім, набрав і собі відро і став нести. Тут і пробудився. Якесь недобре передчуття заволоділо хлопцем після того сну. Але він швидко про нього забув і став збиратися в дорогу. Коли смеркало, його група, як завжди, повела транспорт.

І тут, раптом, на них напав великий загін військових. Бій був жорстокий, але не рівний. Щоб вирватися з того вогненного кільця, хлопці закидали гранатами противника, який причаївся в невеличкому видолінку, і прорвавшись,

зникли в далекому лісі. Та не всім дощастило вирватись з того пекла. При прориві, трьох було смертельно поранено, між ними і Василя. Їх непритомними вороги повантажили на віз і повезли в ближче село для впізнання. По дорозі двоє померли. Мертвими вважали і Василя. Їх посадили під будинком сільради, а рано пригнали сюди всіх селян. Один за одним, з низько опущеними головами, проходили люди біля вбитих. Очі їх світилися жаком і співчуттям, розглядали вбитих, хитали головами і таємно витирали сльози. Проте, ні один з них вбитих не впізнав.

І знову вбивці покидали їх на віз і повезли до лісу. Тут викопали одну неглибоку яму і поскидали тіла вбитих. Останнім скинули Василя. І тут помітили, що тіло його, на відміну від інших, гнучке, не задерев'яніле. В додаток, у ямі він глухо застогнав. Солдати насторожились, бо ж стало ясно, що третій з них ще живий. Трохи постояли, щось подумали і врешті один сказав: «Нічого, засипмо їх землею, там він і дійде. Все одно йому гинути». Але другий з ним не погодився.

— Це було б протизаконно, — заперечив, — ти ж знаєш наказ, що всіх живих ми повинні доставляти в районну тюрму. Не будемо його порушувати.

Під вечір, все ще непритомного, але живого, привезли Василя в тюрму, кинули в одну з багатолюдних камер. Друзі по нещастю обмили йому рани, подерли на бинти сорочку і перев'язали кілька ран. Пізнали тут його майже всі, але кожен вдавав, що його не знає. Інакше можна було б нашкодити собі та йому.

Наступного дня Василь опритомнів і попросив води. Обличчя його було смертельно бліде від великої втрати крові.

Тюрма в'язнів не годувала взагалі і жили вони лише тими передачами, які дехто отримував з дому. Ними годували і пораненого. Так через місяць, завдяки піклуванню друзів, Василь встав на ноги. Тут і стали викликати його на слідство. Ледь живого били, катували, ятрили ще незагоєні рани, але сильний організм все витримував, все поборов. А восени, вже здорового, засудили на п'ятнадцять років каторжних робіт з відбуттям у віддалених районах Союзу.

Поскитавшись ще три місяці по багатьох пересильних тюрмах, врешті потрапив один з концтаборів Воркути. І тут почав легінь нове життя, повне страждань, горя і нужди, одним словом — каторжне життя.

Більше трьох років працював у вугільній шахті. В голоді, холоді і подертому одязі, під вічною мерзлотою добував він вугілля — «хлеб промисленности», опускаючись туди кожного дня пішки на глибину до п'ятсот метрів, без відпочинку і надії на краще завтра. В таких умовах і метал не витримує довго, ржавіє, гнеться і врешті ламається. А людський організм мусів витримувати, але тільки до певного часу. Врешті він здав. Виснажений до краю Василів організм втратив будь-яку відпорність і захворів зворотною цингою.

Три місяці пролежав у лікарні, цинготні виразки затягнулись, організм дещо віджив і хлопцеві поволі оклигав. Але на місцях цинготних ран на все життя залишились чорно-сині плями. Всім було ясно, що на далі працювати в шахті чи на інших важких роботах у мокрих місцях Василь не зможе. Отже, вирішили використати його на неважкій праці в теплому і відносно сухому місці — в обслузі концтабору. Таке місце скоро знайшлося.

М'ясопродукти на Воркуті в основному завізні. Внаслідок цього, вони не мають того смаку, аромату, який притаманний свіжому продуктові. Щоб час від часу поласувати свіжиною, концтабірне начальство вирішило побудувати біля каторжанської ідальні невеличкий свинарник на кільканадцять голів. Годували тут свиней всілякими помями, баландою, а іноді й кашою. Одним словом, продуктами відірваними від каторжанського голодного пайка.

До цього часу працював тут старенький чоловік, якого ніде більше не можна було використати. Раптом він помер і на його місце прислали Василя. Хоч роботи для однієї людини було тут вдосталь, не кажучи вже про важке повітря, зате легінь був собі тут повновладним господарем: вставав і лягав не по команді, не мерз і не голодував. Свинячої їжі завжди мав доволі. Сам носив її відрами з кухні, випрошував, а іноді брав дещо без дозволу, якщо ніхто того не помічав.

Свиняча їжа пішла хлопцеві на користь, він віджив, поправився і справи його налагодилися.

У 1948-му році Василеві була дозволена переписка з домашніми. Став він писати листи, але на них чомусь ніхто не відповідав. Тоді написав у сусіднє село до тітки і та повідомила, що всю його родину виселили далеко на Північ, в містечко Інту, де вона працює на різних роботах. Написав туди і досить

швидко отримав відповідь. Так почалась у нього регулярна переписка з домашніми.

Тут і зародилась думка в хлопця про втечу до рідних, але здійснити той задум ніки-що було неможливо. Проте, з тою думкою волелюбний легінь не розлучався, носив її глибоко в серці, плекав і чекав відповідної нагоди.

Минав час. Життя йшло своєю ходою і здавалося, що нічого не міняється, все стоїть на місці. Але так виглядало лише ззовні. Відколи зародилася у Василя думка про втечу, характер його поступово день за днем став змінюватись. Жадібним поглядом все частіше позирив він на колючий дріт, а думка вже літала вільною птицею далеко-далеко понад болотисту тундру, безкрайню тайгу до рідних і близьких серцю людей.

— Коли ж то вже врешті настане та радісна хвилина, — думав хлопець, — щоб міг я їх побачити, посидіти серед них, розповісти їм про те жакіття, яке довелось мені пережити? І чи прийде вона взагалі коли-небудь?

Невдовзі Василь помітив, що свині ведуть себе якось неспокоїно, погано стали рости і навіть помарніли.

— Що ж могло трапитись, може вони захворіли? Став краще їх глядіти і більш пильно слідкувати за всім.

Одного разу на свіжому снігу побачив людські сліди, що вели до запасних дверей свинарника. Щось запідозривши, вирішив цієї ночі не спати, повартувати. Пізно ввечері погасив світло, сів в кутику і став чекати. Вже навіть задрімав, як раптом почув скрип запасних дверей. В свинарник зайшло четверо і стали виїдати з корит все те, що недоїли свині. Відтак підійшли до бочівки, де зберігався корм, вишкребли її до чиста і покинули приміщення.

Василь мовчав. Його не здивувала ні поява тих людей, ані їх вчинок. Адже ще недавно він сам радо би полакомився тою свинячою їжею. Але зрозумів він і те, що більше продовжуватися так не може, поганого господаря виганяють з того теплого і ситного місця.

Наступного дня про те, що спостерігав, доповів начальству і попросив двох сторожових собак для допомоги.

У ті часи в концтаборах для сторожування зон і супроводу робочих бригад за зону, широко застосовували собак вівчарської породи. Для того біля кожного концтабору будувалися собачники. Це цілі господарства, де розводили породистих собак.

вишколювали їх і застосовували для допомоги вартовим солдатам. Собак з особливо чутливим нюхом вчили висліджувати втікачів, знаходити їх і знешкоджувати.

Наступного дня Василеві привели старого собаку, який вже не міг нести належно службу і маленьке песеня. Собаку припняв свинар біля запасних дверей, побудувавши їй теплу буду, а песеня поселив у свинарнику.

З того часу життя дещо повеселішало. Грайливе цуценя полюбив він всією душею і віддавав йому всі вільні хвилини. На честь славного карпатського вовкодава назвав песика Бурланом. З огляду на холодну зиму, Бурланчика випускав на двір рідко, лиш інколи погуляти. Гуляли завжди разом і не спускав ока Василь зі свого підопічного ні на хвилину, а то гляди, ще схоплять його голодні люди і з'їдять.

Песеня теж дуже прив'язалося до господаря, який був для нього і мамою, і хлібодавцем, і партнером в іграх. Мов третя нога, волочилось воно за хлопцем постійно по свинарнику, а деколи і по двох. Коли минуло йому чотири місяці, Василь вчив його всіляких послуг: носити в зубах паличку або шапку, служити, тобто стояти на задніх лапах і уважно дивитися на свого учителя, відшукувати заховану річ, заганяти в свинарник свині після прогулянки та інше.

Так у вісім місяців Бурланчик знав уже багато житейських премудростей: на чужих не гавкав без потреби, лише пильно стежив за кожним їх рухом. За наказом Василя блискавично кидався на всякого, кого той показував пальцем. Але найбільш безстрашно вступав він у боротьбу з тими, хто нападав на його господаря.

Не раз, щоби позабавитись, Василь починав вовтузитися зі своїми друзями. В тій хвилині, зі страшним гарчанням, Бурлан кидався на противника, ловив зубами за рукав і завзято тягнув додолу. Тоді хлопці переставали боротися, заспокоювався і собака та сідав біля правої ноги господаря. Такі сцени влаштував Василь не один раз, і все більше переконувався, що Бурлан настільки вірний йому, що пішов би за ним в огонь і воду.

З ростом собаки дружба їх міцніла. З обличчя господаря Бурлан пізнавав, навіть, його настрій. Коли Василь, посварившись із кухарями, приходив до свинарника сердитий, собака не підходив до нього близько, сідав у кути і пильно стежив за ним. А коли вертав веселим, від його ласкавих привітань не було порятунку.

Дуже любив Бурлан ходити з Василем на прогулянку. Вдосталь набігавшись по зоні, підходив у кінці до господаря і разом, завжди праворуч, поважно крокував поруч. Високо піднявши голову, діловито розглядався по боках, наче старався таким чином застерегти пана від всіляких несподіванок.

Прийшла зима. Бурлану минув рік. Досяг він свого повного росту і став знаменитим псом: гарним, могутнім і мудрим. Будучи чистокровною вівчаркою, красувався своєю блискучою чорно-бурою мастю. Весь хребет і хвіст його були майже чорні, а чим далі до низу шерсть у нього сірішала, світліла і вже на животі була зовсім світло-жовта. Над очима блимали жовті «окуляри» і це надавало собаці ще більшої краси, а одночасно і суворості. Очі у Бурлана були спокійні і не по-звірячому мудрі. Дивлячись на них, здавалося, що вивчає собака людину з не меншою кмітливістю і досвідом, ніж людина його.

І жили б собі деякий час людина і собака спокійно та мирно, як би не один випадок.

Одного разу ввечері зайшов у свинарник старший кухар каторжанської кухні і став вмовляти Василя дати йому поросся. — Ти розумієш, — почав він, — у мене є знаменитий поросся я запечу так смачно, що пальчики оближеш, і віддам його одному «фрукту», а він взамін принесе мені пару літрів горілки. От і будемо ми з тобою попивати горілочку, як це личить порядним людям.

З його жирної пики несло одеколоном і цибулею, а у великому череві постійно щось булькотіло. Василь не любив цю людину, знав його як брехуна і шельму й уникав будь-яких контактів із ним. На пропозицію щодо пороссяти не погодився і цим розсердив нахабу. З кожним словом розмова їх набирала гостроти і врешті нахаба ударив хлопця кулаком в лице. Зав'язалась між ними боротьба. І хто-зна чим би вона закінчилась, якби не Бурлан. Тигром кинувся він на противника, став кусати йому руки і врешті підскаочив високо ззаду, вхопив його гострими іклами за жирну шию. Кухар заричав, мов тварина, покинув Василя і став відбиватися від собаки кулаками. Але кожного разу собака встигав нанести противникові свіжу рану, не давши себе вдарити. Мов вуж вився він навколо неповороткого здоровили, кусаючи його за всі боки. Тут підскаочив Василь, наніс непрошеному гостеві ще кілька ударів по голові

і той повалився на землю. Відігнавши собаку, пішов у медпункт сповістити, щоб санітари негайно забрали побитого і покусаного «героя» до лікарні.

Наступного дня звістка про той випадок блискавкою розійшлася по зоні, дійшла і до начальства.

Безперечно, за кухарем вони жалкували не з гуманних почуттів, а з користололюбних, поскільки кухар майже кожного вечора накладав їм у сумки різноманітні добірні продукти харчування, відриваючи таким чином у каторжан останні крихти. Вислухавши свинаря, зрозуміли, що він тут справедливо вчинив. Отже, вирішили відігратись на собаці. Бо ж крайнього треба було знайти.

Вже давно вони всі скося поглядали на Бурлана, знамениту собаку, рівного якому не мали навіть у собачнику. — Стерегти свинарник, — зауважили, — може і лягава собака, а от такого велетня треба використати на більш важливих об'єктах.

Ще того самого дня прийшов солдат-собаківник, щоб забрати Бурлана р'обачник. Він вів себе безпечно, знаючи всі повадки собак. Надіявся на свою майстерність. Але цього разу прорахувався. Бурлан не дав закласти на себе нашійник. Як не старався досвідчений собаківник заманити його в свої хитромудрі тенета, нічого у нього не виходило. Бурлан спритно уникав усіх його заходів, гарчав, не підпускав близько. А коли той вийшов з терпіння і спробував зробити це силою, собака кинувся на нього і прокусив йому руку. Обдертий і поранений, врешті залишив «диявола» в спокої і подався на собачник з порожніми руками.

Наступного дня зайшов до Василя начальник режиму і велів йому самому відвести Бурлана на собачник. Для хлопця це було вище сил, але виконати наказ мусів. Щоби попроситися з вірним другом, покликав його в кабінку, сів поруч і довго дивився йому у вічі. Руки ніжно гладили Бурлана по голові, а з очей падали гарячі сльози і стікали по блискучій шерсті. Відтак обняв улюбленця за шию, міцно притиснув до грудей і поцілував.

Якимось незрозумілим людиною, способом Бурлан відчув, що господар його страждає, жалібно заскавулів і став лизати йому руки і лице. Хлопець не противився цьому.

Через деякий час встав, натягнув на Бурлана нашійник і поволі повів на прохідну вахту. Тут дали йому конвоїра і вже вдвох повели собаку на собачник.

Чужака місцеві собаки зустріли великим гавкотом. Проте, мудрий Бурлан не звернув на них жодної уваги. Він був упевнений, що в присутності господаря не грозить йому нічого поганого. Василь підвів його до порожньої буди, прив'язав, а сам відійшов дещо далі. Такий вчинок господаря собаці був зовсім незрозумілий, але він вірив другові і мовчав. І тільки тоді, коли Василь став покидати собачник, зрозумів, що тут відбувається щось неймовірне. Щосили рванувся вперед за господарем, але товстий ланцюг зупинив його. Ще і ще пробував він вириватися з тієї пастки, прте всі його зусилля були даремними. Зрозумівши врешті, що жодного виходу немає, підняв голову вгору і сильно завив. Його підтримали інші собаки і піднялося таке виття, від якого мороз ішов по тілі. Заткавши вуха руками, хлопець бігом подався в зону. Але жалюгідний собачий плач переслідував його і тут. Тоді забіг у свинарник, впав на свої нари і довго лежав нерухомо.

Вив Бурлан всю ніч і весь наступний день. Минуло три дні, а доїжі він і не доторкнувся. Четвертого дня знову прийшов собаківник до Василя і став просити допомогти йому нагодувати Бурлана.

— Чим же ти його так причарував, що за тебе він загинути ладен, — став докоряти хлопцеві, бо щось подібне в його практиці ще не траплялось.

— Серцем, серцем, — гостро відповів хлопець, — а у вас його немає.

— Як то немає, — заперечив собаківник, — що ми всі люди, не такі самі, як ти?

— Безумовно, люди, бо ж ходите на двох ногах, але там де в людей серце, у вас холодна каменяка, інакше ви б не працювали на такій роботі.

Собаківник глянув на Василя недобрим оком, але промовчав. Мабуть не хотів псувати з ним стосунки, бо ще хотів зна, як поведе себе Бурлан в майбутньому.

Попри все, хлопець в душі радів з приходу того сатрана. бо з його допомогою уміхалась йому зустріч із вірним другом. Тому без дальшої суперечки швидко вдягнувся і поспішив напрямі собачника.

Бурлан лежав на боці і сумно дивився в одну точку. Біля нього лежали шматки хліба, а в казанку парувала свіжа каша. Побачивши Василя, стрепенувся, весело замахав хвостом

жалібно заскавулів. Але та радість тривала недовго. Раптом знову помутніли його очі, опав хвіст, ще раз заскавулів і ліг на землю. На господаря більше не дивився. Хлопець зрозумів, що Бурлан не простив йому розлуки і всі свої біди приписує йому. Серце його стиснулось від болю, сів біля нього і став ніжно гладити по голові. Мов рідну дитину голубив легінь свого улюбленця, а уста його говорили ніжні слова, які виходили з глибини серця. З казарми повиходили всі собаківники і не без співчуття дивились на ту сцену.

Через деякий час Василь підняв шматок хліба і підніс його собаці. Той з'їв його, а відтак встав і почав їсти все, що навколо знаходив.

З того часу Бурлан став їсти. Може зрозумів, що прикра історія сталася не з вини бувшого його господаря, і не в змозі йому допомогти.

Тепер дістав нового господаря, який не гладив його, не говорив ніжних слів, суворо змушував виконувати всі накази. І потягнулися для собаки сірі одноманітні дні, повні важкої праці і зневаг.

Будучи від природи кмітливим, Бурлан швидко вивчив всі науки, які йому наполегливо кожного дня тут нав'язували: умів мовчки стояти біля правої ноги проводиря, тихо повзати на животі до цілі, схопити противника за руку, коли той кидається на нього з ножом або з пістолетом, іти по сліду втікача, сторожити колону людей та ін.

Силою, спритністю і нюхом Бурлан переважав тутешніх собак, за що згодом стали його належно цінувати.

Через півроку Бурлана почали використовувати на всіляких роботах, в тому числі і на сторожуванні концтабору. Тут припинали його на довгий ланцюг, який ковзав по дроті, натягнутому вздовж колючої огорожі.

Минув деякий час. Одного вечора Василь почув собаче гавкання за огорожею, яке зворушило його до глибини душі. Той голос безпомилково пізнав би він серед сотні інших. Не було сумніву в тому, що це гавкав його Бурлан. Серце в грудях забилося частіше, а ноги самі потягли його під огорожу. З кожним Василевим кроком гавкання сильнішало, і врешті, перейшло в ніжне скавуління. Підійшовши ближче, хлопець побачив свого вірного Бурлана, високого, могутнього, грізного, як лев, і ніжного як дитина. Вже давно зачув він своїм

знаменитим носом знайомий запах дорогої йому людини і з усієї сили рвався до неї, хоча колючий дріт ранив йому лапи, він раз у раз вдаряв ними по огорожі, шукаючи проходу. Але його не було, та й міцний ланцюг далі не відпускав. З болю і злості скавулів він все сильніше, не погоджуючись з своїм безсиллям.

Дивлячись на цю картину, серце в хлопця обливалось кров'ю. Щоб не завдати нещасному ще більшого болю, поспішив відійти від огорожі. І радість, і смуток одночасно заволоділи хлопцем: радість, бо знову зустрів вірного друга і переконався, що той і далі йому вірний, любить його, а смуток, бо не може зустрітися з ним і, як раніше, взяти його в свої обійми.

З того часу Василь часто з'являвся під огорожею поблизу Бурлана і це невдовзі помітили вартові на вишках. Негайно доклали про це режимному начальству, а воно в свою чергу заборонило хлопцеві з'являтися під дротом. Бурлану теж перемінили місце вартування. Тепер стали припинати його в найдалшому від бараків куті зони.

Проте і після того в глуху темну ніч виходив Василь на ріг крайнього бараку і свистом вітав улюбленця. Це входило в його давно задуманий план. Думка про втечу до рідних не покидала хлопця ні на хвилину. З тою ціллю в своїх листах розпитував він про життя і про працю батьків, їх добрих друзів і односельчан, яких привезли сюди разом, де вони мешкають, як виглядає їх селище. І все таке інше. Від Воркути до Ірти близько п'ятисот кілометрів. За тутешніми мірками дорога не далека, але з огляду на своєрідну природу, пройти її пішки майже неможливо. Взимку люті морози і хуртовини, а влітку — багниста тундра і тайга, скажені комарі і безлюдні простори позбавляли будь-яких надій на успіх.

Так само важко було надіятися на залізницю. Вся північна лінія, від Воркути до міст середньої смуги, пильно охоронялась спеціальними загонами військ ГУЛАГу. Перевіряли вони постійно кожний потяг і всі його вагони, навіть, кожного пасажиря по документах.

Над всім тим давно замислювався волелюбний горець, розмовляв з компетентними людьми і, наче випадково, цікавився подібними питаннями. Нераз вступав у розмову, навіть, з вільнонайманими мешканцями з народу комі, які прекрасно знали терен, і при нагоді вивідував у них все те, що в дорозі могло йому допомогти.

Врешті, все зваживши, вибрав оптимальний варіант і вирішив тікати взимку. Хоч у той час на дорозі завжди важче, ніж улітку, зате вибратися з зони набагато легше. В сильну пургу видимість у тих місцях скорочується до двох-трьох метрів і вартові тоді надіються лише на собак. А це якраз було на руку Василю.

Згодом прийшла зима. Хлопець заздалегідь придбав собі теплу одіж, взуття, запасся сухарями і став чекати пургу. А вона розігралась по-справжньому аж в половині грудня. Ще за дня підготував всі свої речі і чекав ночі.

Коли смерклося і собачі пости були вже на місцях, вийшов на двір, щоб перевірити, чи Бурлана знову прив'язали на попередньому місці. Як і раніше став на ріг крайнього бараку і свиснув. Хоч пурга дико вила і заглушувала все навкруги, Бурлан своїм чуйним слухом вловив той свист і голосно загавкав. Василь заспокоївся, вернувся в свинарник, добре повечеряв, переодягнувся і рушив у напрямі Бурлана. Пурга і далі вила, скаженіла, сипала густим снігом. В такий час помітити людину можна лише на відстані двох-трьох метрів. Отже, крокував спокійно, знаючи, що ніхто його не бачить. До огорожі підійшов посередині між ліхтарями. Бурлан тихо заскавулів і з великої радості став високо підскакувати. Розсунувши колючий дріт, хлопець пробрався крізь огорожу, знову заладив отвір за собою і кинувся до Бурлана. А той, мов божевільний, скакав навколо друга і лизав йому руки і лице. Міцно притуливши до своїх грудей, Василь поцілував собаку тричі і ласкаво став гладити по голові. Але недовго тривала їх радісна зустріч, з хвилини на хвилину сюди міг надійти перевіряючий і тоді — пиши-пропало. Встав, саяк так замаскував за собою сліди і вирушив в напрямі залізничної станції.

Бурлан став сильно рватися і гавкати, і це змусило хлопця якнайшвидше віддалитися від зони. Через годину був уже на станції, вислідив, який з потягів відправляється якнайшвидше і забрався між вагони, завантажені вугіллям. Через кілька хвилин потяг рушив. Хлопець перехрестився і подякував Богові, що допоміг йому вибратися з того пекла. Проте добре розумів, що небезпека тільки почалась. Стояти було невігідно і небезпечно. Засніжені валянки легко ковзали по металевому зчипленню і не важко було провалитися вниз. Для того поклав на зчиплення сумку, сів на неї, впершись

плечима на дерев'яний борт вагону. Проїхавши в такій позі кільканадцять кілометрів, почув сильний холод. Зустрічний вітер до кісток пронизував тіло і, щоб не замерзнути, слід було знайти якийсь захист. Але який? Після станції Хановей, виліз на вагон, відгріб від попереднього борта вугілля і заліз у створену заглибину, насунувши на себе відгорнутий штаб. Стало дещо затишніше.

Потяг зупинявся на усіх зупинках, чекаючи зустрічного. Це дуже тривожило Василя, бо добре знав, що вже вранці його втеча буде розкрита і почнеться погоня. Будуть оповіщені всі залізничні станції та інші військові пости, розішлють всюди його знімки і розраховувати тоді на успіх не буде жодної змоги. Отже, вирішив зіскоčiti з потягу ще за кілька кілометрів до станції Сива Маска, знайти ще за темряви на окраїнах селища придатне місце і пересидіти там кілька днів. Таким способом надіявся збити з пантелику погоню.

Згодом хуртовина дещо втихла, а ще через деякий час на обрії замерехтіло сьйво електричного світла. Не було сумніву, що це Сива Маска.

Не доїжджаючи до станції, зіскочив з вагону в пухкий сніг і деякий час ішов вслід за потягом. Невдовзі помітив праворуч невеликий будинок і направився до нього. Від будинку вели людські сліди і Василь, щоб не залишати за собою своїх ретельно вступав в зустрічні. Так дійшов до будинку і став обережно обстежувати його. На щастя, собаки тут не було і в будинку не чути було жодного руху.

— Мабуть господарі пішли на роботу, — подумав і раптом погляд його впав на дверцята на фаціяті даху. Внизу лежала драбина. Тихенько приставивши її до стіни, виліз на горище. Тут побачив повно сіна. — От тобі й схованка, та ще й в додаток тепла, — зрадів хлопець, зліз на землю, шапкою замість за собою сліди і знову виліз на горище. Відтак, легенько на шнурку, спустив драбину на попереднє місце, заліз у сіно і став наслуховувати. Але не опам'ятався, як заснув.

Вранці хуртовина зовсім стихла і життя в концтаборі набрало звичного ритму. Тільки свинар Василь щось довго не приходив на кухню по свинячє їдло. А воно вже давно стояло в казанах, заважало кухарям. Щоб швидше спорожнити потрібну посудину, післали по Василя двірника. Але той застав в його кабіні тільки порозкидану стару Василеву одіж і про це сповістив на кухні.

— Мабуть захворів хлопчисько і вночі забрали його в лікарню, — подумали кухарі і повідомили про це завідуючого. Той спершу навів довідки в медпункті, а відтак доповів все режимному начальству. І тут почалося: забігали сторожі з собаками по зоні і навколо неї, стали розпитувати знайомих Василя, хто і коли бачив його останній раз, детально обшукали весь свинарник. А коли і це нічого не дало, згадали про дружбу втікача з Бурланом і направилися на його сторожевий участок. По ледь помітних слідах, які ще не встигла замаскувати хуртовина, не важко було здогадатися, що саме тут пройшов огорожу втікач.

Запрацювали телефони від Воркути до Ухти (далі втікач ще не встиг добратися з огляду на час і на розклад залізничного руху) про втечу з досить точним описом втікача. Крім того, з місцевого гарнізону, який знав втікача в обличчя, було організовано кілька груп солдатів з собаками і післано в погоню. Одна з них повинна була зайнятися пошуком у Хановей, друга — в Сивій Масці, а третя — в Інті.

Залучили до пошуків і Бурлана, надіючись, що слід улюбленої людини занюхає він і під снігом. Пошук вести йому випало в Сивій Масці. Проводир його був уже людиною немолодою, досвідченою в таких справах, тобто вбити доводилось йому вислідити і знешкодити, тобто вбити.

І в даному випадку надіявся, що не помиляється. За його розрахунками спритний втікач повинен зійти з потягу саме тут, в Сивій Масці. Крім Бурлана тут зійшло ще дві собаки з проводирями і всі направились у різні сторони.

Проводир Бурлана обстежував спершу станцію, відтак всі відхідні від неї дороги, і врешті пішов залізничною колією на північ. І ось через кілька кілометрів Бурлан захвилювався, жадібно став нюхати сніг і потягнув проводиря вліво, у напрямі невеличкого будинку. На подвір'ї пильне око людолова помітило не зовсім вдало замасковані сліди, які собака старанно рознюхував, весело махаючи хвостом. Врешті підійшов він до драбини, задер голову і загавкав. По поведінці собаки не важко було здогадатися, що напав він на слід знайомої людини, і що вона заховалася на горищі цього будинку.

Безмежно зрадів проводир, бо не сумнівався, що почесний приз кращого собаківника і слідопита знову дістанеться йому. Набрал повні груди повітря і щосили крикнув: «Злазь, сукин сьні!»

А Василь спав у той час блаженним сном праведника і снилося йому, що грається він з Бурланом, а той весело підскакує і гавкає. Але, коли до Бурланового гавкання долучився сильний голос прозодиря, хлопець пробудився і вмить опам'ятався. Смерть повною силою глянула йому у вічі, бо знав, що знайдених втікачів не залишають живими. А собака далі весело гавкав, дряпаючи стіну.

— Продав ти мене, друже, — майнуло в голові і тут став думати, що робити далі. Потихенько підліз до фаціята і глянув крізь щілину. На подвір'ї, широко розставивши ноги, стояв Бурланів провідир, якого Василь знав у лице. Його безпощадність давно всім була відома й чекати від нього якоїсь милості було безглуздя. Думка за думкою, одна жахливіша другої, приходили в голову і важким свинцем лягали на свідомість. Проте щось йому підказувало, що злізти з горища мусить, інакше той сатрап застрілить його на горищі і чим швидше, тим краще, поки тут собаківник лише сам і не набігло більше людей. Врешті рішився і крикнув: «Пристав мені драбину, бо ж не буду скакати з горища. Хочу вмерти здоровим, щоб на тому світі тобі відомстити». Собаківник поволі вийняв наган, що лежав у його правій кишені, велів відійти Василеві вглиб горища, далі від дверей і, уважно дивлячись вгору, лівою рукою приставив драбину до стіни. Відтак відійшов кілька кроків назад, засунув руку з пістолетом у кишеню і став чекати втікача.

Василь підійшов до драбини і поволі став злазити. М'язи його напружились мов пружини, готові кожної хвилини зірватися. Практичний собаківник зробив ще кілька кроків назад і хитро поглядав на свою жертву. Йому мало було вбити втікача просто так, захотілося ще позабавитися, насолодитися своїм подвигом, а одночасно і жалюгідним збентеженням спійманого.

Хлопець зліз, спокійно став перед своїм катом і гідно чекав смерті. Собаківник дивився на нього звисока, зневажливо іронічно уміхався і говорив усякі ганебні слова. Василь мовчав і кинувся на ворога зараз було недоцільно. Тренований людолов міг вистрілити в нього впритул кожної секунди.

А Бурлан стояв посередині між двома господарями і пильно дивився то на одного, то на другого. Справжнього друга бачив понурого, звівченого. Зате ехидна посмішка другого його явно дражнила. Саме з такою посмішкою на викривленому

обличчі бачив його тоді, коли бездушний деспот змушував виконувати важкі і нецікаві вправи. Пригадавши це, давня неприязнь собаки до свого мучителя раптом заворохобилась. Не подобалось Бурлану і те, що собаківник вів себе з його улюбленцем задирливо, кричав на нього і навіть махав руками. Але найбільше дратувало те, що ця неприсмна людина міцно тримала його на ланцюгу і вперто не пускала до бувшого господаря. А йому так хотілося привітатися з ним, полизати руки і лице, погратися, як це було в старі добрі часи.

Знаючи Бурлана як самого себе, Василь помітив деякі зміни в його поведінці, зрозумів їх причину і можливі наслідки. Він не сумнівався в тому, що коли б крикнув «взяти» і показав пальцем на собаківника, Бурлан кинувся б на нього. Але перш, ніж це трапилося б, досвідчений сатрап все-таки встиг би двічі вистрілити і вбити його і собаку. А цього Василеві дуже не хотілося, бо це було би зовсім несправедливо. Бо якщо вже вмирати, то йому одні

Але був у нього один маленький шанс, мізерна надія, якою хлопець жив навіть у присутності самої смерті. А полягав він ось у чому: в останній момент, коли собаківник вийме наган і націлиться на нього, щоб вистрілити, він повинен зринути раптовий і якнайдалший стрибок, і одночасно крикнути Бурлану «взяти!» Навіть будучи пораним, надіявся згаряча підскокити до того хирляка, роззброїти його, а там — що вже буде. Не сумнівався і в допомозі Бурлана.

Але все вийшло інакше. М'язи хлопця настільки були напружені, що в останній момент він не розрахував своїх сил, скочив, посковзнувся і впав.

— Все, от і кінець, — блиснула думка. З секунди на секунду став чекати вистрілу, але його чомусь не було. Звільнившись від шоку, раптом почув сильне гарчання Бурлана і крик собаківника. Що це? Повернувши голову, побачив таку картину: Бурлан міцно тримав своїми гострими зубами руку собаківника з пістолетом і крутив ним навколо себе так, як той колись його вчив. Розгублений людолов від болю кляв собаку на чому світ.

Василько моментально зірвався з місця, підскокив до собаківника і сильно вдарив його кулаком по підборіддю. Той повалився на сніг і випустив пістоль з руки. Забравши наган, Василько закомандував: «Роздягайся до нага». Надівши

військову форму і залапивши голому свою, швидко подався на залізничну станцію. Бурлан невідступно біг слідом за ним.

— Що ж робити далі, куди податися? — думав по дорозі. Хоч жодного плану в голові не було, проте розумів, що Сиву Маску треба покинути якнайшвидше.

— Але як? Кожної хвилини тут можна наткнутися на військових, які знають Бурлана і його проводиря. І тоді все пропало. А тут ще й Бурлан біжить слідом, мов мішень. Що з ним робити? Залишити тут напризволяще? Це рівнозначно, що приректи його на смерть, бо після того, що трапилось, ті прокляті кати не залишать його живим. Якщо навіть хвилино подарують йому життя, то тільки для того, аби він знайшов мене вдруге. Та й відректися від вірного друга, який врятував мені життя в такий небезпечний для мене час, просто неможливо. Отже, разом до кінця, що буде мені, те й йому.

На станції стояв пасажирський потяг, який направлявся на південь. Василь знав, що у Сивій Масці він затримується лише на кілька хвилин. У дверях тамбурів вже стояли провідники з прапорцями. Швидко підбігши до найближчого, став просити дозволу проїхати в тамбурі з собакою до Інти.

— Розумієте, яка склалась ситуація, — почав розвивати версію, яка тільки-що впала йому на думку, — ви вже мабуть чули про втечу небезпечного злочинця, якого зараз шукають? Провідник ствердно махнув головою.

— Шукаємо його і ми з Бурланом. А тільки що подзвонили нам з Інти, що він недавно зіскочив там з вантажного потягу. Квиток взяти вже не встигаю. І хто ж так швидко видасть мені його разом з собакою? А зловити того ворога народу треба негайно, бо хто зна, що він ще може витворити до завтра?

— Не бійтеся, — додав у кінці, — мій Бурлан даремно і малої дитини не зачепить. А якщо цього треба буде, то я й сам помію тамбур перед Інтою.

Само собою розуміється, що на таке прохання відмовити солдатів провідник не міг, бо це було б явно не патріотично. Та й чого доброго, таку відмову могли розцінити, як посібництво втікачеві.

— Пощастило, — подумав Василь, — вскочив у вагон і завів собаку в протилежний кут тамбура. Через кілька секунд потяг рушив, а хлопець тривожно дивився у вікно і думав: «В Інту я прибуду лише через чотири години, а собаківник

подзвонить туди вже через кільканадцять хвилин. Отже, там мене зустріне цілий гарнізон. Значить зіскочити з потягу мені необхідно ще за кілька кілометрів до перших Інтинських будинків». На дворі потемніло. Це було на руку втікачеві, бо тепер: ліс — його батько, а темна нічка — мати. Тайга за вікном густішала майже з кожним кілометром і врешті перетворилася в дрімучий ліс. На обрії весело мигало північне сьайво, тільки на серці у хлопця було важко і тривожно.

Минала година за годиною і врешті неподалік показалося сьайво Інтинського світла.

— Пора, — подумав Василь, легенько відчинив двері і зіскочив з Бурланом з потягу. Щоб не повторити помилки, яку допустив у Сивій Масці, став шукати дороги, або хоч якоїсь стежки, яка б відходила вправо до лісу. Підходити ближче до міста було небезпечно. Проїшовши вперед близько кілометра міста було небезпечно. Проїшовши вперед близько кілометра, наткнувся на відгалуження залізничної лінії, яка вела в ліс, мабуть до місця вирубки. Звернув туди і пройшов ще декілька кілометрів. З лівого боку, як на долоні, виднілись високі шахтні копри і горючі породні терикони. Знав, що шахта, де працює його батько і селище знаходяться за п'ять кілометрів на захід від міста. Отже, пора було звертати вліво. Невдовзі знайшов і стежку, якою залізничники і лісоруби ходили на роботу навмання через ліс. Звернув на неї і швидко опинився на краю лісу. До селища, де жили батьки, було вже рукою подати, але йти далі було ще рано. Скрізь у вікнах горіло світло, вечір був ще не пізній, і на вулиці кожної хвилини можна було зустріти людину — зайвого свідка. Отже, вирішив десь тут у лісі почекати ще кілька годин і лише пізно вночі увійти в селище. Став розглядатися по сторонах, шукаючи місця, де можна було б з собакою спокійно перебути той час. І тут недалеко помітив галявину з лавками і альтанками, де влітку молодь влаштовує ігри та танці. Поспішив туди і влаштувався на одній з них.

Хоч час від часу посипав свої сліди махоркою, яку знайшов у кишені мундира, все одно не дрімав, а уважно наслуховував, чи не йде часом вслід погоня. Врешті відчув голод. Неспокійно вів себе і Бурлан. Мабуть, теж був голодний, бо їв ще як вчора. Але зарадити тому горю не міг, бо сумку з харчами залишив разом з одежею в Сивій Масці. Маючи багато часу, став обдумувати всі деталі дальших дій.

— Безперечно, йти зараз прямо до батьків не можна ні в якому разі. Адже туди може нагрянути кожної хвилини ціла

згряя шукачів, якщо вона вже там не побувала. Залишається одне, таємно добратися до хати вуйка Петра, доброго батькового друга, який напевно прийме мене і дасть добру пораду.

Вуйко Петро не був родиною Василевим батькам і мешкав в Карпатах у сусідньому селі. З батьком подружили ще в дитинстві, коли пасли свої вівці і маржину. Згодом і парубкували разом, а одружившись, часто по великих святах ходили в гості. І після війни доля їх не розлучила: разом з сім'ями виселили їх в Інту, де разом працювали на шахті в одній ділянці.

У Петра була донька Марічка, яка теж була арештована зараз після війни і відбувала строк ув'язнення у Воркутинських концтаборах.

Не раз, жартома, батьки називали один одного сватами, бо Марічка по віку якраз підходила Василеві. На чужині їх давня дружба зміцніла ще більше. Знаючи про все це від батьків, Василь став називати Петра у своїх листах вуйком. Це означало, що вважає він його не лише добрим сусідом і другом батька, а навіть родиною.

Знав також із домашніх листів, що мешкав вуйко Петро у власній хаті в кінці вулиці, яка прилягає до лісу. Знайти її було не важко, оскільки в селищі було їх лише дві.

Минув деякий час, погасло світло у вікнах селищних мешканців, все затихло, лиш де-не-де мирно погавкували собаки. Взявши Бурлана за нашийник, обережно вирушив до села. Хата вуйка Петра була третьою від кінця. Швидко знайшов її і легко постукав у вікно.

З хати вийшов чоловік високого росту і побачивши військового з собакою, збентежився. З життєвої практики знав, що в глуху ніч військові та ще й з собаками, добра до хати не принесуть. Вдень перевернули все догори ногами у Степана, а вночі ось і до мене загостили, і що їм треба, чого вони шукають? — подумав.

Василь зауважив, що вуйко трохи збентежений, став його заспокоювати: «Не бійтеся вуйку Петре, це я, Василь, Степанів син, ходім швидко до хати і там я вам все розповім.»

Зайшли до хати, але світла не світили. Говорили і вечеряли навпомацки. Вуйко мовчки вислухав страшну розповідь хлопця про всі його пригоди і в кінці зауважив: «Не легку дорогу до волі вибрав ти собі, синку, і я дивуюся, як взагалі тобі вдалося вижити. Не розповідай тільки того всього, будь ласка,

своїм батькам, особливо мамі, у неї слабе серце і це може багато їй коштувати».

Тут він сповістив Василеві про сьогоднішній обшук у хаті його батьків і застеріг, що туди йому ні в якому разі не можна показуватись. Закінчив свої поради оптимістично: «Не журися, Васильку, все згодом налагодиться. Ми ще в тебе на весіллі погуляємо. А поки-що я тобі ось що пораджу: будеш жити у мене, поки ми з батьком щось не придумаємо. Бо ж немає в світі безвихідного становища. А собаку ще сьогодні відведемо до нашого кума в сусіднє селище. Всі знають, що собаки у нас не було, а Бурлан — собака не проста, видна і може кинутися в очі кожному, хто причетний до пошуку за тобою. У кума буде йому добре і безпечно. Живе він теж в особняку, собаки у нього нема і Бурлану, напевне він буде радий».

Переодягнувшись у цивільний одяг, Василь з вуйком Петром відвели собаку до кума. Тут їм пощастило у всьому: по дорозі не зустріли жодної людини і кум радо прийняв собаку.

Так почалося нове життя для втікача і його собаки. Нудне і тривожне, але безнадійне.

Можливо все так би і сталося, як планував вуйко Петро, якби не легковажна поведінка батьків Василя. Не знали вони по простоті своїй конспіративних правил. Не розуміли також, що для висліджування в'язнів-втікачів з ГУЛАГу є цілий арсенал розроблених і перевічених методів, за допомогою яких знаходять вони тих нещасних, навіть через багато років після втечі.

ГУЛАГ — це велетенська система, держава в державі, яка мов той павук павутинням заснувала всю країну і тримає її в своїх залізних лабетах.

Наступного дня на роботі розповів Петро Степанові, хто до нього вчора загостив і яким способом. Тепер вже обом стало ясно, кого шукали військові учора в Степана.

Степан зрадив, але задумався: «Що ж тепер буде? Якщо його, не дай Боже, вислідять, не здобувати ні йому, ні тому, хто його переховує. Мало того, його навіть вбити можуть, як вбивають майже всіх відшуканих втікачів».

Будучи від природи оптимістом, Петро бачив ситуацію у більш світлих тонах. Отже став розважати друга.

— Не турбуйся, Степане, — почав він, — якось воно буде, грошей трохи у нас є, то невже ж ми не зуміємо через

деякий час, коли все втихне, дістати хлопцеві хоч які-такі документи і відправити туди, де його ніхто не знає? За гроші, брате, ті липові патріоти і маму рідну продадуть.

На тому і закінчили розмову.
Увечері до вуйка Петра зайшли батьки Василя. Радошам не було меж.

З того часу частенько стали вони навідуватись до друга і земляка, особливо мати. Майже кожного дня приходила вона сюди, щоб побачити сина, а заодно принести йому щось смачненьке.

Не спала і розвідка ГУЛАГу. Таємно завербувала вона двох Степанових сусідів, щоб стежили за хатою батьків втікача. З своєї багаторічної практиконе сумнівалися, що втікач крутиться десь тут, поблизу батьків.

Сексоти повинні були доносити, хто часто заходить до батьків втікача і куди вони заходили частенько останнім часом? Чи довго горить у хаті світло, як себе веде їх собака? Чи не став зараз гавкати частіше, ніж це було до цього часу, і таке інше.

Через місяць стукачі донесли, що Степан, а особливо його жінка, стали дуже часто навідуватись до земляка Петра. Тут негайно було організовано стеження й за хатою Петра, а ще через місяць сюди налетіла велика група військових. Вмить обступили вони хату і закричали: «Выходи, бандит».

Василь вже не ховався, бо було ясно, що вони все знають. Швидко вдягнувся, взяв сумку, яку наскоро приготувала йому тітка Василина, і вийшов з хати. Його закували в наручники і разом з вуйком Петром повели у місцеву тюрму.

Петра судили в Інті, за «связь с врагами народа», дали йому десять років.

А Василя через кілька днів після арешту знову відправили на Воркуту. Тут стягнули з нього детальне слідство, і врешті до п'ятнадцяти років додали ще вісім.

Питали на слідстві і про Бурлана, що з ним сталося і де він зараз? Але Василь не сказав їм правди, запевняючи, що собаку прогнав з подвір'я вуйка Петра, ще того самого вечора, коли вони до нього прибули. Зробив він це цілево, щоб таким чином збити з пантелику слідчих, бо добре знав, що роблять сатрапи з собаками після такого вчинку.

Але не довелося ні вуйкові Петрові, ні Василеві тягнути свою горелямку до кінця. Після смерті Сталіна, разом з багатьма іншими, обидва були звільнені і повернули в Інту. Тут слід додати, що Петро теж відбував строк ув'язнення у Воркутинських таборах, куди запроторили його після суду.

У батьків застав хлопець свого рідного Бурлана. Через рік, коли все втихомирилось, батько забрав собаку до себе.

З тривогою у серці підходив вперше Василь до друга. «Чи впізнає він його, як поведе себе? — вагався. Але даремні були тривоги і сумніви. Хоч не бачились вони майже шість років, Бурлан відразу впізнав свого давнього друга, радісно заскавулів і став лизати йому руки.

Разом з вуйком Петром і Василем звільнилась і Марічка, Петрова донька. З першого погляду сподобалась вона легіневі, бо нагадувала рідний край, гори, все дороге серцю.

Невдовзі побралися, але ще деякий час жили і працювали в Інті, бо ж не можна було їхати одразу в рідні сторони голяком і босяком. Отже треба було тут ще деякий час попрацювати, встати, так би мовити, на ноги і лише тоді щось вирішувати.

Справа з виїздом ускладнювалась ще і тим, що після виселення, хати їх батьків були конфісковані і продані чужим людям.

Першими виїхали Василеві батьки, відкупили свою хату і стали чекати дітей. А ті, майже кожного року, поки що приїжджали до них у відпустку, спершу самі, а відтак з синачком Михасем.

А Бурлан дожив у Василя тут в Інті до кінця своїх днів. Поховав його господар на невеличкому городі під ялицею, яку сам посадив проти вікна, щоб вона вічно зеленіла і нагадувала йому карпатську смерічку.

На тому і закінчилася Василева північна одісея, повна страждань, жаху і боротьби за існування.

Безумовно, повернув він згодом разом із сім'єю в рідні гори, без яких не міг жити. Але це вже інша історія.

Весна і літо на Воркуті — пора відпусток. У той час весь тутешній люд спішить чим швидше виїхати на Південь, погріти на сонці своє «заморожене» тіло, заpastися вітамінами, відвідати рідних і знайомих.

На початку шестидесятих років і я з своєю сім'єю теж їкав потягом у відпустку в рідні сторони.

В Інті до нас в купе підсіло двоє людей. Розмовляли вони по-українськи, але часто вживали слова гудульського діалекту. Ми швидко ввійшли з ними в контакт. Позналились, розговорились.

З Воркути до Москви в той час їхати поїздом треба було дві доби, а інколи і довше. Отже було коли наговоритись доскочу.

А був це Василь З. і його дружина Марічка. І тоді я почув від нього цю невеселу історію його життя, яка настільки глибоко врзалась мені в пам'ять, що не забув я її і сьогодні. Щоб не кануло все це в забуття, вирішив записати все, що чув. Адже, шкода було би, на мою думку, аби пам'ять про цю славу і чесну людину пропала безслідно.

А скільки було у нас таких Василів?..

ОСВОЄННЯ ДАЛЕКОЇ ПІВНОЧІ

Північню називають у нас простори, що лежать від Уралу на захід до Скандинавії і від Льодовитого океану на південь до середньої кліматичної зони.

Аналогічні простори на схід від Уралу входять в загальну назву Сибір.

Більша половина цього простору покрита тайгою і лише на північ від північного полярного кола і ген аж до самого Льодовитого океану, простягається гола тундра.

Велика частина того північного краю в Приураллі належить народів комі, а далі на північ — ненцям.

Над річкою Воркутою недавно виросло молоде місто Воркута, до якого належить і багато пришахтних селищ. Все тут виросло на базі Воркутинського вугільного басейну, паливом якого живиться зараз вся північна промисловість, включно з Ленінградом.

Воркута мовою ненців лацає «ведмежий берліг».

Про багатства надр Великоземельної тундри знали російські вчені вже давно, ще при царизмі. У 1847-му році була організована науково-дослідницька експедиція з метою вивчення Північного Уралу і Приуралля. Очоловав її професор Петербурзького університету Ернест Гофман. У зібраних матеріалах вчений недвозначно засвідчував, що під убогим шаром моху Великоземельної тундри приховуються багаті корисні копалини.

Згодом про це було повідомлено царя. Кажуть, що почувши це, він деякий час помовчав, щось подумав, а відтак спитав у співбесідників, чи живе взимку в тих краях така витривала птаха, як ворон. І коли відповіли, що ні, сказав: «Якщо там ворона не може жити, то як вижити людині?» Ті слова вченими колами були сприйняті, як смертельний вирок освоєнню того далекого краю.

Проте Сталін думав про ту справу зовсім інакше. Його бачення тієї проблеми можна було би сформулювати приблизно такими словами: «Какое нам дело до птицы-ворона, пусть он живет себе, где хочет. Это его дело. А мы считаем, что советский человек, воодушевлен великими идеями Маркса и Ленина, может там жить и будет там жить. Этого требует великое дело построения коммунизма в нашей стране».

Офіційно сказано, що перший шматок вугілля на Воркуті знайшов тутешній мешканець з народу комі, мисливець Попов В.Я. у 1919 році. А сталося це зовсім випадково.

Нерідко за білим песцем добирався він аж до річки Воркути, тут розставляв свої пастки і ловив рибу. На паливо тундра бідна і, щоб зварити уху і попоти гарячого чаю, збирав мисливець убогий хмиз з сухої карликової берізки і лозняка і розпалював вогнище, здебільшого на березі річки. Щоби витратити менше дорогоцінного палива, старався тримати ватру скученою і для цього обкладав її шматками камінців.

Одного разу розклав він вогнище над річкою саме в тому місці, де зараз стоїть теплова електростанція ТЕЦ-1. За давньою звичкою і цього разу обклав своє вогнище камінцями, які тут знайшов.

Але яке було його здивування, коли раптом помітив, що його камінці загорілись яскравим полум'ям. Щоби переконатися в тому, що трапилось, назбирав ще декілька таких каменюк і кинув їх у вогонь. Вони теж загорілись і згодом велетенським вогнищем запалали на всю силу.

Малосвідомий мисливець не зрозумів того, що відкрив, і повернувшись додому, про все розповів своїм односельцям. Ця звістка згодом дійшла і до свідомих людей, які, в свою чергу, про це донесли вченим.

На початку шестидесятих років Попову сповнилося сімдесят років. У зв'язку з тим ювілеєм Воркутинська студія телебачення запросила в гості Попова і влаштувала йому пишну пресконференцію. Вкінці нагородили його якимось орденом і відправили додому. А ще через деякий час комбінат «Воркутуголь» купив йому в столиці Комі Сиктивкарі гарний будинок і подарував на вічне користування за честь і заслуги, повз'язані з тою історичною подією.

Відкриття Попова було першим поштовхом до детального вивчення надр Великоземельної тундри. Уже в 1922 році була організована експедиція на чолі з вченим геологом Черновим А.А. для дослідження, доки що, південної частини Великоземельної тундри. А у 1930-му в Архангельськ прибуло поїздом біля тридцяти таких дослідних груп. Їх завданням було добратися кораблем по Печорському морю до села Нар'ян-Мар, тобто до гирла Печори, тут пересісти на річковий флот і по Печорі доплисти до гирла Уси, а далі ще пішки по

берегах річок Уси і Воркути до місця, де зараз стоїть найстарша воркутинська шахта №8 «Рудник». Але зробити це було нелегко. Щоби потрапити туди, наприклад, з Москви, треба було подолати майже чотири тисячі кілометрів, та ще й якої дороги.

Річковий флот Заполярної Печори був у той час зовсім непридатний до експлуатування, лише два пароплави були здатні плавати бурхливою північною річкою. Тільки на один рейс, з Нар'ян-Мара до гирла Уси і назад треба було затратити майже місяць, а навігаційних днів у році було не більше ста.

Першою партією був відправлений Чернов разом з необхідними знаряддями і продуктами харчування. Йому вдалося доплисти пароплавом аж до гирла річки Воркути, а відтак по її березі пішки ще 65 км довелось добиратися до наміченого місця.

На той рейд було затрачено більше двох місяців часу.

Прибулі в першу чергу встановили тут два великі намети; один — для простих робітників, другий — для технічних працівників і обладнання.

Після геологічних досліджень було знайдено п'ять вугільних пластів і на них почався проходку двох похилих стволів. Уже в 1932 році були добыті перші тони воркутинського вугілля, а два роки пізніше шахта була введена в експлуатацію.

Проте, придатної дороги, якою можна було б відправляти добыте паливо вглиб країни, не було, бо річка виявилась не навігаційною, поскільки на вісімдесяти кілометровому її бігу від гирла до шахти, було аж сто порогів. Не могли справитись із тим завданням і кінні та оленячі запряжки, бо шахта набирала темпи по видобутку вугілля з кожним днем. Отже, вирішено було побудувати вузькоколійну залізницю від шахти до гирла Воркути довжиною 5 км. У 1934 році така дорога була побудована. Але не відразу функціонувала вона, особливо взимку. Як згадує ветеран Воркути Ф.Титов в газеті «Заполярье» за 2.VI.83 р.: «Взимку 1934 року один з таких потягів долав відстань в кілька десятків кілометрів за п'ять тижнів. Щоб не погас вогонь у паровозній печі, і щоби вагони не опинились похованими під снігом, сотні людей несли на своїх плечах вугілля. І потяг рухався».

Хто були ті люди? — не згадується ні одним словом.

У 1937 році почалося будівництво шахти на лівому березі ріки, яку згодом назвали шахта №1 «Капітальна». І тут

стало ясно, що для дальшого розвитку вугільної промисловості в тих краях потрібна надійна залізнична дорога, яка з'єднувала б по континенті Воркуту з середньою зоною країни. Будівництво такої дороги було розпочато 1937 року і закінчено 28.12.1941-го. З того часу, не дивлячись на воєнний період, на Воркуті стали відкриватися все нові і нові шахти.

Зробивши цей невеличкий екскурс в історію, тепер задумаємось над тим, якою силою, чийми руками та гігантська праця була піднята? Хто був у тих тридцяти експедиціях, які першими в 1930 році ступили ногою на вічну мерзлоту Великоземельної тундри і вдихнули в неї життя? Хто носив на плечах вугілля, ідучи вслід за паровозом вузькоколійки? Чийми руками, майже без допомоги технічних засобів, були побудовані численні воркутинські шахти і експлуатувались довгі роки? Врепті, хто збудував усі міста Далекої Півночі: Воркуту, Хальмерю, Юнь-Ягу, Сиву Маску, Інту, Ухту, Кожву, Печору і ін.?

У 1957 році науковим товариством комбінату «Воркутуголь» видана історія розвитку Печорського вугільного басейну під назвою «Печорский угольний бассейн». Нерідко про все це згадувалось і згадується досі в воркутинській газеті «Заполяр'є». Але ніде жодним словом не згадано про справжніх будівничих нового промислового регіону, які весь тягар тієї велетенської праці винесли на своїх плечах. Всюди лише широко описуються героїчні подвиги партії і комсомолу, віддана в тих краях, знають, що у ті часи на тисячу в'язнів припадала лише одна вільна людина, і то ні одна з них не працювала фізично.

Отже, зараз, в період гласності, настав час покінчити з брехнею і на весь голос висловити людям правду про все, що відбувалось у тих забутих Богом місцях в епоху сталінізму і показати, що насправді діялось за залізною завісою «благоденствія» і «Великих свершений».

Про все те можна довідатися лише з уст тих, хто переніс на своїх плечах весь жах всіх тих подій і чудом залишився живим. Саме цій темі присвячується наше наступне оповідання. Як вже згадувалось вище, як тільки відкрилась навігація, Чернов А.А. перший разом з довідковою групою, тобто з першим етапом в'язнів, вирушив з Архангельська в напрямі сучасної Воркути.

Цьому етапові пощастило, подорожував він влітку, та й іти пішки довелось недалеко, всього 65 км. Пощастило і всім іншим, хто виїхав з Архангельська ще з літа і встиг добратися до гирла Воркути пароплавом. Дорога забрала у них небагато жертв і з малими втратами добралися вони до місця призначення. Ще за тепла встигли побудувати декілька невеличких бараків і с'як-так приготуватися до зими.

Та етап за етапом прибував сюди щомісячно і стало ясно, що побудовані бараки далеко не усіх прибулих забезпечать житлом. Проте щось зарадити цьому було неможливо, поскільки були вже використані всі будівельні матеріали, а нові не поступили.

В такій ситуації застала всіх зима. Новоприбулих стали поселяти в наметах, прикритих снігом.

Печора — ріка могутня, широка і досить бурхлива. Оскільки останні набагато вужчі і спокійніші. Це добре знало і архангельське начальство, яке керувало відправкою в'язнів. Але, виконуючи наказ зверху, старалося, поки ще не замерзла Печора, ще того самого року відправити всіх, не думаючи про те, що станеться з ними далі. Таким чином кілька останніх етапних груп довели лише до гирла Уси, яка вже покрилась льодом. Внаслідок того, всім їм довелось пройти пішки спершу понад Усою більше триста кілометрів, а відтак ще 65 км понад Воркуту. І все це зимою.

Тут і довелось тим нещасним пережити всі пекельні муки, оскільки вся їх дорога, з Архангельська до шахти, зайняла майже півроку.

Хто ж були ті люди?

До 1930 р. в Союзі ще не було багато політичних в'язнів. Ще не встиг Сталін запустити свою всепожираючу машину і в тюрмах сиділи переважно злодії, бандити та інші суспільні покидьки. А Воркутський вугільний басейн чекав робочих рук, бо без вугілля промисловість, яка стала розвиватися після війни, особливо в північних районах країни, досливно задихалась. Вербувальники безплатної робочої сили знали, що користь з того низькопробного елемента буде невелика, бо амусити їх працювати просто так, неможливо, отже, взяли на спосіб. Заздалегідь в кожну етапну групу в'язнів засилали жакхливих головорізів, давали їм деякі пільги і кращі харчі з

тою умовою, що змушуватимуть вони працювати інших. Їм дозволялось поступати з відмовниками так, як самі хочуть. Таким чином, до загального концтабірного режиму прийшов ще й внутрітабірний терор, який по своїй жорстокості неодноразово перевершував перший.

А тепер ще вернімось до тих етапних груп, яких висадили з пароплавів в гирлі річки Уси.

Тут затримались вони недовго, бо ж жодних будинків, де можна було б відпочити після довгої дороги і зігрітись, не було. Єдиним порятунком для них було якнайшвидше пройти ті триста з лишнім кілометрів понад Усою і 65 понад Воркутою. А зробити це було не просто. Становище ускладнювалось ще й тим, що в'язням доводилось тягнути за собою цілу валку саней з продуктами, наметами і різними технічним обладнанням, необхідним для побудови та експлуатації шахти.

Хоча про втечу в'язнів в таких умовах не могло бути жодної мови, проте валку супроводжував численний озброєний конвой з собаками. Усе його забезпечення теж доводилось волокти за собою в'язням.

Вимучені довгою дорогою люди не могли робити довгі переходи, отже, доводилось часто зупинятися для відпочинку. Тягнули за собою і похідну кухню, в якій постійно палилось, щоб забезпечити гарячою стравою етапованих. На ніч розставляли намети і ночували в них.

Та все ж, більше, ніж 20 км подолати в добу ніколи їм не вдавалось.

На початку все йшло, наче й непогано. Люди були сяк-так здорові, ще виморені не до кінця і здавалось, що все обійдеться. Але згодом, день за днем, сили у них падали, а морози міцніли. Невдовзі налетіли і хуртовини.

У хуртовину йти було важко, майже неможливо. Видимість падала, а з нею і контроль з боку конвою. Отже, в таких випадках переважно колона зупинялась, розставляли намети і люди відпочивали, чекаючи кращої погоди.

Ще над Усою слабші вибивались із сили, хворіли і падали з ніг. Їх клали на санки зверху поклажі і волокли за собою.

Конвой постійно підбадьорював в'язнів, потішаючи тим, що, мовляв, все погане вже позаду, більша половина дороги вже пройдена і скоро всі прийдуть на місце. А там всіх чекають теплі бараки і добрі харчі.

Хто вірив їм, хто не вірив, бо ще й досі ніхто з в'язнів не знав, куди саме їх ведуть і з якою метою.

Хворі люди, яких везли на санках, довго не витримували. Виснажений організм у нерухомому стані на таких морозах і пургах швидко здавав. Мертвих глибоко не закопували, добували лише з-під снігу шар моху-ягелю, відділяли його від ґрунту, під нього засовували мертві тіла і знову все це засипали снігом. З того часу між воркутськими в'язнями зникло в лексиконі слово «вмерти», а замінив його вислів «іти під мох».

Дедалі люди стали вмирати все частіше. Проте до призначеного місця дійшла б ще добра половина, якби не один випадок.

Коли до гирла Воркути залишилось ще кілька днів ходу, на етап раптом налетіла чорна пурга. Це страшна стихійна сила, грізнішої якої не знає Заполярна північ. Мов велетенською смертною косяком нищить, умиє вона все, що потрапляє їй на шляху.

При звичайній пурзі мороз не досягає більше десяти градусів, а під час чорної пурги він буває і тридцятиградусний. Сильний вітер при такому морозі, мов решето, пронизує один кожух, а що вже говорити про ватяну одіж? Такий одяг носили в'язні.

Та страшна пурга налетіла на колону так раптово, що люди не змогли навіть розкласти намети. Закостенілі руки були не в змозі тримати важкий брезент. Вітер виривав його з рук і мов стеблину ніс в повітрі разом зі снігом. Лиця білили через кільканадцять секунд, костеніло все тіло, немався лише той, кому вдалося прикрити тіло брезентом складеним вдвоє, або глибоко заритися в сніг.

На щастя, чорна пурга триває не довго, декілька годин, і згодом переходить у звичайну. Але за ті лічені години нищить вона багато живого. Не пожаліла вона цього разу і гонимих недолею в'язнів. Після пурги живими залишилася з них лише четверта частина, і то багато обморожених.

Наступного дня пурга стихла і живі стали ховати мертвих. Цього разу під мох їх вже не засовували, лише прикидали снігом. На більше у людей не було вже сили, а мертвих було більше, ніж живих.

Зате конвоїри врятувалися всі. Будучи сильними і разом одягнутими, вони зуміли прикритися великим наметом і разом з собаками пересидіти пургу.

Дальша дорога стала ще важчою. Обморожені люди падали, мов мухи і ніхто вже їх не ховав. Із п'ятиста до місця дійшло менше сотні. Але і тут зустріли їх далеко не гостинно. Бараки були вщерть забиті народом і прибулим довелося жити в наметах. Щоби було тепліше, намети засипали снігом, а всередині ставили дві великі залізні бочки, що служили як печі і постійно палили в них вугіллям. Спали не роздягаючись, вмивались лише снігом і то не завжди і не всі.

Після коротенького відпочинку, хворих і здорових пігнули на роботу в початий ствол. Блатні посіпаки, щоб себе показати і вижити, безпощадно відносилися до всіх підвладних, не звертаючи жодної уваги на стан їхнього здоров'я. В цьому вони відчували всебічну підтримку зі сторони режимників наглядців.

Через деякий час прибув наступний етап, який нараховував триста чоловік. Йому пощастило, бо на шляху сюди не зустрів сильної пурги, не кажучи вже про чорну. Отже, до місця дійшла з них більша половина.

Останній етап того року прибув вже пізньою зимою і сповістив всім жахливу вістку. Уже під Воркутою зустрів він цілий великий етап замерзлих людей. Не врятувалась тут жодна людина, бо поруч з в'язнями лежав весь конвой з собаками. Мабуть, на них також налетіла чорна пурга, така сильна і так раптово, що нещасні навіть не встигли щось почати, щоб врятуватися від смерті.

Тут слід зазначити, що в ті далекі роки погода на Воркуті була багато суворіша, ніж зараз. Шаліли тоді часті і сильні пурги, не бракувало і чорних. Мороз нерідко сягав 50-56 градусів. І все це мало місце тоді, коли людина найменше була захищена від стихії.

Не всім пощастило перезимувати ту першу і найважчу зиму на Воркуті. Люди вмирали кожного дня, але на їх місця приходили все нові і нові жертви сталінського лихоліття і ціною свого здоров'я, а часто і життя, будували соціалізм на Далекій Півночі.

У 1937 році почалось будівництво другої з черги шахти на лівому березі ріки. Будували її вже інші люди. Горезвісні тридцять років відомі найбільшим розгулом сталінського терору. Людей судили і засиляли в безвістія без жодних на те причин. Просто хворобливі ідеї «великого керманіча» вимагали все нових і нових жертв, добуваючи таким чином безплатну роботу

силу, якою надіялись побудувати новий світ. Але не вийшло. Вони не тільки не створили нічого цінного нового, але і втратили все вагоме старе, яке придбали їм предки.

Шахту №1 «Капітальну» будували вже політичні в'язні, так звані троцькісти. Їх також не пощадила ні доля, ні стихія. Їм доводилось проходити ту справді «хресну дорогу» від Печори до Воркути пішки, зимою і ще довго на місці жити в наметах серед лютої зими. Хто з інтелігентних людей не зник до такої фізичної праці і жорстоких обставин, не міг протриматись тут довго. Отже, не дивно, що до приходу їм зміни в воєнні і післявоєнні роки в концтаборах Воркути з них залишилися лише одиниці.

Не краща доля зустріла і польську інтелігенцію, яку після четвертого розподілу Польщі у 1939 році на зайнятій території радянськими військами було арештовано і вивезено на Північ в Сибір і в Середню Азію. Тих, що попали на Північ, було кинуте на будову залізничної дороги від Котласа до Воркути. Жили ті люди постійно в залізничних товарних вагончиках, без елементів їх побутових засобів життя. Годували їх теж дуже погано і це викликало серед них велику смертність. Розуміючи, що скоро так загинуть вони всі, вирішили одного дня підняти повстання, по можливості знищити конвой і розбігтися хто куди. Але, на жаль, це їм не вдалося, сили були нерівні, та й що вдієш лопатою проти вогнепальної зброї. Так в скорому часі повстання було придушено, а тих, що залишилися живими, відповідно покарано. Організаторів тої баталії розстріляли, а решту розкидали по різних концтаборах.

Одного з тих, хто це пережив і залишився живим, довелося мені зустріти в концтабірній лазні. Почувши сварку з обслугою одного з тих, що купалися, я зрозумів, що людина з поляків. Про це явно говорила його вимова. Підійшовши ближче, я побачив перед собою людину велетенських розмірів. Хоч був він дуже худий, його грубі кості говорили про те, що маю тут до діла з колишнім силачем, або просто велетнем. На моє запитання, хто він і звідкіля, відповів не відразу. І лише тоді, коли я сам представився йому і зазначив, що родом з Підгаєччини, усміхнувся і заявив, що до війни він був комендантом польської поліції в Підгайцях. Ми познайомились ближче, і як землякові згодом розповів він про своє життя і йому подібних після арешту у 1939 році. На жаль, зараз я не пам'ятаю його прізвища.

Нераз, передумуючи все пережите «радянським» народом в ті важкі дні сталінського терору, питаю себе, чому той народ так спокійно і без опору дозволив поглумитися над собою. Адже в природі своїй має він далеко не рабський характер? Хіба мало у нього геройських прикладів в історії? Бо ж були випадки, коли він сміло виступав проти своїх гнобителів і навіть убивав царів?

Це одне питання. А друге, чому партія не захистила свого народу від свавілля і розбою узурпатора?

«КПРС — розум, честь і совість епохи» — як вона сама себе рекламує. Вона — велика, могутня і найбільша з усіх партій світу. «Добровільно взяла на себе неймовірно важку місію — звільнити від всякого гніту усі народи світу». Все це так і це дуже похвально. Але що з того вийшло насправді? Не будемо поки що заглядати далеко вперед і згадувати, чи справиться компартія з своєю місією, лише обернемося на хвилину назад і з'ясуємо, що ми маємо на сьогоднішній день. Поки-що ми лише намагаємся побудувати в себе правову державу з справжньою демократією в той час, коли «загниваючий капіталізм» вже давно нею користується.

Зваживши все те, важко повірити, що компартія неспроможна була проконтролювати діяльність однієї людини, навіть тоді, коли вона була її лідером.

Бачучи всі злочини Сталіна, невже ж серед членів партії не знайшлося жодної людини, яка б не загорілась бажанням зупинити ту вакханалію і захистити народ від неї? Бо ж саме в тому заключається справжній патріотизм.

Не знайшлося. А чому? Тут само собою виникає питання: «А може оточення того монстра само не бажало розправитись з ним, вважаючи його незамінним в даний час?»

Згадаймо лозунг інших європейських партій, які в свій час кричали: «Нам зараз потрібна сильна рука!»

Скажемо прямо, хіба такі люди як Молотов, Каганович, Берія, Ворошилов і тисячі їм подібних прагнули, щоб змінити щось в тій ситуації, яку самі створили? Не думаю. А тепер питаємо себе, чому у нас все це трапилось.

І справді, чому мовчав народ? На це, очевидно, було немало причин. Ось найважливіші з них, на мою думку:

1. Народ був вельми застрашений розв'язаним Сталіном терором. Те, що тоді діялось в країні, з'ясувати не під силу ні слову, ні перу. Такого жаху не пам'ятає історія взагалі. Мільйони трударів вмирили від голоду, мільйони томились в концтаборах і тюрмах і не менше вивозилось до Сибіру та інші закутки країни, звідкіля в той час ніхто не вертався.

2. Немало людей вірило в свою партію, в її добрі наміри і обіцяння. Бо ж хотілося людям у щось вірити. Без віри неможливо жити. Надіялись вони, що все, що робилось в країні, — явище вимушене і тимчасове і вже скоро, навіть дуже скоро, настане в країні спокій і добробут, як це їм повсякденно втлумачували.

3. Сталін створив настільки сильну пропагандистську машину, якої досі світ не знав. День і ніч, мов молотом, вбивала вона в людські голови велику брехню, прикриваючи її світлими ідеями і обіцянками. Це довело до того, що через деякий час люди втратили правильну орієнтацію і перестали відрізняти правду від брехні. біле від чорного.

4. А скористалась їм тим група шахраїв, яка поступила в партію, швидко піднялась до висот, міцно там адаптувалась і стала наслідувати верхи у свавільному керуванні. В той час, практично, ніхто з керівних органів не притримувався жодних законів. Останні були лише на папері, а в житті правило повне беззаконня. Навіть судовиробництво, яке повинно було стояти на сторожі законів, само порушувало їх, в угоду верхам. До речі, арештованих дзвінками, або згідно кодексом законів, а за телефонними дзвінками, само порушувало того, що вимагав дух часу. Підпорядковані стали наслідувати своїх зверхників і потягнулася ниточка свавілля з самого верху до самого низу. Не малу роль зіграли в тій трагедії і так звані «пристосуванці». Кожний з них старався відірвати собі кусень найбільший, залишаючи народові одні крихти.

КАНІВАЛ

В тундру, околиці Воркути, зима підкрадається непомітно. За серпневими туманами приходять нічні приморозки. Спершу лише над ранком вони посріблюють вологу траву і мох у долинах річок і озер. Згодом, з кожним днем ті приморозки сильнішають, жовкне зелень і вся тундра покривається буро-рудим кожухом. Мине ще кілька днів і все навкруги забіліє першим снігом. Наступає довга і сувора заполярна зима з сильними морозами, великими пургами і безкінечними ночами.

В 1950 році зима в тих краях нічим не відрізнялась від попередніх. Дещо, правда, змінилося в тому році моє життя, звичайно ж, у гіршу сторону.

Абсолютно без всякої провини мене і ще двох моїх друзів оперуповноважений по концтабору, в якому я тоді перебував, посадив нас у табірну тюрму, тобто в тюрму в тюрмі. Така спецтюрма мала навіть спеціальну назву — «барак усиленого режима», скорочено — БУР. Тут саджали каторжників табору за всілякі порушення табірної дисциплінарного порядку.

Як згодом з'ясувалось, стали ми жертвами наклепу стукача, татарина, за національністю Сеїтова, який органічно ненавидів всіх українців, особливо вихідців із західних областей. Останніх він вважав своїми історичними ворогами.

Одного дня в БУР привели молодого чоловіка, років під тридцять, і посадили в сусідню камеру...

Декілька днів він зовсім не давав про себе знати, сидів тихо і не вступав з нами в контакт. Правда, переговорюватись з в'язнями сусідніх камер по режиму було суворо заборонено, проте були моменти, коли така можливість траплялася, адже черговий ключник не завжди міг простояти вісім годин на коридорі без відлучення.

Порядок на коридорі наводили самі арештанти по черзі. Коли наступила моя черга, я вирішив за будь-яку ціну подікавитись новоприбулим, довідатися хто він, звідкіля прибув і за що сидить в БУРі.

На моє щастя, в час мого чергування, роздавали снідання. Для цього ключник відкривав одночасно всі «кормушки» (маленькі дверцята по середині дверей, якими подається арештантам їжа). Підібравши відповідний момент, я хильцем

глянув крізь «кормушку» в камеру новичка. Був тут він один і тихо сидів на нарах, дивлячись в одну точку. Як відомо, світла в камерах ніколи не гасять і я міг детально розглянути людину, яка нас цікавила. Росту він був дещо вище середнього, міцно збудований, волосся рудувате, обличчя досить гарне, лише злегка покрите ряботинням.

Моє «здраслуй» вивело його з задуми. Він стрепенувся всім тілом і глянув на мене своїми сіро-зеленкуватими очима. Цей погляд неприємно вразив мене, його немов би скляні на випрмінювали жодної людської теплоти, холодно дивилися на мене і, здавалося, що на мене дивиться не людина, а хижий звір приглядається до своєї жертви.

— Що ж ти так довго мовчиш і не розповідаєш про себе, хто ти, звідкіля прибув? — врешті я спитав його, звільнившись від неприємного враження.

— Ви ще про мене почуєте, — байдуже відповів він і на його обличчі появилася чи то усмішка, чи якась неприємна гримаса. Тут підійшов ключник і наша розмова обірвалася.

Через кілька днів у БУР зайшла начальник табірної медпункту, щоб перевірити в якому санітарному стані знаходиться цей заклад. Проте була це просто формальність, яка по суті не відіграла жодної ролі. Їй треба було лише підписатися в журналі, в якому відмічалось, якого числа вона тут була і що зауважила, «дабы вдруг что-нибудь да не вышло».

А ще вона прийшла з цікавості, щоб подивитися на людину, про яку в той час в усьому таборі так багато говорилось.

Була це жінка середнього віку, висока, повна, вагою біля ста кілограмів. Працювала тут вільнонайнятою вже кілька років і без труднощів всі арештанти пізнавали її по голосі. Наша «кормушка» не була щільною і крізь невеликі щілини можна було частково бачити людей, які проходили коридором.

Глянувши туди-сюди і підписавшись у журналі, начальниця підійшла до ключника і голосно промовила:

— Ану, покажіть мені цього людожера!
Такий епітет не викликав у нас жодного підозріння, чи здивування, поскільки тюремне начальство майже ніколи не зверталось до арештантів нормальною людською мовою, а називало їх всілякими мерзенними словами, на які тільки багата людська фантазія.

Ключник відчинив кормушку і з неї висунулась руда голова нашого сусіда. Він якось по-конячому заіржав, заскреготів зубами і голосно вигукнув:

— Эх, давно я не ел чelовятины! Тебя, бабонька, я бы съел с удовольствием и хватило б мне тебя, пожалуй, не меньше, чем на месяц.

Тут ключник вдарив його ключами по голові і з розмаху зачинив кормушку, а начальниця миттю відскочила від кормушки, заохала і заохала і мерщій вийшла з БУРу.

Аж тепер нам стало ясно, що наш сусід дійсно їв людське м'ясо, і що людоїдом назвала його начальниця не дарма. Все це нас заінтригувало і вирішили ми всякими способами витягнути з нього цю тайну.

Щоб добре його настроїти по відношенні до нас, ми в кожну можливу хвилину говорили з ним дуже лагідно і навіть інколи передавали йому шматочки хліба.

В розпорядок тюремного життя входить такий пункт, як «прогулка». Це означає, що тюремна обслуга зобов'язана кожного арештанта кожного дня випускати на прогулянку на двір. З тою метою в тюремному дворі побудовані спеціальні прогулочні камери у вигляді стін без даху. Сюди запускають арештантів по камерно, щоби не допустити жодного контакту з сусідами. Тут вони гуляють півгодини і дихають свіжим повітрям.

Нераз по телебаченню ми бачимо, як гуляли колись арештанти при царизмі. Всі камери відчинялись одночасно і арештовані гуляли вперемішку по тюремному дворі без всякої ізоляції. Це призводило до всяких тюремних бунтів. Арештанти обмінювались інформацією всякого змісту, домовлялись і навіть втікали з тюрми. Нічого подібного немає тут зараз. Адже багато царських тюремників стали при радянській владі державними керівниками, в тому числі і начальниками тюрем. Пройшовши таку школу, вони прекрасно знають всі слабкі місця царських порядків в тюрмах, і зробили все для того, щоб колишні царські промахи не повторювались.

Був у той час між ключниками демобілізований солдат Михась, родом з Дрогобиччини. Він дуже відрізнявся від інших його співпрацівників і характером, і відношенням до нас. Натура була в нього м'яка і добре серце. При його чергуванні ми почували себе свобідно, виконував він майже всі наші просьби (розуміється в рамках можливого) і навіть приносив нам додаткову їжу з їдальні.

Одного разу, а було це в неділю, коли в концтаборі начальства було мало, ми попросили Михася, щоби він дозволив нам сьогодні погуляти на «прогулці» в одній камері з нашим сусідом. І в цьому він нам не відмовив.

У нашу камеру його впустили останнім. Побачивши нас, він дуже здивувався, не розуміючи, що все це повинно означати. Але, коли ми заговорили до нього, він впізнав нас по голосі і заспокоївся. Трохи поговоривши про різні тюремні справи, ми попросили його розповісти дещо про себе. Він трохи помовчав, подумав, а відтак почав таку розповідь:

— Ви, мабуть, чули мою розмову з начальницею медпункту, отже, вона зацікавила вас найбільше. Так, я не приховую, недавно я з'їв трьох людей.

Сказавши це, він пильно глянув на нас, щоби прочитати на наших обличчях реакцію, яку викликали його слова. Але всі ми відреагували на це досить стримано, оскільки дещо вже знали про нього від Михася. Крім цього, ми розуміли, що нам необхідно створити таку атмосферу, яка б сприяла його дальшій розповіді. І він продовжував.

— Було це минулого літа. Одного разу в їдальні підійшов до мене старший кухар Селім, кримський татарин за національністю, і якось дуже люб'язно став розпитувати про моє життя-буття, та чи вистачає мені їжі. З ним я був знайомий вже раніше, бо деякий час працювали ми разом у шахті на одній дільниці. Я поскаржився, що трохи голодую і він запропонував мені свою допомогу. З того часу кожного ранку і вечора я підходив до нього з казанком і він накладав туди багато всілякої смачної їжі. Життя моє повеселішало, оскільки Селім ще й влаштував мене на легку роботу.

За два місяці я гарно поправився, відпочив, і тут випадково зустрів Селіма на дорозі, де він заявив, що має сказати мені щось дуже важливе. Ми відійшли подалі від дороги, сіли на траву і він подікавився, скільки мені ще залишилося сидіти в концтаборі. Дізнавшись, що це одинадцять років, чомусь зрадів і запропонував мені втечу. Мене він не підганяв, попросив все обдумати і через пару днів сказати йому результат. Я, безумовно, погодився, бо хіба ж можна було повірити, що в таких тяжких умовах я зможу пережити ще одинадцять років? Абсурд!

При наступній зустрічі на самоті Селім всеціло посвятив мене в свій план втечі. А полягав він ось у чому:

Група наша складалася з чотирьох чоловіків, нас двох і ще двох Селімових земляків — Садика і Заріфа. До першого снігу ми повинні були придбати всі необхідні речі: теплу одіж, наплічники, добрі валіанки, лещата і білі маскувальні халати. Крім того, у вільні від роботи години, нам необхідно було готувати лаз із шахти на поверхню за огорожею нашого концтабору. Правда, всього необхідного інвентаря і харчів придбання для всіх узяв на себе Селім. Це було йому не важко, бо за харчі він міг дістати все. Крім того, він довідався у маркмейдера, з яким теж дружив, що від самого верхнього вентиляційного штрека до поверхні — лише 30 метрів. Але пробити цю діру слід було у такому місці, де не ходять люди. Щоб створити таке безпечне місце, ми попередньо захрестили тупик цього штреку, як це звичайно робиться в шахтах в тих місцях, де в повітрі набирається газу метану більше допустимої норми.

Так більше двох місяців, у вільний від роботи час, ми втрьох: я, Садик і Заріф, пробивали люк-гезенок. Не легка це робота. Треба було одному стояти на драбині і постійно довбати породу киркою та лопатою над своєю головою. Відбиті шматки падали на голову, на руки, а відтак — вниз на штрек, звідкіля відгортали їх у сторони, ті, що були внизу. Драбину доводилось наточувати через кожних 1-2 метри. Рятувало нас лише те, що цієї діри ми зовсім не зміцнювали, поскільки була вона вертикальна, а породи, які ми проходили, не були твердими.

Врешті, на початку жовтня лаз був пробитий і замаскований на поверхні дошками, покритими мохом і снігом. Тепер ми лише чекали сильної снігової пурги. Все необхідне знаряддя і одіж теж були заховані в шахті, недалеко від лазу.

Така пурга розігралась аж в кінці листопада. Ввечері, взявши з собою ще деякі харчі, всі четверо щасливо вибрались на поверхню, одягнувшись, стали на лещата, на плечі — наплічники, взяли в руки своїх білих халатів і, немов під вітрилами, на сильному вітрі помчались з великою швидкістю на південь. Заметіль, мов рідна мати, вмить замітала наші сліди. За першу ніч ми зробили близько ста кілометрів. Це нас дуже тішило, поскільки ми добре знали, що вже вранці нашу втечу помітять і почнуть шукати нас всіма технічними засобами.

На наше щастя пурга продовжувалась аж три доби. За той час ми від'їхали від Воркути не менше, як на 250-300 км. У перші дні всіх ми мали піднятий настрій. Вона окриляла і давала сили поборювати всі труднощі.

Четвертої ночі ми добралися до перших тайгових перелісків. Тут можна було вже і перепочити. Зі снігу ми збудували собі хатину, затягнули туди все знаряддя і заснули міцним сном. Добре виспавшись і ситно поївши, знову вирушили у дорогу. Тепер ми вирішили йти тільки ночами, щоб нас ніхто не міг побачити, а відпочивали вдень. Таким чином, в час відпочинку, ми могли навіть розводити вогнище, оскільки вдень вогонь не так помітний. Їли поки-що все «всухом'ятку» і заїдали снігом. Важкий хід і холод вимагали доброго харчування і наші наплічники катастрофічно легшали з кожним днем.

Перші тайгові проліски — невеличкі і трапляються не часто. Ми старалися пройти відстані між ними за одну ніч без відпочинку, щоби наступного дня відпочити безпечно під захистом дерев. Для маскуванія слідів наших лещат, кожний з нас тягнув за собою хвойну гілляку.

Тільки через тиждень ми зауважили вертоліт, що блукає у небі, часто міняючи свій напір. Ми зрозуміли, що він шукає нас. Проте великої небезпеки ми не відчували, сліди на снігу були замасковані, а нашу снігову хатку під деревами годі було помітити з такої висоти.

Все йшло гладко, поки в нас були харчі. Та коли в наших сумках залишилися одні крихти, настрій наш упав, і всі ми стали задумуватись над тим, як бути далі. Вогнепальної зброї в нас не було, а ножом в тундрі, чи в тайзі, багато не вполюєш. Та й що полювати? За час нашої мандрівки ми не зустріли на своєму шляху жодної тварини.

Правда Селім підбадьорював нас тим, що скоро ми зустрінемо якусь оселю, запасемося харчами і справи наші підуть на лад. Але це були лише слова. Всі ми добре розуміли, що до сіл народу комі ще не менше як 500-600 км і, щоб пройти цей шлях, треба не менше десяти днів. А нам вже завтра не буде що їсти.

Вже три дні ми нічого не їли, сили падали з кожною годиною і врешті ми стал нездатними йти далі. Мороз до костей проймав наше тіло і ми рятувались тільки вогнищем.

Раптом я помітив, що мої супутники час від часу стали спілкуватися незрозумілими мені словами, тобто по-татарськи. — «Що б це могло означати?» — подумав я, адже раніше вони ніколи так не чинили.

І тут, мов грім з ясного неба прийшла мені в голову думка: «Ах, який же я дурний, та ж вони взяли мене з собою»

спеціально на м'ясо! «От в чому полягало таке «щире» відношення Селіма до мене, от чому він так щедро годував мене». Ця думка заповонила весь мій мозок, все моє ество.

— Що ж діяти мені далі, як вийти з того становища? — думав я. Непомітно покинути їх коли всі заснуть? Можна, але — це явна смерть. В такій ситуації — один в полі не воїн.

Короткий день минав і наступала довга полярна ніч. Я розумів, що вона може стати для мене останньою. Ще звечора вони втрюх щось обговорювали своєю мовою і таємниче поглядали на мене. Не було сумніву в тому, що цієї ночі вони вирішили мене вбити і з'їсти.

Всі вони спокійно лежали в сніговій хатині і дримали, а може лише вдавали, що дримають. Не дримав тільки я і весь час давав їм зрозуміти, що не сплю. Таким чином я старався відтягнути їх напад на мене в надії, що за той час мені в голову прийде якась думка-рятівниця. І вона прийшла.

— А що, як я випереджу їх, — подумав я, — і вб'ю одного з них раніше, ніж вони мене. Тоді у двох тих, що залишаться живими, вже не буде нагальної потреби мене вбивати. Це єдиний мій вихід, єдиний шанс залишитися живим.

З виявленням підозри, що мої супутники можуть мене вбити, свій ніж я вже не носив в наплічнику, а за халявою під рукою.

У сніговій хатині я лежав крайнім, біля мене — Заріф. Тихенько вийняв я з-за халяви свій ніж і став чекати, поки всі заснуть. Минула приблизно година, але вона видалась мені вічністю. Врешті, я ворухнувся, перевіряючи, чи мої супутники дійсно сплять, чи лише вдають, що сплять. Але на мій рух вони ніяк не відреагували. Їх дихання було рівне і спокійне. Виснажений організм дуже швидко поринає в сон. Засинали вони спокійно, бо їм трюм я один не був небезпечний.

— «Пора», — подумав я. Взяв ніж у праву руку і сильно вдарив Заріфа в ділянку серця. Він, бідолашний, не встиг навіть крикнути, лише глухо і протяжно застогнав. У той момент я вискочив з хатки і став неподалік із закривавленим ножом у руці. Селім і Садик сильно закричали, щось по-своєму і вслід загельготали за мною, з ножами в руках, виповзли з хатки.

— Стійте, — крикнув я, на мене ще прийде пора, а поки що ми маємо що їсти. Один з нас мусів вмерти, щоб продовжити життя всім іншим.

Ще трохи постоявши в нерішучості, вони сховали свої ножі і Селім тихо промовив:

— Що вже сталося — назад не вернеться. А тепер, звернувся він до мене, роби далі, що знаєш.

Я витяг Заріфа з хатки, роздягнув, вийняв з грудей печінку і з'їв її сирію. Тоді всі разом розвели вогнище і стали пекти на ньому ще тепле Заріфове тіло.

Невдовзі запаси м'яса закінчились і я розумів, що тепер Селім із Садиком будь-якою ціною постараються мене вбити і заодно відомстити мені за вбитого друга і земляка Заріфа. Дуже голодними ми ще не були, але я пильнував, бо саме зараз пора вбити одного з них, поки вони ще безпечні.

Ішли ми вряд, не поспішаючи. Словоохотний Селім розповідав нам про всілякі жахіття, які йому довелося пережити під час недавно минулої війни. Я на хвилину затримався, наче захотів «про себе», непомітно витягнув ніж з-за халяви ваялянка і заховав його в рукаві правої руки. Мої супутники не звернули на мою затримку уваги, і я далі спокійно, захоплений оповіданням. Наздогнавши їх, блискавично витяг з-за рукава ніж і цосили вдарив ним Садика під ліву лопатку, а Селім з криком став тікати від мене. Але далеко не забіг. Я став пояснювати йому, що мусів це зробити, інакше це сталося б зі мною завтра, або ще й сьогодні, і що він сам це добре знає. Він вислухав мене і почав плакати, тихо, по-дитячому. Трохи заспокоївшись, став просити в мене пощади. Згадав наші щирі відносини в таборі і запевнив, що одному мені все-одно в таких жорстоких обставинах не добратися до мети.

Мені, по-справжньому, стало його жаль і я почав клястися на чому світ стоїть, що краще умру з голоду, ніж маю його вбити.

Садика вистачало нам майже на два тижні. Тепер, виснажені голодом і холодом, ми почували себе дуже кволо. За ці два тижні пройшли не більше трьохсот кілометрів.

Проте, кожний з нас мусить стати жертвою. Тепер я був постійно обережний і ніж носив увесь час в правому рукаві, щоби кожної хвилини міг захиститися від Селіма.

Щоб мати гарантовану перевагу, я вирішив розправитися з ним, поки ми ще ситі і приспана його обережність.

Всі ті дні, коли ми залипилися вдвох, під час відпочинку, я зовсім не спав. Це дуже виснажило мене нервово і я був змушений скоріше покінчити з моїм суперником.

Пам'ятаю, йшли ми з Селімом поруч і згадували ті добрі дні, коли були ситі і зігріті. Потім він почав щось розповідати про сонячний Крим, але не докінчив. Я вдарив його ножом у груди і він повалився мені під ноги. Дивно, але в ту хвилину, я відчув якесь психічне полегшення. Наче хтось зняв із моїх плечей великий тягар, який всі ті дні тиснув на мене.

З лецят Селіма я змайстрував, щось наче санки, поклав на них вбитого і потягнув по засніженій лісотундрі.

Аж тепер спав я біля вогнища безпечно. Минали дні. Кілька разів я бачив у небі блукаючі вертольоти, які шукали нас, але вибрана нами тактика пересування була безпомилковою: вночі, в час мандрівки, літаки не літали, а вдень я відпочивав під захистом хвойних дерев. Вогонь розводив у крайніх випадках і дуже обережно, щоб було менше диму, для вогнища вибирав лише сухий хмиз.

Почувши здалеку гул літака, гасив вогонь. Ззаду до санок, постійно, як і раніше, прив'язував крислату хвойну гілляку, яка ретельно замітала мої сліди.

Від холоду страждав тепер я менше. Їв досита і при необхідності вдягав одягу Селіма.

Одного разу, а було це вже над ранком, я побачив двох великих собак, які збоку підтюпцем направлялися до мене. Їх з'яві я дуже зрадів, — значить люди вже десь недалеко. Хоч знав я, що всі північні села комі мають наказ ловити втікачів і, навіть, за кожного ввійманого отримують непогану нагороду і, навіть, за кожного ввійманого отримують непогану нагороду у вигляді дефіцитних промтоварів і продуктів, проте, був уже готовий на все. Продовжувати цю безкінечну мандрівку в мене вже не було сили. Крім того, було надто зрозуміло, що без людської допомоги, мені не вибратись із того жорстокого краю.

Підбігши до мене на кілька десятків метрів, собаки посідали і стали пильно мене розглядати. «Якось дивно вони себе ведуть, — подумав я, — не гавкають, лише блимають очима, мов вогниками».

— Та це ж вовки! Врешті здогадався я, треба поспішати, щоб якнайскоріше добратися до найближчого ліска. Можливо, що за тими двома, прийде їх ще більше. Тоді кінець, — подумав я. Міцно стиснув у руках свою палюгу і витягнув з-за халяви

важкий і гострий ніж Селіма. Бо краще вже було загинути від ножа моїх супутників, ніж загинути в іклах отих тварюк.

Серце моє стало так сильно битися в грудях, що я виразно чув його стукіт своїми вухами. Я поспішав. Піт градом котився по чолі і падав на холодний сніг.

До лісу було вже рукою подати, коли один із вовків раптом підскочив до санок і схопив зубами ногу мертвого. Звір мить я наніс нахабі сильний удар палицею по голові. Звір відскочив і впав на сніг. До нього миттю підбіг його друг, але ще не встиг він до нього доторкнутися, як той піднявся на ноги. Зібравши останні сили, я великими кроками поспішив до лісу, а за мною вслід ішли вовки. Проте до санок вже не наближались.

У лісі я трохи заспокоївся, розвів вогнище і став пекти м'ясо. За двадцять метрів від мене сиділи вовки, і не думали мене покидати.

Запах печеного м'яса їх дуже дразнив, бо зробились вони нервовими і нахабними. Врешті один з них покинув товариша і підійшов до мене з у. Поступово обидва, мов за командою, стали наближатися до мене, не звертаючи уваги на вогонь. Мабуть, вони були страшенно голодні.

Я витяг з багаття горючу ломаку і жбурнув нею на заднього. Він відскочив убік і відійшов трохи далі.

— Що ж робити далі, — думав я, — як позбутися тих лютих і напасних звірів?

М'ясо спеклося і я став їсти. Це ще більше роздразнило звірів і вони знахабніли зовсім. Той, що був ззаду мене, раптом підскочив і схопив зубами кусень м'яса, який я тримав у руді. Цієї миті я кинув у нього Селімовим ножом і він встриг у його живіт по саму ручку. Вовк дуже заскавулів, відбіг на декілька метрів і впав. У цю хвилину до пораненого підбіг його товариш, схопив його за горло і став душити. Відтак розпорів йому живіт і почав дослівно ковтати все, що там знайшов. Наситившись, ліг поруч із жертвою, головою до мене.

Цього дня я не спав зовсім, а коли стемніло, зібрав свої пожитки і рушив у дорогу. Вовк за мною не пішов.

Селіма вистачило мені на дві тижні, — думав я, бо чекати порятунку тут нема від кого. А голод став пробирати мене все сильніше. Я з'їв Селімовий шкіряний пояс, але це допомогло мені мало. Сили падали з кожною годиною і врешті покинули

мене зовсім. Іти далі я не міг. Вогнище своє не гасив вже і вночі, в надії, що може його хтось побачить і прийде мені на допомогу. Але цього не трапилось. Тепер нерухомо і безнадійно сидів я біля вогнища і прагнув скорішого кінця. Вогонь підтримував не заради тепла, а як сигнал, що тут хтось є і вимагає допомоги. Для цього в багаття я кидав не лише сушник, але і вологий хмиз, щоби було більше диму.

Думки мої стали неясними, плутаними. Врешті прийшла галюцинація: я то бачив своїх супутників, що кидаються на мене з ножами, то великі вовчі морди з гострими іклами. Врешті, мені почувся якийсь далекий гул. Він поступово зростав, але на нього я вже не реагував, бо останніми днями всілякі звуки гуділи в моїх вухах. Та коли той гул набрав такої сили, що аж земля піді мною задрожала, я глянув угору. Над моїм вогнищем досить низько кружляв літак.

Де взялась в мене сила, я скочив на ноги, повісив на палку Селімову куртку і став нею розмахувати. Деякий час літак ще покружляв, а відтак сів на безлісе місце недалеко від мене. З літака вийшли три озброєні автоматами солдати-червонопогонники і обережно направились у мою сторону.

Тут останні мої сили вичерпались і я повалився на сніг. Мабуть з радості і великого хвилювання я втратив свідомість, бо не пам'ятаю, що було далі.

Опам'ятався аж у ліжку нашої концтабірної лікарні, де пролежав два місяці. Коли виздоровів і прийшов до себе, з мене стягнули слідство і відправили ось сюди. Що буде далі — не знаю. Поживемо — побачимо.

Всю цю страшну історію ми прослухали з опущеними головами і думали: «Хто винен у цій жахливій людській трагедії?» Хвилево, навіть не вірилось, що все це, що розповів нам Никифор (так звали нашого сусіда), не страшна казка, а щира правда.

Закінчивши свою розповідь, Никифор глянув на нас. Але й тоді ми не підняли свої голови, щоби глянути йому в вічі. Якось відштовхуюча сила не давала нам зосередитись і змусити себе співчутливо поставитися до цієї людини. Але десь у глибині наших душ таїлась крихта тепла, яку ми готові були подарувати багатостраждальнику.

Деякий час ми мовчали. Врешті Никифор сказав:

— Я знаю, всі ви осуджуєте мене і ненавидете за те, що я вбивав і їв людей. Але не спішіть, товариші, з висновками, невідомо, як би ви вчинили на моєму місці. Вмерти — не героїзм, а от вижити, не у всякого вистачає мужності. Я певен, що ні один з вбитих мною м'якотілих татарів, не витримав би того, що витримав я — родовитий сибіряк. Я лише скоротив їм муку. Хіба можна мене за те осуджувати? Усі ми гірко усміхнулись, бо подібну філософію вже десь чули.

Никифор не розумів, а може не хотів розуміти того, що у стосунках між людьми є такі закони, які не може переступити ніхто, ніколи за жодних обставин. А той, хто порушує ті закони, незалежно в ім'я чого, перестає бути людиною.

Смерть — це ще не найстрашніше, страшніше смерті — пам'ять, той ганебний слід, який людина залишає після себе. Ця пам'ять незгладима у віках.

Двері нашої прогулочної камери відчинилися і наче зі сну пробудив нас голос Михася. Він запропонував зайти в свої тюремні камери, оскільки ми пролягли вже більше години. Минув ще тиждень і нас трьох випустили з БУРу в загальну зону. Ми знову поселились на старих місцях і життя наше ввійшло нормальний табірний режим.

Про Никифора нічого більше не чули, лише Михась повідомив, що його забрали кудись з нашого концтабору.

* * *

Оповідання «Канібал», наведене вище, достовірний факт.

ВІЩИЙ СОН

Ще й досі наукою не вивчено як слід, не розгадано суті сну, його природи. Хоча сказано і написано про це немало. Одні твердять, що сон — звичайний фізіологічний процес, який відбувається в нашій мозковій корі під час її відпочинку. Все, що ми тоді бачимо — це неповноцінне відтворення пережитого нами, що відлунує в нашій нервовій системі.

Інші доводять, що сон може, навіть, перебачати майбутнє, тобто заздалегідь сказати те, що нас чекає.

У деяких країнах ще й зараз видаються сонники, тобто книжки, в яких дається тлумачення різноманітних снів.

Я й сам бачив такий сонник в дитинстві, у передмові якого було сказано, що він складений на основі тлумачення снів великим індійським ясновидцем.

— А як трактує сні наша християнська релігія? — запитав я одного разу нашого вченого монаха-місіонера Величківського, який свого часу, разом з Йосифом Сліпим був, так би мовити, правою рукою митрополита Шептицького.

І ось, що він мені відповів:

— Наша релігія вчить, і це неодноразово сказано в Святому Письмі, що сні бувають двоякі: сні — як фізіологічний процес, протікаючий в нашому мозку, і сні віщі, якими Бог попереджує нас (звичайно ж, якщо ми того заслуговуємо) про якусь небезпеку, чи інші важливі події, котрі скоро відбудуться в нашому житті. Тут він навів приклад зі Святого Письма, де сказано, що в час гоніння царя Ірода за новонародженим Ісусом, його опікунові св. Йосифові в сні з'явився ангел і велів йому негайно встати, взяти Богоматір Марію і її сина й відправитися до Єгипту. Подібних прикладів у Святому Письмі є багато більше, — додав він вкінці.

Хто цікавився цим питанням, то напевне зауважив, що останніми роками в медичній літературі у нас і за кордоном з'явилося багато статей, девчені розглядають сон по-новому. Вони експериментально доводять, що сні можуть допомагати лікареві точніше встановити вірний діагноз хвороби. У той час, коли в організмі людини ще не відбувалися негативні зміни, лише зароджується така тенденція, сон вже сигналізує, попереджує, що в скорому часі слід сподіватися хвороби. Для того вони радять кожному лікареві, при огляді хворого,

обов'язково дізнатись від нього, що йому снилося сьогодні, вчора і передвчора.

Як би воно не було, я особисто переконаний в тому, що сні інколи можуть дещо звіщати людині. Це я знаю з власного досвіду. Так, наприклад, коли мене чекає якась неприємність, чи клопіт, то вночі перед тим обов'язково присняться курячі яйця, які наче б то я десь знайшов і забираю собі. А коли я повинен пережити якийсь сором, то сняться червоні ягоди, які я зриваю, їм і ховаю в кишеню. Коли мені снилась яма, наповнена водою, чи болотом я переживав смертельну небезпеку. Купання у воді — неминуча хвороба, а сама брудна вода — переживання, неприємності.

Коли я переживав великий голод, а мала прийти мені посылка з харчами, мені обов'язково снилось перед тим, що хтось із рідних дає великий кусень білого пахучого хліба. Тоді я пробуджувався і вже свідомо відчував той прекрасний, ні з чим у світі незрівняний, аромат білого хліба.

Ці приклади можна було б продовжувати, але я обмежусь лише розповіддю про, дуже характерний на мою думку, так би мовити, віщий. В ньому, мов у кінофільмі, я побачив те, що зі мною вже було і те, що ще мене чекало. Такі сні не забуваються, я їх і справді вважаю віщими, бо ніяк інакше це явище собі не розтлумачу.

Це було в дуже важкі часи мого життя, коли від непосильної праці, голоду і холоду смерть постійно заглядала мені у вічі. Я вже не надіявся, що коли-небудь побачу свої рідні сторони, близьких і рідних мені людей, наїмся досхочу хліба і зможу виспатися.

Від голоду пухли ноги, туманилась свідомість, без сонця лисіла молода голова, цинга виразками в'їдалась у тіло і позбавляла зубів. Коли на моєму шляху траплявся невеличкий підйом, для моїх ніг його здолати було непосильно. Тоді я брався руками за штани біля колін і допомагав ногам крокувати.

Мов у якомусь тумані минали дні і ночі, без будь-якої мети і надії на краще завтра. Вчорашній день нічим не відрізнявся від сьогоднішнього, а сьогоднішній — від завтрашнього. Усякі людські почуття були приспані, лише почуття голоду постійно і вестерпно мене тероризувало.

— Хліба, хліба, хліба! — кричав мій молодий, але виснажений організм і більше ні про що я не міг думати.

Так дожив я до 1947-го року. Вже більше місяця на дворі лежав сніг, тиснули морози.

Кожного тижня нас гнали в лазню, не так помитися, як здати в прожарку своє лахміття, щоб часом не завелись воші, чи не кинулась якась епідемія.

Так було і того разу. Оскільки лазня була маленька, а людей було багато, то не всі могли поміститися в теплому приміщенні, де роздягалися, милися і знову одягалися. Тому людей ділили на дві групи: одна милася, а наступна готувалася, тобто люди роздягалися на дворі, на снігу і на морозі, зрозуміло — на голо зв'язували своє лахміття і чекали, поки їх випустять до середину. Впустивши, давали кожному дерев'яне відро (шайку — як його називали) теплої води, лили на голову черпак, рідкого мила і тим кожен повинен був швидко помитися, забрати з прожарки свій одяг і чимшвидше одягнутися.

Про прання білизни в ті роки не було жодної мови, поскільки не було де прати, чим прати, кому прати, і врешті — що прати. Адже білизни в той час людям не давали. А ця, в якій мене сюди привезли, від поту і бруду зігнила на мені за один рік, і я залишався в старенькій військовій гімнастерці і в таких самих штаних «галіфе», яких ніколи ніхто не прав, допоки вони теж не зогнили на тілі.

Уся ця «санітарна» процедура тривала майже всю ніч, в ранці знову треба було йти на роботу, без огляду на що б там не було.

От чому люди так неохоче йшли до лазні. Потрібно було аж силою їх гнати.

Повернувши до бараку, я ліг на нари — голі дошки, бо ні матрасів, ні жодних покривал у ті роки в людей не було, всі спали не роздягаючись, у тому в чому ходили і працювали. Взуття треба було ховати під голову замість подушки не лише тому, що так було зручніше, але й тому, щоби вночі хтось не стягнув його з ніг.

До ранку залишалось не більше години, а в бараці панував шум, і заснути я вже не надіявся. Але поміте і зморене тіло, не зважаючи ні на що, мабуть, цьому сприяло, бо в невдовзі я все-таки заснув і побачив дивний сон.

Сон, як правило, приводить всі події в ті місця, де людина виросла, де проминули всі її молоді літа, звідкіля вона побачила світ.

У кінці нашого села Раківця, з північної його сторони, вздовж понад річку простягається луг, де в старі добрі часи

росло гарне пахуче різнотрав'я... А яке сіно з нього двічі в році косили наші селяни і раділи Божій Благодаті, бо інакше не можна назвати ті колишні високі сіна, повні аромату всіляких лугових трав і квітів.

Протягом всього літа ніхто не пас тут худобу, лише після збору отави луг ставав, наче громадським пасовиськом, без огляду на межі. Заганяли сюди свою худобу тоді навіть ті селяни, які не мали тут своєї частки, громадське стадо вільно ходило по всіх Ризах (так називали тоді нашу раковецьку сіножать) і не вимагало вже спеціального нагляду.

То була дуже радісна пора для пастухів, не треба було сидіти біля худоби, а вільно можна було поглянути понад річку. А вона, красуня, так манить до себе молоді душі загадковістю і таємничістю.

І я колись пас тут свої корови, блукав по тих прекрасних місцях, пізнавав їх і тому все тут мені дуже дороге і близьке. Тут ми, пастухи, часто розводили великі вогнища, пекли в них картоплю і воювали з бенівськими хлопчиками, що пасли свою худобу за річкою.

Одного разу в неділю побачили ми невеличкий човен з білим вітрилом, який спокійно і, на наш погляд, величаво плив по воді у нашу сторону. На ньому сиділо троє молодих людей, теж всі в білому. Таке видовисько на нашій річці ми побачили вперше і все це нас, дітей, дуже схвилювало. Нам здавалось, що цей човен і люди на ньому не земні, а зійшли до нас з якогось невідомого світу, щоби показати себе і сказати нам щось дуже важливе. А насправді були це діти багатих банівських поляків-колоністів.

І ось сниться мені, наче б я знову на Ризах в оточенні своїх колишніх друзів і всі ми пасемо худобу. Отак всі гуртом стоїмо над самою річкою, на початку Ризів, тобто між бродом і Бандуровим кутом, і про щось розмовляємо. Раптом бачимо: від Беневеви пливе до нас по річці вітрильний корабель. Гарної сонячної погоди тлі зеленого луку і голубої річки, він видався нам надзвичайно привабливим і загадковим. Мов магнітом прикував до себе наш погляд і крім нього ми вже нічого не бачили. Він поглинув всю нашу увагу, всі почуття.

Голубовато-білі вітрила наче усміхались до нас і манили своєю величавою красою.

З кожною хвилиною корабель наближався і від того ставав все більшим і ще кращим, а річка наша зробилась такою

широкою, як Дніпро. А може й ще ширшою, бо протилежного берега не було видно.

Раптом річка стала неспокійною. Її плесо поморщилося, подув свіжий вітерець і загуляла невелика хвиля.

З трьох високих щогл корабля звисали білі вітрила, хоча вітру вистачало, аби їх надути. Корпус корабля був дерев'яний і помальований темно-жовтою фарбою. По всьому було видно, що корабель вже не новий і проплавав не один рік. Але в міцності його сумніву не було, всі його складові частини були масивні і ретельно викінчені.

Зрівнявшись з нами, корабель причалив до берега і тут всі ми з цікавістю стали його розглядати.

Дивно те, що до того часу я ніколи не бачив корабля в природі, лише на малюнках. А тут я побачив все до дрібниць, хоча дуже можливо, що все це не відповідало деталям справжнього корабля.

Дивно, яким чином сон змальовує те, чого людина насправді ніколи не бачила?

З корабля на берег зійшло кілька моряків. Були це молоді, багатирськи-збудовані люди: високі, широкі в плечах, лиця видніли невеличкі чорні борідки і такі ж вуса.

Від тих людей віяло великою зайнятістю, заклопотаністю, але водночас і рішучістю і впевненістю в собі та в своїй справі. Одягнуті вони були в похідні припорошені куртки рудо-зеленого кольору і підперезані широкими шкіряними поясами.

На них тяжів відбиток тієї великої місії, якій вони присвятили все життя і здавалося, що немає на всьому світі такої сили, яка могла б перешкодити їм у здобутті їх великих задумів. Гордо дивилися вони кудись понад наші голови і готувалися сказати нам щось дуже важливе і величне. Врешті один з них виступив наперед і, звертаючись до нас, сказав:

— Ось бачите цей корабель, на ньому багато таких, як ми. Всі ми пливемо туди, де кличе нас наше святе діло, там ми повинні звершити велику справу. Від наших успіхів залежатиме буття нам всім, чи не бути. Ми готові перевернути весь світ, щоби тільки здійснити задумане. Ні холод, ні голод, ні непомірна тяжка праця не злякають нас і ніщо в світі нас не зупинить. Ми поспішаємо, бо святе діло кличе нас. Тепер наші голови, доля

і все наше майбутнє вже не нам належать, а їй, всликий і святій меті. Вона — дороговказ, наш життєвий двигун.

Хто з вас піде з нами, щоб допомогти в нашій великій боротьбі? Пам'ятайте, ми не обіцяємо вам ні слави, ні заслуг, лише тяжку повсякденну працю!

Після тих слів відважні лицарі повернулися на корабель, а за ними подались і всі ми. Ті люди вселили в наші душі якийсь нестримний порив, відвагу і ми, не вагаючись, впевнено і всеціло довірилися їм.

Тут ми дійсно побачили багато всляких людей, хоча не всі вони були такими велетнями, як ті перші, що вийшли до нас. У всіх був дуже заклопотаний вигляд, вони метушилися, кудись поспішали і провадили нас за собою.

Раптом розігрався страшний шторм. Вітер рвав наші вітрила, затріщали високі щогли, щось сильно заскреготіло в корпусі корабля і він перетворився в маленький кораблик, дещо більший від звичайного човна. Я оглянувся навкруги і побачив, що на тому маленькому кораблику-човні вже ні залишилося лише кілька таких як я, і ж нами не було доплили жодного лицаря. Так, у великій боротьбі зі стихією, ми доплили до південного раковецького броду. І тут я зауважив, що кораблик наш став тонути. Всі ми опинилися в бурхливій воді, бо з кораблика зробився невеликий човен, і той був повен води. Лише кількох нас залишилося біля човна, всі ми пливли, тримаючись однією рукою за борт човна.

Висока хвиля і дужий вітер намагалися за будь-яку ціну відірвати нас від човна, останньої нашої опори і надії, і потопити, але ми з останніх сил міцно трималися за нього лівими руками, а правими, наче веслами, гребли, щоби швидше вирватися з того водяного пекла. Так переплили ми широкий брід, а тут, де річка звужується і направляється за «Гору», нас зустріла ще одна небезпека. Якось сильна водяна течія підхопила наш човник і з величезною швидкістю понесла, мов пір'ячко. Триматися за борт човна в мене вже не було змоги і я, вибиваючись з останніх сил, ухопився зігнутою в лікті рукою за ніс човна. Ще довго-довго несла нас та могутня водяна стихія, до поки ми не помітили, що буря стихає. Тепер я вже не боявся, що відірвуся від човна і став розглядатися навколо. Біля човна я побачив лише двох, таких як я, і зрозумів, що всі інші потопилися.

Так ми допливли майже до соснівського броду і вода занесла нас аж під фільварок. Тут ріка розлилася широкою затокою (в дійсності цього немає) і я відчув, що під ногами в мене — тверде піщане дно. Човен десь подівся і не стало того третього, що ще недавно плив з нами. Лише ми у двох стояли на мілководді по коліна у воді. Чиста і тепла вода голубила наше тіло, а над нами сяяло голубе небо і ясне сонце. Важко дихаючи, поволі вибралися ми на берег і вийшли на узгір'я приблизно тут, де зараз стоїть цегельня. Мов за команду, разом повернулись обличчям до ріки. Вона текла спокійно, а в її чистій голубій воді купалося сонце. Все навколо зеленіло молодими засівами, а вгорі над нашими головами весело дзябонів жайворонки.

Ми стояли, мов зачаровані, всюди було тихо, все насолоджувалося теплом і сонцем і ніщо не нагадувало того, що тільки-но що ми пережили.

— Невже ж це ми, неville ж ми пережили все це страхіття і залишилися живими? — питали ми один одного. Ще трохи постоявши і віддихавшись, поволі направилися додому, кожен у свою сторону.

І тут почув я крик: «Подъём!»

Це староста бараку за команду нарядника будив людей на роботу. Я вмить пробудився і ця дійсність важким молотом вдарила мене по голові. І знову потягнулась важка сіра буденщина — без просвітку і надії.

В одному бараці жив зі мною дідок, який брався розгадувати сни. Увечері, прийшовши з роботи, я розповів йому свій дивний сон, який заповнив мої думки.

Вислухавши мене уважно, він сказав:

— Не журися, хлопче, ти ще молодий і все подужаєш. Тебе чекає радісне майбутнє і багато щасливих днів. А от я вже не побачу своїх сторін і близьких мені людей, на це в мене вже не вистачить сил. Шкода тільки, що ніхто з моїх рідних ніколи не знатиме, де моя могила і не покладе на неї живої квітки. З його старечих очей викотилися дві великі сльозини і впали на холодний сніг двома дзвінками кришталіками.

Листопад 1987 р.

ГОРА З ГОРОЮ...

Ще на волі Леся відчувала біль у лівому боці грудей. Але внаслідок багатьох причин не мала змоги отримати медичну допомогу, чи хоча б належну консультацію у кваліфікованих спеціалістів. З кожним днем хвороба підривала здоров'я у молодій дівчини, сили покидали організм і, врешті, пригнувила гарячка. В такому стані дівчину арештували.

На слідстві її по-звірячому били, великими жмутами рвали на голові волосся, товкли головою до стіни. А коли нещасна кричала, в рот напихали їй усякого брудного лахміття. Після кожного допиту в камеру її приносили, бо власними ногами іти не мала вже сили. За час слідства і ще довго після нього її тіло було синє й чорне від побоїв.

Внаслідок того катування впродовж всього життя тіло її відчуває біль від будь-якого дотику.

Проте, усе витримала героїчна дівчина, і хоча слідчі не довідалися від неї нічого такого, за що можна було б її покарати, суд все одно засудив її на десять років ув'язнення, з відбуттям у далеких концтаборах. Після того півроку повозили її в етапному поїзді по багатьох тюрмах України, поки врешті не запроторили аж у Воркуту.

Річ у тім, що у ті горезвісні сорокові післявоєнні роки усі тюрми колишньої окупованої німцем території були вщерть забиті народом. В камерах, де у звичайний час містилось четверо, тоді напихали по 15 і більше. Тому кожна тюрма намагалась позбутись зайвого люду, оскільки з кожним днем сюди прибували все нові і нові арештанти. Ось і возили тих нещасних, які потрапляли в етапний поїзд, довгі місяці від тюрми до тюрми, поки для них не побудували нового концтабору десь у далеких краях.

Ще у вагоні в Лесі загострилась хвороба. Після жахливого слідства, довгих поневірянь в етапному поїзді, голоду і холоду, застаріла хвороба проявила себе з новою силою. Гарячка піднялась вище сорока і з пересильної її направили безпосередньо в лікарню концтабору шахти №1 «Капітальна», що на Воркуті. Тут невдовзі їй зробили операцію, оскільки виявили у неї туберкульоз лімфатичних вузлів. Операція виявилась нелегкою, внаслідок чого хвору комісували на піврічну інвалідність.

Мабуть, не буде перебільшенням, коли зауважу, що ми, українці, маємо не лише гарну вроду, класичну будову тіла, але і дуже міцний організм. Бо який ще європейський народ зміг би перенести все те, що ми пережили, витримали і не зникли з лиця землі?

Отож і організм Лесі швидко поправився після важкої недуги й операції, і вже через місяць вона почувала себе майже здоровою. З дитинства звикла до фізичної праці, руки її самі тягнулись до будь-якої справи. За роботою швидше минає час, менше думается про голод і своє становище. Так добровільно почала вона працювати у лікарні санітаркою: розносила хворим їжу, ліки, допомагала рухатися калікам. Скромністю і щирістю привертала до себе увагу всього оточення і набула тоді багато добрих друзів. У майбутньому та щира безкорислива дружба зіграла велику роль в її житті, без якої заведве чи змогла б вона вижити.

У той час в тій самій лікарні працював фельдшер, син відомого Зінов'єва, Іван. З огляду на молодість і дитячу скромність (в той час йому лише вісімнадцять виповнилось) усі звали його Ваня. Потрапив він сюди як член сім'ї за, «гріхи» батька. Як відомо, всі сім'ї репресованих державних мужів були приречені на довічне карання в концтаборах. Навіть їхніх дітей, після вісімнадцяти років, судили і вивозили в далекі табори.

Усі любили того невеличкого русявого хлопчину за його дитячу щирість, простоту спілкування і допомогу, яку надавав він хворим. Не одну ніч провів він біля ліжка важкохворих: як міг так допомагав їм, щоб хоч якось полегшити нещасним страждання.

Лесю любив він по-братерськи, як старшу сестру. Часто розповідав про себе.

Одного разу несподівано в лікарню увійшли два чоловіки. Були це — начальник комбінату «Воркутуголь» Мальцев і начальник концтабору Трапкін. Одягнувши білі халати, стали вони ходити по палатах і оглядати хворих. В лікарні, як правило, лежали лише важкохворі люди, з поламаними ребрами, хребтами тощо. Про якусь охорону праці в ті роки не було жодної мови і це приводило до високого травматизму. Це бісило начальство, бо ж хворий не тільки не приносив доходу, але й

здавав збитків. А число таких непомірно зростало з кожним днем. Така ситуація, мабуть, навела некомпетентне начальство на думку, що деякі робітники просто уникають від роботи по лікарнях, як симулянти, а каліки свідомо травмують себе, щоб не працювати.

Обійшовши всю лікарню і не знайшовши нічого підозрілого, стали вони обзивати хворих усякими брутальними словами. Від алкоголю і люти їхні лица горіли вогнем, а очі палали блиском лютого звіра. Коли їхній запас нецезурцини вичерпався, почали скидати з нар хворих людей і топтати їх ногами. Страшно було слухати їх звірячий рев і масу найбрутальніших лайок, але ще страшніше було дивитися на те варварське видовисько. Хворі кричали, молили про допомогу, їхні рани юшилися свіжою кров'ю, але озвірілі бандити, не звертаючи уваги ні на що, продовжували ошаліло свою оргію, аж поки не потюпилися.

Лесю охопив великий жах. Не тямлячи себе, вибігла з лікарні, заховалась у сусідньому бараці і довго ридала.

Поволі минав час, Леся виздоровіла і в грудні місяці того самого року відправили її в концтабір радгоспу «Гірняк», над річку Усу. Туди, переважно, навізали дівчат кволіх, або скалічених, яких не можна було використати на важких роботах. Про перебування Лесі у тих краях згадувалося вже в оповіданні «Уса — ріка приречених». Не будемо повторюватись... Тут вона працювала переважно в лікарні медсестрою і проживала до початку 1948 року.

Напевне вона й далі залишалась би тут, коли б зловісна стара хвороба знову себе не проявила. Порадившись, місцеві лікарі вирішили відправити хвору у Воркуту на обстеження і рентген до більш досвідчених лікарів. Так потрапила дівчина в концтабір під назвою «В.Ж.Д.» (Воркутская железная дорога). У лікарнях цього концтабору зібралося в той час чимало лікарів, добрих спеціалістів, які могли бездоганно встановити діагноз хвороби будь-якого хворого. Був тут і рентгенівський апарат.

Як у першому випадку, так і зараз, хвороба дівчини за всіма симптомами дуже нагадувала злоякісну пухлину. А в той час у воркутинських концтабірних лікарнях ще не було засобів, якими медики могли б визначити якість пухлини. Отже, при консультації більшість лікарів вимагали ампутації обидвох

грудей. Врятувала становище добра лікар-жінка, завідувачка лікарні, яка працювала тут вільнонайманою. Слово її мало вирішальну вагу і вона наказала лікувати хвору всілякими іншими лікувальними засобами. Через кілька місяців хвороба відступила, хвора виздоровіла, цього разу назавжди, і Леся залишилася повноцінною дівчиною.

Тепер Лесі довелося поєвирятись по багатьох воркутинських концтаборах і виконувати казна-які роботи: в краєцьких майстернях шила рукавиці для робітників, працювала на цегельні, відчищувала від снігу залізничні колії, копала глибокі ями і рови, працювала вантажником у піщаних кар'єрах, відчищувала від бруду і сміття міські подвір'я, будувала нові дороги і т.д., і т.д.

З тих днів дуже запам'ятався їй один епізод, який глибоко врізався в пам'ять. Було це взимку. Її бригада зачищала від снігу подвір'я біля будинку, в якому жили сім'ї високого начальства. Три дівчини підійшли до будинку і під вікном стали киркувати горбик, що утворився від щоденного висипання сміття і помий. Невдовзі з під'їзду вийшла дебела жінка з повним відром помий і свідомо вилила його на дівчат. Але на тому нахабство мешканців того будинку не закінчилось. За хвилину крізь квартиру вікна тієї ж квартири дітиська стали кидати в робітниць куснями вугілля і кричати «фашисти».

Проте були тут і інші люди. Хоча будь-яке спілкування вільних із в'язнями суворо переслідувалося, не раз з вікон будинків вилітали шматки хліба й іншої поживи. Траплялись і такі, що ризикуючи своїми благами, демонстративно виносили працюючим в'язням всілякі харчі.

Незабаром прийшов 1949-ий рік, жахливий, зловісний, рік заснування речлагу у воркутинських концтаборах. Жіночих речлагів на Воркуті було кілька. Леся потрапила на «Передшахтну». Ці події забрали у дівчини рештки надій на краще завтра, влаштування на якусь легшу роботу, бо речлагівців було вирішено використати лише на найважчих фізичних роботах. Жінки з речлагів виконували усякі земляні роботи, в суворі хурделиці чистили від снігу залізничні колії, ремонтували їх, будували нові, підправляли і зводили будинки, працювали в кар'єрах і на цегельних заводах, у вапняках і на інших об'єктах. А жінок-каторжниць переважно використовували в

шахтах. Безнадійно проминали сірі будні, гасла надія на краще, стелилась дорога в небуття.

І раптом, вранці березневого дня 1953 року з репродуктора пролунав скорботний голос диктора Левітана, сповіщаючи всьому світові про смерть Сталіна. Хоча диктор слізно слюнявив, але в'язні ту звістку сприйняли як найсолодшу музику, як великодне «Христос Воскрес!»

Після такої приголомшливої новини, в поведінці начальства настало явне збентеження і розгубленість. Це викликало заворушення серед концтабірного люду. І щоби запобігти катастрофі, стали відбирати найбільш свідомих, непокірних і активних та відсилати їх у закриті тюрми Росії. Правда, жінок допоки залишали в спокої.

Якось взимку, післали бригаду Лесі зачищати від снігу залізничну станцію «Комсольская», що біля шахти №1. Мороз аж тріщав, а зпівночі, в додаток, потягнув вітерець, який пронизував дівочі бушлати, як решето. Надворі неможливо було втриматися довше п'ятнадцяти хвилин, отже дівчата часто бігали грітися на вокзал. Врешті розігралася справжня хурделиця і конвой змушений був звести бригаду на вокзал, де вона розсілася на долівці в одному куті. Дівчата повиймали свої замерзлі шматки хліба, які спеціально залишили від ранішньої пайки і стали розігрівати їх теплом своїх долонь. Депо вгамувавши голод, поскидали з себе бушлати, простелили їх на долівці і посідали на них, а дехто навіть приліг. В приміщенні вокзалу було досить тепло.

Невдовзі на станцію прибув приміський потяг і з нього швидко стали виходити в'язні, здебільшого молоді хлопці. Усіх їх теж загнали на вокзал і помістили в протилежному від дівчат куті. Між ними з лавок спорудили перегороду.

Як згодом з'ясувалось, були це в'язні речлагівських концтаборів північних воркутинських шахт, головно з Юнь-Яги і з Халмер'ю. Всіх їх теж відправляли на південь в закриті тюрми, але з огляду на погоду не погнали одразу на головну міжміську станцію «Воркута», а змушені були перечекати на тутешньому вокзалі.

Хлопці повсідалися і настала тиша. Відтак, спершу вникком стали поглядати одні на одних, сидячи в протилежних кутках, а через деякий час цікавість взяла гору і вже сміливіше дивилися широко відкритими очима, не ховаючись. Минув ще

деякий час і один сміливий спитав по-українськи: «Звідкіля ви, дівчатка?» Ті хором відповіли, називаючи кожна свою область і район. Конвой мовчав. Конвоювали в той час бригаду Лесі молоді солдати строкової служби, що були родом з Київщини. Вони теж між собою розмовляли по-українськи і вже довгий час водили цю бригаду на роботу, довідались за що караються тут молоді дівчата і по-справжньому їх жаліли. Дуже любили слухати, коли дівчата співали сумні, але гарні українські народні пісні і коли, після такого сумного концерту, дівчата плакали, солдати теж витирали свої сльози. Тож не дивно, що зараз вони мовчали і дозволяли підневільним недозволене. А це ще більше підбадьорило як хлопців, так і дівчат і відкрито та все голосніше, повели вони гуртову розмову.

Врешті, один з хлопців підійшов до конвою і став щось просити. Той на знак згоди махнув головою. Тоді хлопець підійшов до буфетного віконця і купив для дівчат повну тацю смачного печива. Підійшовши до перегородки віддав Лесі подарунок і попросив роздати всім дівчатам. Але ті не їли цих ласощів, лише заморожено гляділи на хлопців, таких чемних, вихованих і бажаних...

Щось подумавши, дівчата теж заворухобились.

— А що ми їм подаруємо? — почувся шепіт між ними. Відтак, мов за командою, кожна стала щось шукати і врешті в дівочих руках забіліли чистенькі хусточки з гарно обробленими краями і вишитою квіткою посередині. По дві хусточки постійно всю зиму носили дівчата з собою на роботу, щоб на випадок сильного морозу або хуртовини було чим закрити обличчя. Зібравши всі хусточки, Леся передала їх хлопцям. Ті радо їх прийняли, з цікавістю розглядали і дарували свої щасливі усмішки.

Під вечір пурга стихла і дівчата стали готуватися до повернення в зону. На прощання хлопці довго махали їм руками, бажали швидкого повернення додому, а поки що міцного здоров'я і сили зберегти свою дівочу честь і людяність.

Минула зима і настало літо 1954-го року. Це був останній рік перебування Лесі в концтаборах. Тепер її бригада працювала на ремонті залізничних колій. Слабким дівочим рукам доводилось працювати важким залізним молотом, носити на плечах нелегкі просмолені шпали, а нераз і непомірно важкі хрестовини.

Був місяць липень. Вся тундра зазеленіла і покрилась різнобарвним, але не пахучим різноцвіттям. Сонце щедро дарувало убогій землі своє тепло, а вона віддавала його в повітря. Всюди відчувалося тепло.

Дівчата пороздягались і працювали лише в казенних куртках. Конвоїри полягали на свої шинелі, і замість стежити за в'язнями, дивилися на голубе небо і безкраї простори зеленої тундри. У всьому відчувалась післясталінська відлига: на в'язнів розповсюджувались все нові і нові полегшення, воля вже усміхалася їм з-за колючого дроту і вже всім було зрозуміло, що Гулаг доживає свої останні дні. Вільні люди майже відверто підходили до підконвойних бригад і вели з ними розмову.

Помучені дівчата присіли, щоб трохи відпочити, як раптом Леся зауважила, що від міста по колії до бригади наближається якийсь чоловік. У правій руці ніс він дерев'яну коробку, в якій залізничники звичайно носять свій інструмент і костилі, а в лівій — молот. Ішов він поволі, дещо нахилившись вперед, і коли підійшов ближче, в очах дівчини стали викреслюватися контури знайомої постаті.

— Невже це він? — подумала і почала пильніше приглядатися до ще не зовсім впізнаної людини. А коли чоловік підійшов ближче і привітався, у дівчини вже не залишилось сумніву, в ньому пізнала вона Ваню Зінов'єва, того самого медбрата, з яким кілька років тому працювала в лікарні. Пізнав він і Лесю і, оскільки конвой мовчав, сів на свою коробку, і почав з дівчиною розмову. Згадали ті колишні порівняно добрі роки, коли безтурботно працювали в лікарні, спільних знайомих і деяких старших добрих людей, які навчали їх, молодих-жовторотих, розуму. Очі хлопця світилися радісним блиском, а на устах часто грала весела усмішка. Відтак, Леся розповіла співбесідникові дещо про своє життя після того, як їхні дороги розійшлися і попросила, щоби він сповістив дещо про себе. Хлопець раптом знітився, опустив голову і замовк. По останні піднімаючи голови, розповів кількома реченнями про останні роки свого життя в концтаборі і зупинився на процедурі звільнення.

— Я ніколи не думав, що мене коли-небудь звільнять, — почав він пригніченим голосом, — бо практично такі як я приречені на досмертне ув'язнення, у кращому випадку — довічне заслання. Але недавно, зовсім несподівано, викликали

мене в спецчастину і оголосили, що звільняють. Спочатку я дуже зрадів, але згодом зрозумів, що радість моя передчасна, коли начальник став зачитувати всі обмеження, якими супроводжувалось моє звільнення. Він заявив, що я не маю права виїзду з Воркути і два рази в тиждень повинен зголошуватися в міську комендатуру. Далі, що я не маю права на будь-яке навчання і повинен працювати виключно на важких фізичних роботах. Отже, як бачиш, зараз я щоденно тягаю на собі опі залізяки без огляду на погоду і стан здоров'я. Повір, — закінчив він, — що в концтаборі було мені краще. Там в лікарні я завжди ходив у чистій білизні, не думав про їжу і мав безкоштовний дах над головою. А тут, при моїй заробітній платні, я й того не маю і змушений сам усім турбуватись.

Трохи помовчавши, глянув на дівчину очима повними розпуки, відтак встав, узяв свої речі, попрощався і пошкандибав шпалами назустріч гіркій долі.

Лесі до болю було шкода тієї доброї і скромної людини, безвинно приреченої спокутувати чужі гріхи (якщо такі були взагалі) і волочити невтішні сірі будні своєї молодості.

Швидко минало коротке воркутинське літо, хоча був ще місяць-серпень, ночі ставали чимраз холоднішими і сонце скупилось на тепло. Настав час радіофікації міста, і Лесину бригаду післали будувати щоглове поле для міської радіостанції. Сюди навезли багато дерев'яних колод, які треба було обшкурити і вертикально закопати у відповідних місцях. Недалеко виднілась молочна ферма, яка постачала молоко для всього міста. З протилежного боку стояло кілька невеличких бараків, де мешкали працівники ферми. Оскільки щоглове поле лежало по дорозі переходу робітників на ферму і назад, то поки що ходили вони через новий об'єкт.

В обідню пору сонце ще гріло досить інтенсивно, і дівчата відпочивали роздягнені прямо на колодах. Невдовзі з ферми вийшов якийсь чоловік і, шкутильгаючи, став наближатися до бригади дівчат. На нього ніхто не звертав уваги, бо не один він проходив попри них на роботу, чи з роботи. Стежка проходила якраз біля колоди, на якій сиділа Леся. Коли перехожий підійшов майже впритул, дівчина подумала вголос: «Ось і якийсь дядько іде до нас в гості, а в нього нога болить». Чоловік здивовано глянув і теж по-українськи спитав:

- Звідкіля ти дівчино?
- З Тернопільської області.
- А з якого району?
- З Вишнівецького.
- А з якого села?
- З Чайчинець.

Чоловік остовпів. Хвилину стояв збентежений, а відтак кинувся до дівчини, взяв її за обидві руки, став ними трясти і кричати: «Та ти ж з мого села, хто ти, як тебе звати і чия ти?!», Леся розхвилювалась не менше. Вона добре знала всіх людей у своєму селі, а от цього чоловіка ніколи не бачила. Швидко пояснила незнайомцеві, хто вона і де раніше мешкала в селі, і в свою чергу запитала його, хто він. Той сів біля дівчини і почав оповідати:

— Те, що ти мене не знаєш, не дивно, бо я покинув наше село тоді, коли тебе ще, мабуть, і на світі не було. Після закінчення першої світової війни на наші землі ціла арія польської наволочі, переважно колишніх офіцерів Пільсудського, яким польський уряд щедро роздавав наші землі. Спершу наділяли їх громадськими землями і такими, які з багатьох причин, внаслідок війни, стали нічийими. А коли і тих не вистачило, нахаби почали віднімати землі у наших селян. Так прибулий до нас відставник відняв у мого батька шмат землі, котра споконвіку належала нашому роду. Батько не витримав такої наруги і застрілив напасника.

Ще того самого дня батько, я і мій брат посідали на коней і виїхали з села, переїхали Збруч і здались радянським властям. Ми сподівались, що тільки тут наш порятунок, але це була фатальна наша помилка. Усіх нас тут-таки арештували як шпівіонів і засудили на довгі роки ув'язнення. Невдовзі батько і брат повмирали з голоду в концтаборах, а я, як бачиш, чудом вижив. Просидів я в концтаборах більше двадцяти років і тільки тому, що зв'язався з блатними. Ось чому все моє тіло розмальоване наколками. Не дивуйся — вони врятували мені життя.

Що тільки я не пережив і де тільки не бував за час ув'язнення. Мабуть, немає в Радянському Союзі такої тюрми і концтабору, де б я не побував. Страшно подумати, що я витерпів, це тільки один Бог знає.

В минулому році мене звільнили, але додому я не повернувся, бо знаю, що з нього каменя на камені не залишилось.

Нема вже нікого серед живих з моєї родини. Це сповістив мені голова Чайчинецької сільради. Куди ж мені було подітися? Ось і пристав я до жінки, яка теж недавно звільнилася і мешкає в одному з цих бараків. Зараз живемо там разом у невеличкій кімнатці і працюємо на фермі: вона — дояркою, а я чорноробом. Дітей у нас немає.

Кирило закінчив свою невеселу повість і замовк. Очі його блищали і дивилися кудись вдалечінь, руки тремтіли, а груди високо піднімались від важкого дихання. Мабуть, нелегко далось йому це оповідання, бо змушений був згадати і знову пережити все те, від чого в жилах кров стинається.

Дещо помовчавши і перепочивши, глянув на Лесю і попросив розповісти йому, що відбулося в селі по тім, як вони втрюх покинули його.

Хоч особисто не бачила вона того, що тоді трапилося, бо ще ж на світі не жила, але дещо почула згодом від батьків та інших односельців. То ж розповіла Кирилові, як через кілька днів після смерті того польського офіцера в село ввірвався каральний загін, зігнав у долину над річку всіх спійманих чоловіків і тут жорстоко розправився з невинними. Кожного четвертого до смерті забивали канчуками, а ті що чудом ще залишилися живими, невдовзі повмирали. Далі дівчина розповіла і про всі інші події, які відбулися в селі за час його відсутності.

Кирило уважно слухав Лесю, жадібно ловив кожне її слово і сумно хитав головою. Врешті якось несміло запитав, яка доля зустріла його сусідку через дорогу — Палажку. Не важко було догадатися, що молодим він любив, мабуть, її і, може, мріяв про неї усе своє ув'язнення. Але дівчина посоромилася його запитати про це, бо вважала, що не личить торкатися в такі хвилини найніжніших наболених струн душі знедаленої людини. І вдаючи, що нічого не здогадується, розповіла, що Палажка вдало вийшла заміж, має доброго чоловіка і гарних діточок.

За розмовою і не помітили, як до них підійшла ще одна робітниця ферми, несучи повне відро молока. Кирило схаменувся і якось розгублено став знайомити Лесю з своєю дружиною Ганною, родом, як він пояснив, з Вінницької області, яка теж відсиділа вісім років.

— Що ж ви тут сидите, — з докором звернулася вона до чоловіка, — землячка твоя голодна, а ти її байками годуєш,

чому не просиш в гості на нашу квартиру? — Сказавши це, підійшла до конвоїрів і стала вгощати їх свіжим, ще теплим молоком. Одночасно попросила, щоб вони дозволили взяти з собою Лесю, показуючи рукою на близькі бараки. Ті не перечили і вони втрюх направились в барак.

Лесю спершу лагодували і тільки тоді почали довгу розмову, якій не було кінця...

Розмову перервав конвоїр. Він заявив, що Лесі пора вертатися на робоче місце, оскільки бригада вже закінчила роботу і збирається покинути об'єкт.

З того дня, поки бригада Лесі тут працювала, Кирило щоденно відвідував односельчанку і кожного разу приносив їй кухоль свіжого молока.

АБАЄВА СКАРГА

Довгі роки жив і працював днювальником у нашому бараці одного з Воркутських концтаборів невеликий старичок на ім'я Абай. Важко було сказати, скільки йому в той час було років. На голові у нього не було вже жодної волосини, все обличчя зоране глибокими рівцями, а вицвілі очі байдуже дивилися на довколишній світ. Влітку і взимку постійно ходив у старій заяложеній тілогрійці і таких самих ватяних штанях. Лису голову прикривала вухата шапка, з-під якої ледве виднілося обличчя.

Проте, в присадкуватій його постаті ще проглядалися залишки бувшої сили: ходив він рівно, не хилився вперед, і кроки його були впевненими й твердими. Важкі ящики з вугіллям і шлаком носив дуже спритно, не просячи у шахтарів допомоги, як це інколи робили інші старички-днювальники.

І пам'ять у нього була ще досить свіжою. Будучи зовсім неписьменним, знав на прізвище кожного мешканця свого бараку, його місце на нарах, і безпомильно міг сказати, кому належить ця чи інша одіж або взуття. Мабуть, така досконала зорова пам'ять виробилась у нього ще в дитинстві, як це інколи буває у чабанів численної отари овець чи іншої худоби. Адже відомо, що в старовину (та й подекуди ще і сьогодні) неграмотні пастухи, не вмюючи ні читати ні писати, пам'ятали яка на вигляд кожна тварина отари.

Весь день Абай працював: носив у барак переварену воду для пиття (сира була збудником всіляких інфекційних хвороб), мив підлоги, чистив печі від шлаку, розпалював їх, а ввечері, коли всі робітники відпочивали від важкої роботи, любив посидіти біля столу, за яким деколи збиралися шахтарі, старші віком, щоби послухати їх оповідання та спогади про минуле життя на волі, про їх дітей, різні дивні пригоди, і таке інше.

Хоч по-російськи він розмовляв погано, але розумів усе, а не раз і старався вставити і своє слово в розмову. Деколи й сам розповідав про своє життя в казахстанських степах, багаті табуни коней і отари овець, які йому належали, про своїх жінок, які були дуже вірними.

Скільки років пробув Абай в концтаборах достеменно не знав ніхто, оскільки сам він не знав того. А коли хто питав його

про те, відповідав загадково: «Дуже довго». Така відповідь явно свідчила про те, що сидів він уже багато років. І внаслідок своєї безграмоності, загубив рахунок відсидженого.

Не знав ніхто й того, за яку провину карається ця нещаслива людина. Сам він говорити про це не любив, чи не хотів, а інших джерел дізнання, звісно, не було. Але із деяких його оповідей можна було здогадатися, що ув'язнено його ще в перші роки радянської влади під час горезвісної кампанії пограбування золота і дорогоцінностей у заможного населення республік Середньої Азії. Спеціальні загони ЧК вимагали у багатших золото, а хто його не давав, чи й справді не мав, того саджали в тюрму без суду і слідства, і згодом вивозили на заслання. Мабуть, не минула тоді лиха година й Абая.

У той же час жив у цьому ж таки бараці колишній контрадмірал Балтійського флоту — Крондштатський. Було йому вже понад сімдесят, але тримався він молодіцьки, завжди бадьорий, підтягнутий. Він був людиною досить ерудованою. І через те, а також з огляду на вік, поставили його працювати бібліотекарем у місцевій невеличкій бібліотеці.

За натурою був він людиною веселою, жартівливою і вострій свій тримав завжди на високій ноті. Кожен, хто з ним зустрічався, неодмінно заражався його оптимізмом. І за це всі, хто тільки його знав, поважали і цінували. Але найбільше любили того веселуна за його цікаві оповідання про всілякі морські пригоди, які наче б то з ним траплялися. Так воно було, чи інакше, над тим глибоко ніхто не задумувався, людям вистачало лише тієї радісної хвилини, яка бодай на короткий час дозволяла їм забути про сувору дійсність.

Дуже любив колишній контрадмірал оригінальність, у чому б вона себе не проявляла, тому старався щоби у кожному його оповіданні, чи жарті, завжди було щось особливе, нове, досі не сказане.

Одного разу ввечері, як завжди, посідали шахтарі навколо великого столу, за яким сидів і Крондштатський. Поруч, на стільці біля самої печі, сидів і Абай. Усі вже налаштувалися слухати цікаві історії, як раптом погляд оповідача впав на Абая. Оглянувши старика з ніг до голови, наче побачив його вперше, врешті спитав:

— Скільки тобі, старче, ще сидіти?
— Моя не знає. — Тихо, як завжди відповів днювальний.
— Але на суді тобі напевне сказали, на скільки тебе засудили, — продовжував контрадмірал.

— Не сказали, моя не знає суд. — Знову спокійно відказав Абай.

Ті останні слова, наче електричним струмом вразили досвідчену людину, бо в них відчув він щось таке, з чим досі не зустрічався. Було зрозуміло, що Абай довгі роки карається в концтаборах, не будучи навіть судженим. Це давало деяку надію на звільнення нещасного, при умові, якщо вміло йому допомогти. Але як?

Колишній високопоставлений керманіч добре знав, що в даний час, там у верхах радянського судочинства, скарги в'язнів майже зовсім не розглядаються. Ними заповнюють лише великі сміттярки, а відтак спалюють у відповідних місцях.

І тут спала думка знову вдатися до давно випробуваного методу — оригінальності. «За будь-яку ціну, — думав він, — треба написати скаргу так, щоб вже з першого погляду на неї читач зацікавився і прочитав її. Мало того, зміст скарги повинен бути не тільки оригінальним, але й гумористичним, щоби подібно анекдотіві, розсмішив ті заскорузлі душі і таким чином засвідчив про себе, афішував себе, а одночасно і справу Абая».

Хвилину поміркувавши, дістав листок паперу і написав: «Абай дуже довго сидить. Абай хоче додому».

Вкінці, замість підпису, велів Абаю поставити хрестик. Наступного дня, вранці, Абай відніс свою скаргу на місцевий поштовий пункт. На тому вся ця процедура закінчилася. А ще за якийсь час про цю анекдотичну скаргу всі забули.

Минуло пів року. Аж одного разу прийшов у барак післанець концтабірної спецчастини і заявив, що Абая викликає до себе начальник. Той поспішив туди негайно і там йому сповістили, що його звільняють і він може їхати додому.

Звістка та блискавично облетіла весь табір, бо в той час, тобто в сорокові роки, з концтаборів ще нікого не звільняли. Усі дуже раділи щастям Абая, а найбільше той (безумовно крім Абая), хто безпосередньо спричинився до тієї урочистості. Йому тиснули руки, gratулювали, а він дякував і ледь помітно посміхався. Але не можна було не зауважити і того, як його розширені очі палали незвичайним блиском.

Згодом вияснилось, що Абай дійсно не був судженим.

З тюрми на етап відправили його в супроводі невеличкого клаптика паперу, де зазначалось, що Абай арештований за вперту відмову здати державі назначену кількість золота і направляється на слідство. Це визначення знаходилось у великому стандартному конверті, подібно до всіх тих, в яких зберігалися судові справи вже засуджених. З такими, з дозволу сказати, документами привезли бідолашу аж на Воркуту, а оскільки він зовні нічим не відрізнявся від документів усіх засуджених, то поклали його разом з ними у велику шафу, де він роками він лежав собі спокійно, нерухомо.

Справа Абая ускладнювалась ще тим, що в концтаборі, куди він попав, утримувались лише в'язні — довгострочники і сидіти їм в той час залишалось ще десять і більше років. Отже перевіряти їх справи поки що не було потреби. І лежали собі керівні лежебоки концтабору на своїх м'яких диванчиках, і ретельно отримували «вистраждану платню». Таким чином не тільки вони, але й усі, м'яко кажучи, «співпрацівники» жили собі безтурботно за рахунок каторжної праці невинного люду довгі-довгі роки, поки не здох їхній божок — Молох Сталін.

Ох, і плакали вони усі, почувши про його смерть! А деякі навіть конали від інфаркту, чи бо воліли.

«Все, що має початок, мусить мати і кінець» — прорік філософ, отже прийшов кінець і тим людоїдам. Прийде він і до тих, хто ще сьогодні живе за рахунок чужої праці, судорожно тримається за кермо і вперто воює з власним народом. Та дні їхні полічені...

Божа кара обов'язково спіткає їх, наче слизняків розтрощить, розтопче, змете з лиця землі волею тих, над ким вони поколіннями знуцалися.

Так буде!!!

Листопад 1989 р.

ТУНДРА І Ї ЖИТЕЛІ

1. ПІМИ

Що таке піми, знає не кожен. Це слово знають лише жителі Далекої Європейської Півночі. Так називає своє взуття місцевий народ комі. За царської Росії їх називали самоїдами.

Піми — взуття незвичайне, воно дуже пристосоване до місцевого сильного холоду, рівночасно воно гарне на вигляд, дуже тепле і легке. Виготовляється це взуття зі спеціального матеріалу, який називається камус. Це виправлена шкіра північного оленя, взята з ніг від копита до коліна. Шерсть в цьому місці дуже коротка, густа і блискуча, а сама шкіра дуже міцна. Всі ці якості якраз необхідні матеріалові, з якого виготовляють взуття народи Заполяр'я.

Піми шують у два шари шкіри, верхній — шерстю назовні, а нижній — до середини, тобто до людської гомілки. У самім верху халявку обшивають навколо смушком, тобто пасочком пухнастої оленьчої шкіри, а по обидва боки халявки, для прикраси, обшивають ярличками зі своєрідним національним орнаментом комі-народу.

Підшовою служить груба оленьча шкіра теж у два шари, але обидва шерстю до середини, щоби низ був гладкий. Так виглядають піми, які носять самі комі, а всі приїжджі сюди з південних регіонів країни це взуття дещо модернізували. Замість підшови з двох оленьчих шкір, піми підшивають грубим войлоком.

Щоби не робити зайвої роботи, і даремно не псувати матеріал, комі виготовляють для приїжджих лише заготівки, тобто все, крім підшови. Таку заготівку опісля віддають у спецмайстерню, де кваліфіковані шевці закінчують роботу за новою модою і розміром ноги.

Місцеві оленярі, крім основної своєї роботи (випасання оленів), здебільшого займаються ще невеличкими традиційними ремеслами. Крім пімів шують вони також легкі і м'які кімнатні капці, заготівки на пижикові шапки тощо.

Етнографічна територія Комі автономної республіки набагато більша від України, а населення її заледве сягає двох мільйонів. Більшу її частину займає тайга і лише північну частину — тундра. Все це зумовило таке становище, за якого

народ комі ще й зараз перебуває на різних ступенях культурного розвитку. Так населення південних районів достатньо цивілізоване, з типовими для північних районів селами і містами. На жаль поки що, цього не можна сказати про мешканців північних районів, особливо пастухів-кочівників. Подекуди час тут майже нічого не змінив, живуть вони по-старому в своїх чумах (житло подібне до юрт), одягаються, як і їхні предки, в мальції, тобто одяг з подвійної оленьчої шкіри, пошиті так, що починаючи від голови до ніг, все тут зшите разом. Досить такий одяг на себе натягнути і людина одягнена від ніг до голови. Ще й до сьогодні вони не нехтують сирим оленьчим м'ясом.

Держава багато робить для того щоби їх «цивілізувати»; на околицях населених пунктів безкоштовно будують їм сучасні будинки й агітують добровільно в них поселятися. Але ці спроби здебільшого закінчуються невдало, перезимувавши зиму-другу і закапаравши житло до неможливого, пастухи покидають будинки і тікають у свою стихію — неосяжну тундру. Тут, як вони пояснюють, їм легше дихається і на них ніщо не тисне. Може і мають рацію бо московська «цивілізація», котра регламентується виключно «огненною водою», матюками і хворобами довели ці народи якщо не до повного вимирання, то принаймні до виродження...

Але деякі з них все-таки замешкують будинках на постійно, хоча не завжди ведуть нормальний цивілізований спосіб життя.

До однієї з таких сімей ми з дружиною одного разу заگостили. Сталося це з тієї причини, що у нашій сестринки не було на зиму взуття. Валянок вона не захотіла, а чоботи зимою — тут не взуття. В міцні морози, нижче 50°C, захистити ноги від холоду тут можуть тут тільки добрі валянки, або піми.

На околиці міста, за річкою, стояло в той час кілька будинків, де мешкали недавно осілі пастухи-оленярі. У них без труднощів можна було замовити необхідне взуття. вирішили ми відвідати їх і замовити залізничний міст через ріку.

Перейшовши великий залізничний міст через ріку Воркуту, ми направилися берегом у напрямі новопоселенців. Лівий берег річки в тім місці пологий, а правий, яким ми проходили, — крутий і скелястий. Весь його схил покриває гостре дике каміння, сіруватий мох-лишайник, а подекуди

ростуть маленькі корчички карликової берізки. Ландшафт доволі екзотичний, але на нас він навіював якесь пригнічене враження. Все тут говорило про вельми сувору природу, серед якої вижити нелегко.

Мимоволі наші думки полинули рідний благодатний край, де ясні зорі і тихі води з казковими берегами. Який неймовірний контраст з тутешньою природою!

Поволі, спотикаючись на гострому камінні, нарешті добрались ми до будинків. І тут, раптом, з усіх сторін накинулась на нас тичня неприв'язаних собак. Правда, їхня агресивність поки-що обмежувалась оточенням і голосним гавкотом. На допомогу нам вийшов чоловік із найближчого будинку, відігнав собак і подікавився, що нам тут потрібно. Ми пояснили, і він провів нас до сусідського будинку. З відчинених дверей, на нас вдарила густа задуха, в якій чувся і запах запліснелих оленячих шкір, і присутого м'яса і ще казна які, досі нам невідомі, запахи.

В хаті було темнувато і не відразу можна було тут все розглядіти. Трохи вбувшись, нашим очам відкрилась ось така картина: серед хати сиділа повна молода жінка, а біля неї на підлозі валялась купка оленячих шкір (камусу), з яких вона шила піми. Одягнена вона була звичайно — в сарафан, светер, на ногах — піми, на голові — хустина. Час від часу вона віддирала від кусня грубого оленячого сухожилля тоненьку смужку і нею, мов ниткою, зшивала шкіри. На плиті, під якою, правда в той час не палилось, лежала велика оленяча голова, з якої крапала на підлогу почорніла кров. По долівці хати бігало четверо малих дітей. Різниця у віці поміж ними була приблизно в рік-півтора. Троє старших були чорняві, з типовим обличчям комі, а найменший хлопчик був русявий і круглолиций. Він тримав у правій руці гумову іграшку, яка пицала і нею лякав трьох старших. Ті здавали, що дуже бояться і ховалися за маму. Згодом хлопчик підійшов до нас і став лякати своєю пицалкою. Я взяв його на руки і пильніше придивився до нього. І русяве волосся, і риси обличчя явно говорили про те, що він не комі. «Це ваш син?» — врешті запитав я господиню. Вона стверджувально кивнула головою, відтак усміхнулась і запитала: «А чому ви питаєте? Що, не подібний до мене, чи до всіх старших дітей? Він — від росіянина!» — з гордістю додала: «А ці від кого?» — знову запитався. «Всі вони мають

різних батьків» — просто і безапеляційно заявила жінка, забираючи в мене дитину.

Тут ми пояснили їй причину наших відвідан, домовились про все і вийшли з хати. Собак на подвір'ї вже не було видно і ми з цікавістю стали розглядати цю невеличку оселю. Будинки і вся навколишня територія були в дуже запущеному вигляді: тивьк на стінах будинків місцями облетів і біля кожного з них чорніла велика купа вугільного шлаку і різносміття. Неподаляк від будинків стояла стара юрта. Вона нас зацікавила і ми підійшли ближче, щоби розглянути її конструкцію.

Каркас її був побудований із грубих лозинових прутів, зв'язаних між собою оленячими сирівцями. В долині були вкопані частково в землю, а в самій горі утворювали круглий вільний прохід, що служив за комин. Весь той каркас був покритий оленячими шкірами, міцно прив'язаними до каркаса і між собою. Дверима служили теж велика оленяча шкіра, яка піднімалася з долини. В хаті було майже темно, бо лише «коминном» проникало сюди денне світло. Земля вистелена сухою травою і старими шкірами, а в центрі чорніло вигасле вогнище. В такому «комфорті» живуть ще й досі місяцями пастухи-кочевики.

Тут підійшла до нас молода жінка з сусіднього будинку і весело усміхаючись, запитала: «Що ж оглядаєте нашу юрту, цікаво, правда?» Ми теж привітно їй усміхнулись і махнули головами.

— А як у вас виховують малих дітей, тим більше зимою, в таких умовах? — запитала моя дружина. — Чи маєте ви які пеленки, де їх перете і сушите, де купаєте дітей?

Хазяйка юрти знову усміхнулась і пояснила: «Ми, осілі, зараз робимо майже все так, як і ви, а ось кочуючі притримуються ще старих звичаїв. У них в мальці з внутрішнього боку є велика кишеня з м'якої шкіри, шерстю до середини. В ній і носять матері своїх немовлят від народження і до того часу, поки діти почнуть ходити. Сидить воно там без жодних пеленок, голяком і зимою його ніхто не купає. Влітку, в гарну погоду купаємося ми всі разом в річці». Вкінці співбесідниця розповіла нам таку історію:

— У мене є дві сестри, — почала вона, — молодша закінчила наше медучилище і працює медсестрою в міській дитячій лікарні, а старша і досі кочує в тундрі з оленями. Минулого року, взимку, в неї захворіла дитина. Вона вже

знала, що там, де працює наша молодша сестра, є білий «шаман», який може врятувати немовля. Дві доби на нартах, з оленячою упряжжю добиралася вона з чоловіком і маленькою дитиною під мальцією в лютий мороз до міста. Тут відшукала лікарню, де працювала сестра і віддала їй хвору дитину. Від усяких нечистот немовля виглядало темношкірим і дуже марним, бо вже довгий час хворіло розвільненням шлунку. Після всіх необхідних формальностей і процедур, лікарі обстежили дитину і сказали батькам приїхати по неї через місяць.

У визначений час батьки з'явилися за дитиною. Замість голого і брудного немовляти, сестра винесла їм біленьку дитину, одягнену в гарну одежину, з шапочкою на голові. Батьки дивилися деякий час на своє дитя, але його не впізнали і стали з криком вимагати, щоб принесли їм їхню дитину, бо ця, мовляв, не наша.

Довго пояснювала і доводила молодша сестра старшій, що це дійсно її дитина, поки та повіривши, взяла її.

— Ось, як у нас це буває, — засміявшись, закінчила свою розповідь власниця юрти.

Ми подякували за цікаву розмову і направилися додому. Такий первісний спосіб життя у народу комі тривав

виключно до післявоєнного часу, приблизно до шістдесятих років. Зараз і тут багато змінилось майже у всіх сім'ях, лише в безгосподарних пастухів і пияків архаїзм панує й досі. Замість старих убогих юрт, сьогодні стоять нові, з металевим каркасом і накриті грубим брезентом, а всередині, крім оленячих шкір, нерідко можна побачити і килими. Сплять вже не на землі, а на похідних залізних ліжках. Бувають і радіоприймачі, і навіть, телевізори.

Хоч мальція в них і досі незамінна, але під нею вже є білизна.

Народ комі належить до угрофінської етнічної групи і своїм зовнішнім виглядом від європейців майже не відрізняється. Багато з них живе в містах, є між ними прекрасні спеціалісти з вищою освітою і навіть вчені. Час робить своє...

2. ТУНДРА

Чи всі ми досконало знаємо, що значить це слово, що за ним криється?

Більшість бачить в тундрі лише безкраї снігові простори, скуті міцним морозом і над усім тим мерехтить північне сяйво. Усе схоплене сильним холодом і немає тут жодного прояву життя.

Така картина далеко не відповідає дійсності. Тундра завжди жива, навіть у найлютіші морози. Життя на землі — дуже сильна штука, воно пристосовується навіть до неймовірно тяжких умов. Так, наприклад, вчені знаходять живі бактерії, навіть, у водах гейзерів, де температура перевищує 100°C. А яке багате життя клекоче в холодних водах Льодовитого океану! Недеінде, а тут знаходять свої пасовиська кити, поїдаючи багатий планктон.

Не без подиву спостерігаємо за північним оленем, який у сорокаградусний мороз спокійно лежить собі на снігу і жує свою жуйку.

Безперечно, взимку життя в тундрі дещо притихає, поскільки багато представників її фауни пізно восени залягає на всю зиму в сплячку. Проте, багато з них цілий рік веде активний спосіб життя. Песець і лемінг, волохата тундрова миша і росомаха, полярна сова і куропатка, не кажучи вже про північного оленя, ведуть активний спосіб життя влітку і взимку (лемінг пише частково). В ріках і чисельних озерах тундри водяться багато різних видів риб: харіус, сіг, налим, щука, мальки тощо. Вони так пристосувались до місцевих обставин, що під товстим покривом льоду в убогій киснем воді переживають довгу полярну зиму.

На північ від 60-ї паралелі в зимову пору, день і ніч — поняття відносні і не співпадають з нашими. На Воркуті, наприклад, весь грудень і січень сонце не показується над горизонтом, але за рахунок атмосферної рефракції нема тут у той час цілодобової ночі. Біля десятої-одинадцятої години (залежно від погоди) на дворі трохи світлішає, а біля чотирнадцятої, знову темніє.

Цей чотиригодинний день не можна назвати днем у нашому розумінні, це лише невеличке просвітління, яке дещо нагадує наш вчасний ранок, коли тільки зоріє.

Правда відрізняється він від нашого ранку своєрідною синявою: тоді все навкруги синіє, і небо, і горизонт, і сніг, немов би хтось їх облив голубо-синьою фарбою.

Зате ніч у той час — не повна ніч, як у нас, а багато ясніша: зоряне небо, північне сяйво і сніг роблять свою справу.

Північне сяйво — це незабутнє і неповторне видовище. На нього можна дивитись годинами і завжди з цікавістю. Його малюнок і форма постійно змінюються, немов пливуть по небі. Міняється місцями і яскравість його світіння. На обрії темносинього неба світиться той дивовижний частокіл, він то згасає, то рідшає, то щільнішає, то підноситься вгору, то паде додолу, немов на гігантському екрані кіно.

Так виглядає звичайне пересічне північне сяйво. Але деколи воно перевищує будь-яку людську фантазію. Правда, так буває рідко, тільки під час великої активності сонця і земних магнітних бур. Тоді палає пурпуровим вогнем все небо: великі вогненні язики літають по всьому обрію, палахкотять, бушують, немов велетенське вогнище. Сніг тоді стає червоним, червоніють людські обличчя, одяг і все видиме. Хоча ми прекрасно розуміємо і усвідомлюємо все, що відбувається, добре знаємо його фізичну суть, проте на душі робиться якось тривожно.

Тундра теж не завжди спокійна і морозна, бувають тут часами і сильні хуртовини, які комі називають пургами.

При сильних морозах завірюха починається заметіллю (поземкою), вона поступово посилюється, а мороз слабшає. Інколи температура піднімається до -5 — -6°C , починається справжня хурделиця. Вона скажено виє і сипле хмари снігу. У сам її розпал видимість знижується до нуля.

За короткий час всі дороги засипає товстим шаром снігу, автотранспорт повністю зупиняється, лише всюдиходи — єдиний порятунок. Звичайно, завірюха довго не триває, добу-півтори — до трьох. Будь-який рух тоді припиняється, всі сидять у своїх помешканнях і терпляче чекають кінця розбурханої стихії.

Горе тому, кого хурделиця застає в дорозі далеко від оселі. Така людина дуже швидко втрачає орієнтацію, а міцний вітер пронизує наскрізь навіть добрий кожух. Один порятунок у такій ситуації — закопатися чимглибше в сніг і чекати кінця пурги. Той, хто того не зробить — гине. Правда, на рівній тундрі снігу небагато, бо дужий вітер його змітає, але, при необхідності, тут завжди можна знайти горбочок, чи кущик карликової верби, чи просто купину, за якими снігу намітається завжди більше.

Замерзлих в ту пору ніхто не шукає, бо знайти їх годі. Лише весною, коли сніг злізе, знаходять мертві тіла, які називають підсніжниками.

Але не дарма Далеку Північ називають «планетою чудес», не раз її стихія проявляє себе в такій силі, що й подумати страшно.

Є така назва «чорна пурга». Що це таке? Тихий мороз не страшний, навіть при -40 — -50°C . При такому морозі сплюнута сльона замерзне в повітрі і падає на сніг вже льодом. В момент падіння чути невеличкий тріск. Набагато страшніший вітер, навіть при невеликому морозі. А тепер уявімо собі пургу при температурі -25 — -30°C . Це і є т. зв. чорна пурга. Уявити собі таке страхіття не просто: всі відкриті місця людського тіла біліють за 2-3 секунди, а один кожух такий вітер протинає, мов решето. Скільки народу вигубила така пурга!

Зима в цьому краї не скоро здає свої позиції. Ще в першій половині червня нерідко падає густий сніг. І під ногами його ще немало. І тільки в другій половині цього місяця буйно течуть снігові води і в перших днях липня починається літо. А де ж весна? — запитуєте ви. Дійсно, в нашому розумінні весни тут майже не буває, її поглинає перехідний період від зими до літа, коли справжні зимові і трохи тепліші дні змінюють одне одного. А коли сонце з обрію вже не сходить, сніг тоне на очах і за кілька днів від нього не залишається й сліду.

Правда, є місця (в глибоких ярах, за високими горбами північної сторони), де сніг залишається впродовж літа. Поверхня його лише порудіє, покриється тонкою плівкою пилу і чекає свіжого, нового.

Годі собі уявити як вся природа протягом цього коротенького літа поспішає жити. За два тижні трава тут виростає до колін, а за три її косять на сіно. Нововиведений молодняк птахів стає на крило за 2 — 2,5 місяця, а четвероногі до нового снігу підростають вже майже до зросту родичів. За такий короткий час (бо в середині вересня вже падає сніг) все живе встигає дати потомство.

З початком літа тундра вкривається темнозеленим килимом. Зеленіють кущики, карликові берези, верби, голубиці. Де нема кущів, на промоченому ґрунті здебільшого росте осочка. На більш сухих місцях трапляються тут інші трави і маса розмаїтих квітів. Як вони не тіпають око, та майже не пахнуть. Тому північний мед, хоч гарний на вигляд, білий, солодкий, але не має запаху.

У той час з'являється на квітах багато всіляких комах і птаства, які ними живляться. Особливо помітний тут джміль, у двічі більший від нашого.

Майже вся тундра, крім мочарів, покрита грубою подушкою темнозеленого моху-ягелю. Це головний наїдок у зимовий період для північних оленів. Розгрибаючи міцним копитом неглибокий сніг, вони дістають з-під нього соковитий мох і залюбки його поїдають. Це впливає на смак оленя. Вареним його їсти неможливо, бо має запах моху. А м'ясо північної куропатки зимою пахне вербою, бо ж всю зиму вона живиться бруньками верболозу.

Олень — тварина травоїдна, однак, коли зауважить він лемінга, доганяє його, вбиває копитом і поїдає. Суворя північна природа навчила своїх пристосуванців нічим не нехтувати. Так, наприклад, білий ведмідь прекрасно пасеться, як тільки знаходить щось зеленого. Лемінг дуже подібний до нашого ком'яка, тільки дещо менший. Це також гризун, з великими жовтими зубами і темно-жовтою шерстю. Водиться їх в тундрі дуже багато. Це основний корм для псів, полярних сов і росомах.

Росте тут також червона ягода — брусниця і червоний гриб — козар. Але найбільш смачною і найціннішою ягодою вважається, безперечно, лохина. Вона дуже подібна до нашої чорниці, тільки сік її не темний, а ясний, водянистий. Проте смак має прекрасний, особливо підсолоджена цукром.

Збирання ягід і грибів припадає на кінець серпня. Тоді місцеві жителі цілими сім'ями з відрами і кошиками виходять у тундру і на всю довгу зиму запасуються дарами природи.

Життя в літню пору було б тут досить терпимим, коли б не комашня. Як тільки злазить сніг, вже в перші теплі дні з'являються комарі. Вони тут дуже великі, у двічі більші від наших, чорноголові і дуже кусючі. Після такого укусу на тілі з'являється біла пляма, величиною з велику монету. Літають вони цілими хмарами, особливо близько від води і великих мочарів. Щоби скупатись у воді, треба постійно махати над головою якоюсь ганчіркою. Роздягатися і одягатися можна тільки в кімнаті, чи іншому приміщенні.

На початку серпня комарине царство затихає, ховаючись глибоко в мох, а на його місці з'являється мошка. Її дещо менше, зате вона більш отруйна і пролазить у будь-які щілини

крізь одяг, дістаючись до тіла. І тільки в перші приморозки вона теж зникає.

Особливо надоїдає комашня при збиранні грибів і ягід. Мохом ступаємо як периною, а в той час з-під ніг вилітають цілі міриади комарів, що поховались і вдаряють вам в лице, лізуть у рот, ніс та очі. Таким чином, все обличчя необхідно постійно закривати марлею, або спеціальним накомарником.

Влітку, коли тут сонце ніколи не заходить, важко орієнтуватися без годинника, особливо ввечері, чи вранці. Велике червоне сонячне коло опускається майже до самого горизонту, трошки покотиться по ньому і знову піднімається, вгору. В такий час, глянувши на нього, важко зорієнтуватися, чи то вечір, чи вже ранок. Лиш постоявши деякий час, зауважимо, що сонце або сідає, або вже піднімається. Дай таке літо нашим трудящим селянам, вони мабуть ніколи не лягали б спати, працювали б на своїх полях, поки не попадали б з ніг. Ми ще пам'ятаємо часи, коли наші хлібороби в'язали покоси скошеного збіжжя «до місяця», тобто в місячну ніч.

«До чогось доброго легко звикати», — каже народне прислів'я, і дійсно, за місяці безперервного дня так скоро людина звикає до дня, що тоді, коли наступають сутінки, на душі стає моторошно і наче страшно. А ще більш дивне враження огортає коли в час постійного дня виїхати на південь. Перша ніч, яку зустрічаєш у дорозі, тисне на психіку і важко звільнитись від того гніту.

Ясним факелом спалахує коротке північне літо і згасає. Уже в половині вересня летять «білі мухи» — перші вісники довгої полярної зими. Вона приходить поступово: день за днем морози міцніють і в перші дні листопада наступає справжня північна студія з сорокаградусними морозами й заметілями.

Воркута, ты, Воркута —

Чудная планета!

Двенадцать месяцев зима,
Остальное — лето.

Так з іронією кажуть про своє місто його мешканці. Що ж, це не так вже й далеко від істини.

Як тільки випаде перший сніг, а мороз заклепить його зверху, з берегів Льодовитого океану і його островів починають свою міграцію на південь численні пташині зграї, які тут живуть влітку і виводяться. Одні летять безперервно, подібно нашим птахам, і сідають лише на короткий час, щоби відпочити

і поживитися. Інші мандрують поступово, знаходячи по дорозі необхідну поживу. Так, між іншими, веде себе пташка сніговий подорожник. За формою і величиною вона дещо нагадує червоногрудого снігура, але зверху сива, а знизу біла. У жовті в приміській тундрі їх так багато, що в повітрі чути лише їх посвистування. Інколи групами заходять вони на незабудовану територію міста і тоді легко спостерігати як вони «пасуться». Дуже любить ця пташка насіння трави, її стебло в ту пору вкрите снігом лише до половини, а весь колосок з насінням видніє над снігом. Подорожник бере це стебло в свій дзьоб при самій основі стискає його і протягує знизу до самого вершечка. Все насіння осипається на сніг і пташка поїдає його разом з половиною.

Коли сніг засипає всі трав'яні стебла, птахи відходять даліше на південь. Це ознака, що наступила справжня зима. І знову життя в тундрі майже затихає і все живе терпляче чекає наступної весни.

3. ПУРГА

Ішов 1966 рік. У нас з дружиною було вже двоє дітей: дев'ятилітня дочка Оля і син Ігор, якому заледве минув рік. Обидвоє з дружиною працювали ми в той час на шахті: я — електрослюсарем під землею, а вона — на поверхні у відділі технічного контролю, тобто стежила за якістю вугілля.

Був це передостанній рік мого навчання в гірничому інституті. Не легко давалось мені це навчання, хоча в Бережанській гімназії у 1944 році я закінчив середню школу, проте радянська освіта не визнала того воєнного навчання за середню освіту, мотивуючи тим, що в тодішній програмі не було дарвінізму, нової історії СРСР, економічної географії СРСР і російської граматики та літератури.

Таким чином я змушений був кінчати дев'яту і десятю класи у вечірній школі. Правда, ці дві класи я закінчив за один рік, здавши дев'ятий екстерном.

Тяжко було після п'ятнадцятирічної перерви в навчанні згадувати все забуте і вивчати поточний матеріал. Хімія і тригонометрія майже зовсім випали з моєї пам'яті і треба було починати все з початку. Нелегке життя вплинуло на мою пам'ять.

Але, як кажуть, людина може все, якщо дуже захоче. Успішно закінчивши десятю класу (навіть з нагородою) цього ж таки року поступив я у Воркутський філіал Ленінградського гірничого інституту на вечірнє відділення. Тут теж довелося добре попереживати, бо конкурс був великий: з сорока трьох кандидатів, поступило лише семеро.

Інститут знаходився на відстані шести кілометрів від нашого дому, а транспорт у ті часи ходив досить нерівномірно, і часто доводилось проходити ті кілометри по болоті чи снігу пішки.

А вчитися зовсім не було часу: на роботу вставав я рано о шостій годині і всю зміну треба було ходити по шахті, постійно то вгору, то вниз, по схилах і бремзберегах. Навіть по рівному було куди ходити, шахта з кінця в кінець мала добрих десять кілометрів, а на собі треба було носити сумку вагою добрих десять кілограмів, тобто: сумку з інструментом, газо-аналізатор, акумулятор і протигаз (інтерферометр).

Закінчивши роботу, всі шахтарі збираються в почекальні і ждуть тут спеціального поїзда, який вивозить їх на поверхню (нагора). Чекати не раз ловодиться з добру годину. Такої розкоші я не міг собі дозв'язати, бо час у мене був обмеженим. Отже, я пересічно виходив на поверхню пішки 300-400 метрів вгору по сходах. На цьому я завжди вигравав добрих півгодини, без якої не встигав би на заняття в інституті і втрачав би першу пару. Вийшовши на поверхню, поспішно мився в лазні, відтак біг у дитсад по сина, з ним майже бігом спішив додому, тут швидко його годував і сам обідав, біг по сусідку, щоб посиділа з дитиною, поки жінка прийде з роботи, і тільки тоді біг на автозупинку. А коли рейсового автобуса з якоїсь причини не було, доводилось іти з великою швидкістю. І так день за днем. Правда, по середах, суботах і неділях навчання в інституті не було і ті вечори можна було використати для вивчення пройденого матеріалу. Що ж змусило мене добровільно взяти на себе такий тягар?

По-перше, я дуже любив науку, всі пропущені роки мені снилося, що сижу за шкільною лавкою і слухаю дуже цікаві лекції.

По-друге, зайвим буде пояснювати, що значить освіта в сучасному світі і по-третє, треба було якимось способом, накінець, видряпатися з тої «болотної ями», і хоча дітям створити нормальне матеріальне і культурне життя.

Була середа. Ми з дружиною верталися з роботи. Починалась пурга, небо затягнулось низькими хмарами, вітер посилювався і сипало снігом.

Перед пургою завжди необхідно запаситися харчами (бо невідомо, скільки вона протягнеться) і ми зайшли в продуктовий магазин. Купивши все необхідне, далі зайшли в дитсад за сином, і лише вкінці вступили в школу по дочку, яка була тут на продовженому дні.

Вийшовши з дітьми на дорогу, ми помітили, що пурга розбушувалася ще більше, бо будинків при самій дорозі вже зовсім не було видно. Ішли повз паркан, весь час тримаючись за нього вільною рукою, і з бічної вулиці вийшли на основну широку, яка вела до нашого дому.

Тут було значно важче, снігу нанесло вже до колін, зникла видимість, а вітер дув нам просто в обличчя. Я ніс на руках малого Ігора, дружина ішла за мною вслід і вела за руку дочку. Хоч діти були одягнуті досить надійно, натуральні шубки, теплі шапки і валянки, все одно ми переживали, щоби вони не простудилися, бо добре знали, що таке північний вітер.

З останніх сил, балуючи глибоким снігом, я йшов якомога швидше, прикриваючи обома руками тіло дитини. Дружина не могла поспішати за мною і лівою рукою вчепилась за моє пальто. Мобілізуючи останні сили, я тягнув той «караван» за собою, переживаючи, щоби не заблукати. Ішли ми, немов у п'ятні, не бачучи нічого навколо, хоча будинки були тут зовсім поруч. Я надіявся на давно вироблену звичку, бо ходив тою дорогою не один рік. Іти по ній було не більше двохсот метрів, а нам здалося, що їй немає кінця.

Сили залишалося все менше. Хоч холод був лютий, я чув, що по тілі котиться піт. І коли здавалося, що всі сили вже віддані, перед нами раптом виринула наша хата-рятівниця. Пройти б нам повз неї, — все закінчилося б трагічно.

Вранці ми помітили, що пурга дещо стихла, небо прояснилось, снігом не сипало, але дув гострий пекучий вітер. Стало ясно, що пурга ще не здала свої позиції і це всього невеличкий перепочинок.

Ідучи на роботу, я взяв з собою сина, щоби віднести його в дитсадок. З огляду на гострий морозний вітер, ми відкрили малого по шубці ще теплою великою хусткою, разом з головою, залишивши йому маленьку щілинку для дихання. По дорозі

малий випадково повернув голову так, що в щілину задув вітер і він сильно крикнув: «Тату, болить!» Вітер, мов гострим ножом різнув малого по носу і йому стало дуже боляче. Так, з бідною добралося ми до дитсадка.

А вітер не стихав. Правда, віхолу змінила заметіль, яка на очах заносила дорогу. Був четвер і треба було їхати до інституту. На центральній дорозі постійно працював бульдозер і транспорт ходив нормально.

Ще під час лекцій в аудиторії ми відчули, що пурга сильно розперезалась. Вікна ледь витримували натиск вітру, а згодом їх засипало снігом.

Після закінчення заняття, вийшовши на двір, ми побачили пургу небувалої сили, вітер скажено рвав все, що йому траплялося, а згори лавиною сипав сніг. Видимість була, фактично, нульова.

Закривши лице папкою з конспектами, ми з другом рушили додому. Недалеко від інституту мешкали наші друзі-земляки, в яких можна було переночувати. Але знаючи вельми вразливу натуру дружини, я вирішив якось таки добратися додому, тим більше, що був один.

Ішли ми широкою дорогою, тримаючись телефонних стовпів мов дороговказу. Вітер дув нам у лівий бік, але ми були одягнуті досить тепло і так від стовпа до стовпа добралися до нашого селища. Тут між будинками стало дещо затишніше, але видимість не збільшилась, бо снігом сипало, як з мішка.

Майже навіпацки пройшли ми центральну вулицю і розійшлися, бо мешкали не близько один від одного. Будинок друга стояв біля самої дороги, а мій — сто з лишнім метрів у стороні, і до нього, щоби не робити великого коліна, треба було пройти стежкою.

Тою стежкою я ходив сотні разів і був впевнений, що зможу потрапити до свого будинку з закритими очима.

Пройшовши деякий час, я зупинився і став розглядатися навколо, бо знав, що хата моя повинна бути близько. Але її не було видно. Одна думка мені говорила не йти далі, а десь тут шукати свого будинка, а друга впевняла, що я ще до нього не добрався, бо йшов дуже поволі. І я пішов далі.

Пройшовши ще трохи, раптом, я кудись провалився. Здавалося, що лечу в якусь безодню. Коли приземлився, то все зрозумів.

Метрів стодвадцять за нашим будинком протікала річка, а на її березі був старий вироблений кар'єр. Раніше добували тут пісок і гравій для будови міста. Туди мені і «пощастило» провалитися.

На щастя я нічого собі не пошкодив, бо снігу тут було досить, але вибратися звідтіля при такій погоді було неможливо. Треба було виходити на річку, а вона місцями, на порогах, мала відталіни, куди можна провалитись. Мені не залишалось нічого більше, як чекати тут або дня, або кінця пурги.

Трохи ногами, трохи руками, а в основному папкою я викопав у глибокому снігу заглибину, заліз в неї, вигідно сів і сковав лице у великий комір пальто. За кільканадцять хвилин, вхід у заглибину занесло снігом і мені стало затишно, навіть тепло. Замерзнути тут я не боявся, бо мороз був слабенький, а одягнутий я був дуже тепло, ще й в снігу. За кілька хвилин я й не спам'ятався, як задрімав. Але через кілька годин тіло моє охолело і я прокинувся від холоду. Зробивши в проході рукою невеличку дірку, я зрозумів, що пурга стихла. Вийшовши назовні, побачив чисте зоряне небо і велике місячне коло. Вітер вщух і почав міцніти мороз. Глянувши на годинник, зрозумів, що проспав у снігу майже чотири години.

Вибравшись із тої западні, я йшов по старих своїх слідах, які можна було пізнати по невеличких купках снігу. І коли дійшов до нашого будинку, то побачив, що пройшов повз нього на відстані не більше п'яти метрів. Вдома дружина не спала, я заспокоїв її, сказавши, що ночував у наших земляків. Але через деякий час, при зустрічі на святах, моя невеличка таємниця була розкрита і я розповів усім про свою пригоду.

НЕВЛОВИМИЙ

У шестидесятих роках двадцятого сторіччя населення міста Воркути нараховувало вже понад третину мільйона мешканців. Прохарчувати стільки народу в тундрі, далеко від родючих угідь, нелегка справа, оскільки крім сіна, тундра більше нічого не родить. Одним словом — Далека Північ, тундра.

Проте мешканці цього далеко закинутого міста теж хочуть жити по-людськи: гарно і тепло вдягатися і нормально харчуватися, тим більше, що заробітки тут солідні і все це вони можуть собі дозволити.

Зрозуміло, що і продукти харчування і промтовари завозяться сюди з півдня. Правда, молоко тут є своє. На околиці міста побудовані великі корівники, а біля них-молокозавод, так що свіжого молока тут переважно вистачає всім. Інколи заводом виробляється молоко з порошка, теж завезеного сюди з півдня.

Дещо гірша освітленими роками тут справа з м'ясом і м'ясопродуктами. Ще я вирішити ту проблему, комбінат «Воркутуголь» на власні кошти організував далеко в тайзі, де доволі випасових угідь, свою м'ясо-молочну ферму. Обслуговують її частково місцеві жителі з народу комі, а спеціалістів присилає сюди комбінат з Воркути, зберігаючи від села комі Новий

Знаходиться ця ферма неподалік від села комі Новий Бір. Але для обслуги, поруч з фермою, побудована нова оселя, щоби люди в люті морози і пурги не страждали переходом.

Залізниця поки-що сюди не проведена, а продукцію вивозять звідсіля вантажними машинами до найближчим залізничної станції. Між селом Новий Бір і найближчим промисловим центром постійно функціонує авіо зв'язок і людей доставляють сюди переважно літаками.

Вицезгадана ферма працює вже кільканадцять років, життя тут знайшло своє русло, тільки поки-що не налагоджена як слід медична обслуга населення. Річ у тім, що в такій глушині ніхто з медиків не хоче довго затримуватися: гроші-грішми, проте нормальне культурне життя — дорожче. Щоб якось вийти з тієї ситуації, комбінат змушений періодично міняти медпрацівників згідно з установленим графіком. Таким чином кожний воркутський медик знає наперед, що протягом

року два чи три місяці він повинен відпрацювати в новій оселі біля Нового Бору. Такий порядок стосується і стоматологів.

Як звісно, в тих краях взимку бувають великі пурги, під час яких і, навіть, кілька днів опісля, дістатися до оселі можна тільки на санях.

У ті часи я проживав і працював на Воркуті, а в сусідстві мешкав стоматолог по професії — Микола Д.

Йому теж неодноразово доводилось бувати в тій оселі і ремонтувати зуби її мешканцям. Жили ми дружно, часто гостювали один в одного, і одного разу він розповів мені історію, яка з ним трапилась по дорозі до оселі. Треба надати належне Миколі, бо цю історію він розповів самокритично, без всіляких прикрас. Вона мене зацікавила і я вважаю, що зацікавить і того, хто з нею познайомиться.

— Перед Новим роком, — почав Микола, — минулої зими, мені випало відрядження в поліклініку оселі біля Нового Бору. Туди долетів я літаком, але, оскільки це було зараз після великої пурги, то до оселі машини не ходили. По мене приїхав ізовий гарними залубнями, запряженими карим жеребцем. На задньому сидінні чекала на мене велика бараниця, в яку я вліз з головою і ногами, і ми вирушили. Ніч була тиха, спокійна, але морозна. Від дихання комір моєї бараниці скоро покрився товстим шаром інею. Жеребець біг жваво, часто форкаючи, від чого його голова і шия теж побіліли.

Місяць-повень викотився з-за лісу і освітив все навколо. Від того сніва та білого снігу стало видно як вдень.

До оселі біля десяти кілометрів. Щоб якось цікавіше згаяти час, я став розпитувати ізового про деяких моїх знайомих, з якими запізнався в оселі за час попередніх відряджень.

І тут біля нього побачив рушницю, яка виблискувала в місячному сніві дуже яскраво.

— Що це ви напроти ночі на полювання зібралися? — жартома спитав я.

— Та яке там полювання, — якось заклопотано відповів той, — тут, брате, нам зараз не до жартів. У нас з'явилася вовча зграя, яка робить нам дуже багато шкоди, навіть загризла кількох людей і ми ніяк не можемо її знищити. Від такої вістки мені стало якось моторошно, по плечах пробіг мороз.

Я мимоволі усміхнувся. Микола помітив це і став виправдовуватися.

— Ти, Петре, добре знаєш, що я — не з боягузів, пройшов всю війну і не раз смерть заглядала мені у вічі. А от до вовків у мене якесь особливе ставлення. Це мабуть тому, що в дитинстві я дуже багато наслухався про них від гуцулів, які в довоєнні часи щорічно приїжджали до нас на жнива, заробити хліба. У мене вдома постійно наймався батько з сином. Прийшовши увечері з поля, мати готувала вечерю, а наш гість, батько-гуцул, очікуючи її, часто розповідав мені багато всілякого: про життя в горах, різних гірських звірів, у тому числі й про вовків. Той чоловік знав дуже багато. Треба віддати йому належне, що знав природу і був великим природолюбом, знав природу і в душі поетом. Найбільше любив оповідати про вовків, про їх хитрість, вміння полювати організовано та про різні зустрічі голодних вовків з людиною взимку.

Я слухав його завжди з великою цікавістю, часто мороз пробігав по тілі, а моє дитяче пострижене волосся на голові їжачилося, мов у молодого їжачка.

Ці оповідання настільки вкарбувалися мені в пам'ять, що з тієї пори ще й досі немає для мене страшнішого звіра в світі від вовка. Навіть у сні, коли мені має наснитися щось страшне, як це звичайно буває, коли переповнений шлунок, то обов'язково снітається вовки. То вони женуться за мною і ось-ось здоженуть, то десь, тут зовсім близько, в засідці, чекають на мене, то бачу їх страшні ікласті морди і палаючі очі. Тоді я пробуджуюся весь мокрий від поту, а серце скажено б'ється в грудях, трохи не вискочить.

Тут Микола закінчив свій відступ від основної теми і розповідав далі:

— Розкажіть мені дещо більше про тих вовків, прошу вас, — зі страхом і цікавістю став я просити у ізового.

Той повернувся до мене боком, закурив і став розповідати:

— З'явилися вони в нас з настанням зими. Відтак стали забиратися

місяць з'їли майже всіх селищних собак. Відтак стали припинити

на ферму: зарізали п'ятеро телят і троє лоша. Щоби прибавити

той розбій, ми освітили електричним світлом всі стайні і

поставили сторожувати двох мисливців із собаками. Це допомогло фермі, але стало гірше селищним людям, бо після того вовки загризли двох жінок і одного школяра. Коли люди

перестали з'являтися на оселі серед ночі, вовки стали нападати на людей за білого дня. Так напали вони на школяра, що йшов зі школи. Хлопчик, побачивши вовків, дуже закричав, але, поки люди прибігли на допомогу, з нього залишилась лише розірвана одяг і валянки.

От такі-то в нас, брате, справи — закінчив він своє оповідання і підігнав жеребця батогом.

— І що, ніхто не може їх вистежити і знищити? — спитав я здивовано.

— Вислідити і знищити, — іронічно повторив мої слова іздовий з усмішкою на устах.

— Адже я знаю, що у нас є багато мисливців-промисловиків, які напевно знають всі вовчі повадки, — не здавався я. — Чому ж вони допускають такий вовчий розбій у себе під носом?

— Не так-то просто, як ви кажете, їх вистежити і вбити. Біда в тому, що вожак зграї, той кремезний вовчисько, дуже мудра і практична bestія. Його, навіть, мало хто бачив, лише впізнають його по хитрих вчинках і слідах. У нього на передній лапі немає одного «пальця», мабуть, побував вже десь у пастці. Тільки один раз бачила його одна наша доярка, ідучи на зміну до корівника. Ще не зовсім смерклося, коли він зі своїм виводком стояв під лісом і дивився в її сторону. Він стояв першим і видався жінці дуже великим, майже в двічі більшим від тих, що стояли поруч з ним, тобто від вовчиці і двох переярків.

— Ох і страху нагнав він всім в оселі, — оповідав далі іздовий. — Зараз ніхто не вийде з дому в білий день без рушниці. От і я, як бачите, теж взяв її з собою на всякий випадок. Це така хитра тварюка, що ніколи не з'явиться двічі на одному місці, а приходить завжди туди, де його можна найменше сподіватися. Ми вивчаємо його, а він — нас. От з якою bestією, брате, ми зараз маємо діло.

— Ну, а що ж на це каже міська влада, чи вони знають про все це? — в кінці спитав я.

— Безумовно знають, вони навіть кілька разів послали вертоліт з мисливцями. Але все це нічогісінько не дало, просто його неможливо вистежити.

— Як то неможливо вистежити, адже ходить він по снігу, а не літає в повітрі. Значить і наслідити мусить.

— Ви праві, в перші дні, коли він ще багато лиха нам не накоїв і бачив, що люди не дуже за ним гоняться, поводити себе менш обережно і залишав, навіть, сліди. А ось зараз він з'являється в оселі лише тоді, коли на снігу його лапи не залишають слідів, тобто в пургу, або сильний мороз, коли сніг зверху замерзає.

— А що ж вони їдять у ті дні, коли немає пурги і сильних морозів?

Правдоподібно роблять собі запас на чорну годину і полюють у лісі на всяку звірину подальше від оселі.

— От тобі раз, — подумав я, — що ж я буду робити, коли приїдемо в оселю? Рушниці в мене немає, та й який з мене стрілець!

А іздовий продовжував:

— Знаєш, докторе, яку нагороду назначило міське начальство за голову того лиса? Тисячу карбованців!

Закінчивши своє оповідання, він усівся зручніше, закурив і став підганяти жеребця. Я ще глибше втягнув голову в свою бараницю, чи то від морозу, чи від страху перед вовками. Тепер вони здавались мені ще страшнішими, майже надприродними, з розумом людини і жорстокістю кровожерного упира.

Так в розмові і роздумах проїхали ми більшу половину дороги, як раптом, наш жеребець зупинився, мов вкопаний, і сильно зафоркав.

— Пішов! — крикнув на нього іздовий і вдарив його батогом. Але це не допомогло, жеребець задкував і форкав ще сильніше.

— Тут щось не те, — сказав спокійно іздовий, зліз з саней, прив'язав жеребця за віжки до найближчої ялиці, а сам пішов вперед, щоби з'ясувати причину конячого страху. Відійшовши кілька кроків, зупинився, щось розглядає, відтак повернув до мене. В усіх його рухах я бачив збудження. Він узяв рушницю і тихо сказав мені:

— Пішли, це він зі своїм виводком, подивився. Ці слова молотом вдарили мене по голові, я весь задрижав, мов у пропасниці, незграбно став скидати з себе бараницю і виповз з саней. Відійшовши метрів 20-30, ми побачили з правої сторони на рідколісному схилі чотирьох вовків. Спереду стояв велетенський звірюка, а неподалік за ним — три менші.

Це вони, — пошепки сказав мені іздовий, — я пізнаю їх по розташуванню. Він, як найсильніший і найпрактичніший, стоїть спереду, беручи всю небезпеку першого стрибка на себе. Вона, з огляду на дітей, — дещо позаду, але на такій відстані, щоб в кожну хвилину блискавично прийти йому на допомогу.

Так ми стояли хвилину, другу, дивлячись на тих страшних невловимих хижаків, а вони нерухомо, але з цікавістю оглядали нас. Очі їх світилися зеленкуватими вогниками.

— Чого ж ми стоїмо, стріляйте, — врешті вимовив я тремтячим голосом.

— Хіба я дістану його на такій відстані, а ближче з рушницею він мене не підпустить, — спокійно відповів іздовий. Але я помітив, що він щось обдумує, щось вирішує. Відтак взяв мене за руку і поспіхом повів до саней. Я зрозумів, що рішення в нього назріло, тільки не міг вгадати яке саме.

— Тут я свого шансу не пропущу, — сказав він твердо, скидаючи з себе кожуха.

Тепер я добре розглянув його фігуру з голови до ніг, бо залишився він лише в куфайці і ватянках. Росту він був вище середнього, широкий в плечах, нахилений дещо вперед. У всій фігурі відчувалась сила і рішучість. Він натягнув на руки грубі кожухані рукавиці-краги, витяг з-за халяви ваялянка мисливського ножа, і подаючи мені рушницю, сказав:

— Я іду на нього без рушниці, він підпустить мене близько, надіючись на легку здобич. А твоє завдання, докторе, стежити за вовчицею. Коли в момент нашої поєдинку вона зробить хоч один крок, стрибок у мою сторону — стрілай. Рушницю поклади собі на гиляку і наведи задалегідь мушку на вовчицю.

Сказавши це, він поволі, крок за кроком, став наближатися до вовка. Той стояв нерухомо і пильно стежив за людиною.

Я завмер, руки мої тряслися, ноги тремтіли, а зуби дзеленчали. Але через хвилину-другу я все ж пересилив свій страх, заспокоївся, зробив все, як велів іздовий і пильно дивився, що буде далі.

Відстань між вовком і людиною скорочувалась з кожним кроком, але вовк стояв, мов вкопаний. Не рухались і ті троси, що стояли неподалік.

Підійшовши до вовка на метрів 5-6, іздовий дещо розвернувся праворуч і став наближатися до суперника боком, з нахилом вперед. Такий маневр іздового не важко було розгадати, все робив він для того, щоби своїм блискавичним стрибком вовк не збив його з ніг. Тоді рятунку йому вже не було б. Навіть смертельно поранений звір все ще міг перегризти людині горло.

Коли відстань між ними скоротилась до трьох-чотирьох метрів, вовк раптом великим стрибком, з широкою пащею, кинувся на іздового. Той дещо пригнувся, викинув вперед ліву руку, яка потрапила в пащу, а правою мисливцеві наніс сильний удар вовкові в живіт. Звір повалився на горлянку і під ноги, а той спритно наступив йому коліном на допомогу, в друге наніс сильний удар ножем у грудну клітку.

Не знаю, чи вовчиця поспішила б вожаку на допомогу, бо в момент падіння вовка я вистрілив. Вовчиця з вовченятами мяттю подалась у глибину лісу.

Тут я швиденько з рушницею в руках підбіг до іздового. Вовк мертво лежав на снігу, а сливець ножем розкрив йому пащу, яка смертельно хваткою держала його ліву руку. Врешті він вийняв з пащі закривавлене зап'ястя і я наскоро перев'язав його своєю чистенькою хусточкою.

Іздовий часто дихав, нічого не говорив, лише дивився на мертвого могутнього звіра. Тепер і я глянув на того страшного хижака. Довжиною від голови до кінця хвоста мав він добрих два метри, а висотою приблизно метер. Як опісля говорили старі мисливці, такого вовка-велетня ніхто з них ще не бачив.

Врешті, іздовий взяв у мене рушницю, а мені велів тягнути вовка до саней. Сам він поспішив до коня, щоби його утримати при появі вовка. Але, на диво, жеребець тепер поводив себе майже спокійно. Може відчував, що звір вже мертвий і нестрашний, а можливо заспокоювала його наша присутність.

Кинувши вовка на сани і одягнувши кожухи, ми рушили далі. Їхати довго нам не прийшлося, бо до оселі вже було рукою подати.

По дорозі ми розповідали всім зустрічним, що з нами трапилось, і що ми веземо мертвого вовка-людожера. Ця радісна звістка блискачкою розійшлася по всій оселі і через кілька хвилин біля наших саней зібрався весь селищний народ, від молодого до старого. Всі з цікавістю розглядали нашу здобич, раділи і поздоровляли нас з удачею.

Я пояснив їм, що вся заслуга належить їздовому, а він, як справжній герой сьогодення, скромно стояв біля саней і лише усміхався.

Через кілька днів наш герой загостив до мене на квартиру. Він сповістив зовсім спокійно, що отримав назначену нагороду — 1000 карбованців і хоче цю суму розділити зі мною, як співучасником тої події. Я категорично відмовився від якої б то не було суми, пояснюючи, що тут заслуга лише його одного.

Щоб якимось себе заспокоїти і чесно вийти з тієї читуації, мисливець приніс мені наступного дня свою рушницю, в подарунок. Від подарунка, зрозуміло, я відмовитись не міг, оскільки таким чином зробив би йому моральну травму. Такий звичай у тих краях.

Цей подарунок і досі висить у мене на стіні.

З того часу ми подружились і наша дружба триває й досі, хоча нас розділяє зараз не одна тисяча кілометрів.

На цьому Микола закінчив своє цікаве і екзотичне оповідання. А я ще довго думав над тим, що тільки чесні і скромні люди можуть бути справжніми героями. Ідучи на подвиг, така людина не думає про який би то не було героїзм, не чекає нагород, ні слави. Лише вважає своїм обов'язком сповнити цей вчинок, задля добра суспільства, серед якого вона живе. Це найвищий обов'язок кожної людини на землі.

А слава, вона приходить сама собою, якщо й справді вона заслужена. Та коли вона тільки присвоєна, — скоро ясне і з часом зникає зовсім. Про це прекрасно свідчить історія.

Жовтень 1987 р.

РОЗПОВІДЬ ДОСВІДЧЕНОГО МИСЛИВЦЯ

У непрохідній тайзі, як рівно ж і в тундрі, водиться багато різної звірини і птаства. Все це являє немалу промислову цінність. З птахів нерідко тут зустрічається глухар, лебідь-шипун і кликун, всілякі види качок, біла куріпка та інші. А зі звірів — бурий ведмідь, лось, північний олень, росомаха, вовк, рясь, білий та голубий песець, куна, лисиця, заєць-біляк і русак тощо.

З огляду на таке багатство хутрового звіра, мисливець займає тут видне місце і дає неабиякі прибутки. Це зумовило утворення спеціальних мисливських товариств, члени яких займаються виключно мисливством і називаються мисливцями-промисловиками.

Влітку, зрозуміло, вони не ведуть жодного промислу, відпочивають та готують всілякий мисливський реманент до наступного сезону. Зате взимку вдома вони бувають дуже рідко. Ловлять звіра переважно пастками, щоби не псувати пострілом шкіру. Проте буває, що й відстрілюють його, особливо великі особини.

Ночують переважно в спеціальних, побудованих з цієї метою, мисливських хатках-будках. Їх споруджують вони самі в різних місцях, здебільшого на відстані ходу мисливця за час світлового дня одна від одної.

У таких хатках завжди можна знайти в'язанку сухих дров, сірники або кресало і порожній казанок. Кожен мисливець, прийшовши в таку хатину, завжди може скористатися всім тим, заздалегідь приготованим, зігрітись, повечеряти і переночувати. Зате, покидаючи це житло, за мисливськими неписаними законами, він зобов'язаний заготувати все те, що використав. Такий порядок заведений мисливцями з давніх-давен і пильно всіми контролюється. Адже нерідко від цього в суворі північні зими залежить життя людини.

Працював таким мисливцем-промисловиком у той час і наш знайомий Петро Ієвлев. У несуворі зими добирався він далеко на північ в глибоку тундру і добував там чимало білого пєсця, а інколи й росомаху. Деколи відвідував і крайні оселі й

ночував тут, відпочивав після довгої дороги. У тих місцях знали його всі, бо ж бачили там нерідко. Часто можна було зустріти його і в місті. Його одяг (мальція, піми і лецата на ногах) помітно відрізнявся від одягу міських мешканців, і здалеку безпомилно можна було пізнати в ньому мисливця.

Була зима 1950 року. Бригада, в якій я тоді працював, проводила роботи по очищенню колій і колійних роз'їздів від снігу. Зайшовши в тундру, далеко від будь-якого укриття, ми змушені були розпалити вогнище, щоб трохи зігрітися. Невдовзі зауважили, що просто з тундри на лецатах до нас наближається якась людина. Коли вона підійшла ближче, ми пізнали в ній нашого давнього знайомого мисливця Петра. Він із задоволенням підсів до нашого вогнища, вийнявши зі своєї мисливської сумки кусень печеного м'яса і паляницю, в казанок набрав снігу і поставив його на вогонь. Згодом насипав туди жменю чаю і став обідати. Всі ми жадібно стежили за кожним куснем, який він клав собі в рот, бо запах печеного м'яса надто вже дратував наші ніздрі. Від того порожні шлунки постійно зводило спазмами.

Підкріпившись, мисливець став нам розповідати всякі дивовижні історії зі свого життя. Врешті хтось із гурту запитав якого звіра наших лісів він вважає найкмітливішим. Дещо помовчавши і подумавши, він відповів: «Безумовно, ведмедя, і ось чому».

Тут Петро оповів нам цікаву історію, на основі якої зробив він такий висновок. Вона настільки нас усіх зацікавила і врізалася в пам'ять, що й досі я добре пам'ятаю її і передаю майже дослівно.

— Одного разу, під осінь, — почав Петро, — приїхав до мене на коні голова сусіднього радгоспу з проханням, щоб я вистежив і знешкодив ведмедя, який приносить радгоспній фермі багато шкоди. Час від часу, несподівано, нападає він на молодняк, вбиває одне теля і зникає з ним у тайзі. Місцеві мисливці-аматори вже не раз засідали на нього, але в той час, наче б хтось йому підказував, ніколи він не з'являвся за здобичтю. Відмовити голові в такому ділі було годі, тим більше, що надто вже уклінно просив він, обіцяючи при цьому добру нагороду.

Оскільки того самого дня до такого діла не був готовий, я погодився, і ми домовились, що завтра він приїде по мене підводою. Прибувши в назначене місце, перш за все я оглянув

пасовисько, де випасали молодняк, і ландшафт навколо. Радгоспна худоба паслася в той час на великому лузі, який простягався вздовж невеликої річки. На другому березі річки, починаючи від самого її узбережжя, простягався тайговий ліс.

На ніч худобу заганяли в спеціальні загорожі, які охоронялись пастухами з рушницями і собаками. Отже, вночі добратися ведмедеві до стада було важко, і тому свої вилазки він робив лише вдень. Непомітно вийшовши з лісу на берег річки, ведмедисько уважно розглядався, принохувався, вибирав собі жертву, перепливав річку і нападав.

Отримавши таку інформацію, я детально оглянув обидва береги річки і вирішив засісти на розбійника на човні в густому очереті, який широкою смугою ріс тут при березі.

Наступного дня вранці, взявши зі собою обід і свою надійну рушницю, заплив я човном у густий очерет приблизно біля того місця, де здебільша ведмідь перепливав річку. Просидів тут я довгі три дні, але ведмідь з'являвся. Аж четвертого дня надвечір вийшов він з лісу, високо задер ніс і став водити головою то вліво, то вправо, принохуючись. З такої відстані заведве чи куля моєї рушниці могла б завдати йому смертельної шкоди. Отже, вирішив я, краще підібратися до нього ближче, коли він стане перепливати річку. Проте марними були всі мої сподівання. Не постоявши більше двох хвилин, хитра звірюка повернулась і зникла в лісі.

Що ж його насторожило? — думав я. І тут спало мені на думку, що в кишені мого верхнього одягу є пачка з цигарками, а запах тютюну звір почув на далекій відстані.

Довго в душі я докоряв собі за таку недопустиму необачність, бо добре знав, що вона коштуватиме мені кілька днів довгого і нудного вичікування. Але що вдієш, минулого вже не повернеш...

Наступного дня, добре помивши рота м'ятною зубною пастою і почистивши рушницю, я переодягнувся і знову засів на попередньому місці.

Цього разу не довелось мені довго чекати на того хитруна. Ще того самого дня, пополудню, він знову з'явився, але дещо ближче до мене. Знову довго принохувався, і врешті, поліз у воду. Тепер почути мене він не міг, оскільки вітер дув від нього на мене. Піднявшись у весь зріст і добре прицілившись, я вистрілив. Звір заричав, перекинувся вгору животом і нерухомо

став плисти по течії. Я не сумнівався, що медвідь мертвий, і направився човном до нього. Але як тільки ніс човна торкнувся його шерстинок, сталося неймовірне. Вмить мій човен перевернувся догори, а я безпорадно опинився під човном. Поки мені вдалось звідтіля вибратися, то за ведмедем і слід простиг.

Але я не втрачав надії, бо добре знав, що звір серйозно поранений і обов'язково залишить по собі помітний кривавий слід. Поспішно перезарядивши рушницю сухими набоями, які на всяк випадок постійно залишав на березі, рушив навздогін за пораненим звіром.

І дійсно, на протилежному березі річки я зауважив мокрі його сліди і краплі свіжої крові. Не було сумніву в тому, що за такий короткий час він ще не встиг відійти далеко. Притоптана його товстелезними лапами трава ще не встигла піднятися, значить не більше кількох хвилин криволапий тут проходив.

Краплі крові багряніли на зеленій траві і були для мене добрим дороговказом. Я поспішав, пильно дивлячись вперед, а інколи і навколо. Хитрість і підступність старих ведмедів були мені добре відомі, тим більше такого, з яким вступив я в боротьбу. Це змушувало мене бути дуже обережним і завжди напоготові.

Пройшовши не більше двохсот метрів, раптом, я помітив з ліва, за товстою ялицею, за кілька метрів од ведмежого сліду, якийсь рудий горбик. Обережно зробивши ще кілька кроків, побачив перед собою ведмежу спину.

— Невже ж він вже мертвий, — подумав я і зупинився. В цей момент із-за ялиці блискавично вискочив ведмідь і вмить кинувся до мене. Все це трапилось так несподівано і так швидко, що я ледве встиг вистрілити в звіра вже впритул. Куля влучала прямо в голову і мертвий звір повалився мені під ноги. Опам'ятавшись, я пішов далі по ведмежому сліду, щоб з'ясувати, звідкіля взявся тут переслідуваний звір, оскільки сліди його вели далі. Пройшовши біля п'ятдесяти метрів, я зауважив, що слід петлює повертає назад і веде до ялиці. Безперечно, кмітлива тварина розуміла, що його пораненого я все одно дожену, от і пішла на хитрість. Зробивши петлю, засіла вона на своїх слідах і чекала переслідувача. Коли я зупинився біля ялини, ведмідь зрозумів, що його помічено, і йому нічого не залишалось, як блискавично кинутись на людину, не давши мені вистрілити.

Вистачало мені його не зауважити і проминути ялицю, як він моментально наскочив би на мене ззаду, і прощайся тоді, Петре, з білим світом.

За кілька хвилин від мене залишилися б одні кісточки і то не всі, бо ж голодний ведмідь здатний з'їсти за один раз до сорока кілограмів м'яса. Ось чому я вважаю ведмеда найбільш кмітливою твариною тайги.

— Останнє речення мисливець вимовив твердо і голосніше, неначе б хотів таким чином підкреслити непомильність свого твердження.

Петро замовк. Скурена цигарка вже пекла йому губи і він виплюнув її разом із слюною у вогнище. Ще трохи погрівшись, мисливець піднявся, подякував за тепло, став на лещата і подався своєю дорогою, відомою лише йому одному.

Згодом піднялись і ми всі, бо ж вогнище гріє тільки з одного боку, а другий все одно мерзне. Щоб не задубіли плечі, ми взялися за свої лопати і продовжили роботу.

Вже смерком добирали до зони — змучені, змерзлі і голодні. Тут чекала нас довга черга в їдальню, а в ній — смердюча баланда, ложка вівсяної каші і клаптик напівзгнилої облізлої риби. А завтра раненько, ще за темна, знову «пад'єм», і знову під конвоем — в тундру. І так кожного дня, довго-довго, без кінця і надії на щось краще...

Вересень 1988 р.

ВОРКУТИНСЬКІ МУТАНТИ

1. ВОВА

Ріка Воркута нічим не відрізняється від інших північних рік, — така ж повновода, порівняно чиста і повільна. Дно її переважно вкрите слизькими каменюками, рідше сірим намулом. З огляду на довжину, Воркуту не можна зарахувати до великих північних рік, зате вона досить широка, глибока і справляє враження могутньої ріки.

Правий берег її — стрімкий і скелястий, а лівий — пологий і піщаний. Це дало змогу відкрити тут багато кар'єрів, звідки молоде місто брало для будови пісок і гравій.

У післявоєнні роки вантажних машин і пального в імперії було обмаль і для вивезення того будівельного матеріалу використовували вузькоколісні поїзди. Вони заїжджали прямо в кар'єр, тут вручну навантажувались і відправлялися в місто на будівельні об'єкти. І аж в п'ятдесяті роки той маломобільний транспорт був замінений вантажними машинами. Проте, важка ручна праця вантажників залишалася. Мабуть тому, що в ті роки вона була надто дешевою. Нелегко було людям щоденно добувати кайлами кам'янистий ґрунт і високо лопатами викидати його на машину. Від того розпухали долоні, тріскали міхури і, коли сил вже більше не залишалось, виручали лікарі. В таких випадках їм дозволялось давати знеможеним звільнення від роботи, щоби людина дещо підновила свої сили і здоров'я.

Так одного разу і мене звільнили від роботи на три дні, з огляду на рани, які відкрились на долонях. Всі ті дні я пролежав у бараці, а мої друзі продовжували ходити на роботу.

Одного вечора, повернувшись з роботи, один із друзів, Володимир Р. розповів мені дивну річ, що наче б то цього дня він бачив у кар'єрі в одній з машин малого хлопчика, в якого на очах, як він висловився, було написано СССР.

— Як написано? — не зовсім зрозумівши, запитав я його, — чим написано?

— Що тобі пояснювати, — відрубав він коротко, бачучи, що я не зовсім йому повірив, — завтра вийдеш на роботу і побачиш сам.

На другий день і я вийшов на роботу, але думка про хлопчика з написом на очах не покидала мене на хвилину.

Розуміючи це, Влодко пильно стежив за машинами, що заїжджали і виїжджали.

— Ось вона! — врешті вигукнув він і мерщій направився до наміченої машини. Я поспішив услід за ним.

У кабіні вантажної машини на сидінні побачили ми хлопчика років приблизно шести і, коли підійшли до нього впритул, він закрив очі. Було це дуже миле і гарне хлоп'ятко: біле личко, чорненькі брови, на голові — дитяча шапочка з кутасиками.

— А де твій дядько? — спокійно і ласкаво запитав його Влодко.

— Пішов до нашого дому, — не відкриваючи очей, відповів хлопчик.

— Вовочка (так кликали малого), відкрий очка, — став просити його Володимир.

— Не відкрию, всі ви тільки дивитесь на мої очі і дивуетесь, а мені це вже набридло.

— Відкрий, ми тобі щось покажемо.

— А що? — врешті відкрив очі хлопчик. На його обличчі з'явилась дивна посмішка. Він показав мені свої очі, що навколо чоловічка, мов крейдою на чорній дошці, прекрасно і чітко видніли чотири букви СССР. Вони красувались на всьому верхньому півколі райдужки і по всій її ширині.

Початок кожної літери «С» вгорі починався вертикальною рисою як це інколи пишуть, а після кожної букви внизу чітко виднілась крапка. Різкості літер сприяв ще чорний фон, оскільки очі Вови були чорні, мов два вуглики.

Написи ці добре були видно на двох очах, але на правому лещо слабше.

Батьки цього дивовижного хлопчика мешкали в той час тут, поруч з кар'єром, де ми працювали, вірніше, біля залізничного мосту, що з'єднує місто з шахтою №40.

— А хто його батьки? — поцікавився я у друга.

І той мені розповів, що батько дитини — українець, зі східних областей (з типовим українським прізвищем, що закінчується на -енко), а мати — поволзька німкеня. На машині, в якій побачили ми Вову, працював його рідний дядько, брат матері. Був він досить добродушною людиною, любив свого сестрінка і залюбки возив його в машині під час роботи.

Дещо пізніше ми дізналися від нього, що недавно мати з Вовою двічі їздила до Москви, на огляд за спеціальним викликом.

Згодом я ще раз розповідав своїм знайомим про це воркутинське диво, але, на жаль, не всі в це вірили.

2. ДІВЧИНКА З ТЕЛЯЧИМИ ОЧИМА

В самому центрі Воркути стоїть універмаг. Він — невеликий, поскільки будувався ще тоді, коли місто тільки розбудовувалось.

За універмагом — невеличка ярмаркова площа, серед якої стоїть непринадний на вигляд будинок. Це — критий ринок, де приїжджі кожного дня торгують фруктами й іншими дефіцитними продуктами.

У будні дні тут спокійно, покупців небагато і торг проходить мляво. Зате в неділю, у вихідний для всіх день, весь ринок і вся ярмаркова площа дослівно переповнені народом. Тоді люди не без труднощів пробираються крізь той натовп, розглядають різні речі, прицінюються, купують, а над всім тим у морозному повітрі стоїть великий гул та клубочуться хмари диму і пари.

Цей ярмарок нічим не відрізнявся би від інших ярмарків, якби не екзотика, котру вносять приїжджі з глибокої тундри оленячі упряжки народів комі і ненців. Приїжджають вони сюди в ярмаркові дні групами по п'ять-шість нарт. Привозять із собою речі переважно власного виробу: заготівки на піми, кожухані кімнатні капці, оленячі роги, тощо. Влаштовуються звичайно на околицях ярмаркової площі і прямо на нартах виставляють свій товар. Цілий ярмарковий день їх олені нічого не їдять, лежать тут поруч на снігу і жують жуйку.

Під кінець дня, за виручені гроші, одні купують багато горілки, а інші готують закуску. Прямо тут, на очах у всіх людей, вбивають одного оленя, знімають з нього шкуру, сідають навколо нього і, добре випивши, закушують сирим, ще теплим оленячим м'ясом. Для цього кожний відрізає собі шматок м'яса мисливським ножем, який постійно носить в шкіряній оздобленій піхві за поясом.

Звичайно, сире м'ясо важко відкусити і розжувати, але тут вони дають собі раду. Лівою рукою натягують кусок м'яса, частина якого вже затиснута зубами, а правою, ножем відрізають його перед самим своїм носом. Відрізаний кусок майже не жується, лиш обсливвши, ковтають. Мабуть тому ці люди так скоро старіють і рано вмирають, бо рідко хто з них доживає до п'ятидесяти.

Як тут у нас, так і там, у ярмаркові дні, серед натовпу народу можна побачити немало обезлюденого люду: прошаків, калік і всяких виродків.

Одного разу, ідучи з дружиною по ярмарковій площі, серед калік ми побачили дівчинку, років приблизно біля десяти. Вона спокійно дивилась на нас своїми незвичайними очима і від того погляду в нас на душі зробилось моторошно. Справа в тому, що очі в неї знаходились не там, де у всіх людей, а на скронях як у теляти і вигляд вони мали зовсім подібний до телячого: великі, спокійні, з якимось незвичайним блиском. А ті місця, де у людей знаходяться очні ямки у неї все закривало суцільне перенісся, що ще більше нагадувало телячу голову.

Побачивши це диво, моя дружина вмить відвернулася і поспішно відійшла, а я дещо затримався, добре її розглянув і подав монету і теж відійшов.

Опісля ми ще довго згадували цю дивовижну дівчинку.

3. ХЛОПЕЦЬ З ДВОМА СЕРЦЯМИ

У наших добрих друзів Ольги і Петра Г. народилася перша дитина — дівчинка, яку назвали Надею.

Вдалому народження первінки на світ всі ми дуже раділи, оскільки наші наречені побрались заміж вже не молодими і з родами можна було сподіватися всіляких ускладнень.

Дізнавшись, що мати з дитиною вже вдома, ми з дружиною вирішили відвідати їх найближчої неділі.

Мешкали наші друзі в той час майже у центрі міста, недалеко ТЕЦ, внаслідок чого їх вулиця носила однойменну назву. Вона стрімко опускається вниз і веде ген, майже аж до самої річки.

По дорозі, з лівого боку вулиці, ми побачили студню, навколо якої, як це звичайно буває взимку, виріс льодяний

горбик. На ньому весело з галасом ковзалися хлопчачки шкільного віку.

Підійшовши ближче, ми помітили, що між школярами є один, багато більший від усіх інших, який своїм грубим, майже чоловічим голосом, голосно командував і звучно сміявся.

— Що це за диво, — подумали ми, — такий здоровенний дядько грається з малими дітьми? А може він неповноцінний, бо як інакше пояснити таке явище?

Підійшовши ближче, ми стали пильно приглядатись до того «дивака». Був він майже на голову вищий від своїх товаришів по забаві, широкий в плечах, але найбільше зацікавило нас його обличчя. Воно сяяло здоров'ям, було червоне, майже багряне. Але не тим воно нас дивувало. Щось старуватого ми зауважили в його рисах і це нас неприємно вразило.

— Що це за хлопчина? — згодом спитали ми у своїх друзів, показуючи на нього крізь вікно. — Такий великий і грається з малими дітьми?

— Це його однолітки і однокласники, — почули ми у відповідь. Річ у тім, що в нього є два серця і мабуть тому він такий здоровенний.

Далі друзі розповіли нам, що цей хлопчик перебуває під пильним наглядом міських медичних світил і що кілька разів мати возила його до Москви на обстеження. Там у дослідному інституті пропонували матері залишити сина на деякий час для більш точного обстеження, але мати не погодилася.

Так він і досі живе з батьками і дивує своїм виглядом всіх, хто його побачить.

СПОВІДЬ ЗНІВЕЧЕНОГО

1956-ий рік започаткував розвал ГУЛАГу як системи, що три десятиліття лютувала в країні, користуючись практично необмеженими правами.

Після смерті Сталіна репресований народ хлинув з Півночі, Сибіру, Далекого Сходу і Середньої Азії в свої рідні сторони. Всі потяги, що вирушали з місць заслання, довгий час були до неможливого забиті людьми. Їх легко можна було пізнати по виснажених лицах, спалених очах та одягу.

Весь той знедолений люд вів себе в дорозі дуже збуджено: постійно кудись спішив, метушився, — тільки б не сидіти на одному місці. А хіба могли ті люди вести себе інакше? Проте, були і такі, що дивилися на них здивованими очима, а дехто, навіть іронічно підсміювався.

Вертали і ми з дружиною того знаменного року додому з Воркути після одинадцятилітньої розлуки з рідними. Це була наша перша відпустка після десяти років скитань по воркутинських концтаборах. Транспорт у ті роки, як залізничний, так і дорожний, працював препогано, так що в дорозі довелося нам поневірятися майже тиждень.

Великою була наша радість, коли ми врешті добралися до дому.

Перші дні серед рідних і близьких нам людей пролетіли швидко і, врешті, пора було зайнятися своїм зовнішнім виглядом, щоби різко не відрізнятись від оточення. Отже, вирішили ми поїхати до Тернополя, аби придбати дещо з одягу. Правда, з грошима було у нас дуже скрутно, бо я, наприклад, відпрацював після звільнення до відпустки всього три місяці, але на деякі дещеві речі грошей ми все-таки нашкребли.

Добратись з села до міста в той час було досить важко, постійного транспорту не було, і люди добирались, як могли: хто попутною вантажною машиною, а хто фірою, селяни з близьких і дальших сіл, як в давнину, ходили пішки.

До нашого села з Тернополя, замість автобуса, ходила вантажна машина, покрита брезентом. Але дуже часто вона ламалась і під час ремонту доводилося добиратись до обласного міста, хто як міг. Переважно до Денисова ходили пішки, а звідсіля вже їхали потягом. Того разу так вчинили й ми.

З нашою сумою грошей не довго ходили ми крамницями, швидко купили все потрібне і стали гуляти вулицями, оглядаючи післявоєнне місто. На це було в нас часу багато, бо потяг у нашу сторону відправлявся аж увечері.

Находившись досхочу, вернулися на вокзал, купили квитки і стали шукати місця, де б присісти, щоби відпочили ноги. В приміщенні вокзалу було дуже душно і ми вирішили влаштуватися десь надворі в тіні дерев. Але тут не знайшли жодної лавки і довелось спорудити її самому. Поблизу я знайшов уламок дошки, поклав її на дві цеглини, і сіли ми в тіні розлогої акації.

До відправки нашого потягу залишалось ще більше двох годин, отже, поговоривши про різні справи, стали ми врешті сидяти, дрімати.

Раптом, за спиною, пролунав чоловічий голос. Привітавшись з нами, невідомий попросився сісти біля нас. Місця для одного чоловіка на нашій лавці вистачало, і ми радо запропонували його незнайомому. Але, коли він зайшов спереду, щоб сісти, і показав нам своє обличчя, ми жажнулися. Все воно було темносинього кольору, немов хтось пофарбував його густою фарбою. Одне око у нього було зовсім закрите, друге до половини покрите більмом. Сумніву не було, що ця людина напівсліпа.

Будучи шахтарем, я відразу здогадався, хто та людина і що з нею трапилось. Адже подібних людей (правда, не в такій аж спотвореній формі), мені доводилось бачити вже раніше. Так звівечу людину вибух вугільного пласта в забої, коли вона випадково потрапляє під нього. В такій ситуації люди переважно гинуть, а ті, що чудом виживають, залишаються страшними каліками на все життя.

Переважно таке нещастя трапляється з бурильниками, тобто з шахтарями, які бурять у вугільному пласті діри (шпури) для зарядження їх вибухівкою. Деколи трапляється так, що один із зарядів не вибухає і залишається в пласті. Зауважити його неможливо, бо сидить він глибоко в пласті, замаскований попереднім вибухом. При наступному обурюванні забою, бур потрапляє на той так званий відказ і останній вибухає перед обличчям бурильника. При тому вугільний штиб (порох) глибоко впивається у відкриті місця людського тіла і залишається там назавжди. Згодом він частково окисляється, від чого людське тіло набуває темно-синього кольору.

Незнайомий сів біля мене, але голову відвернув у бік, наче кудись дивиться. Я зрозумів, що так поступає він для того, аби не лякати людей своїм виглядом.

Деякий час ми мовчали. Він не виявляв до нас жодного інтересу і, навіть, не дивився в нашу сторону. Мені стало шкода його, і я заговорив першим, спитавши, в якій шахті трапилось із ним це нещастя. Мое запитання його дуже здивувало, він повернувся до нас і на питання відповів питанням:

— А як ви знаєте, що я працював у шахті?
Я пояснив йому, що теж шахтар, і що й зараз працюю на одній з воркутинських шахт.

Моя відверта відповідь йому дуже сподобалась, він оживився і повернувся до нас обличчя. На його синіх устах з'явилася скривлена усмішка, і дрижачим голосом, почав швидко говорити:

— То ви теж... ви теж там були і все знаєте. Ох, як добре, що я зустрів вас. Хоч буде з ким поговорити і виповісти свою біду. А то сиджу вдома в чотирьох стінах, як заклятий, ніхто мною не цікавиться, нікому я не потрібний, бо працювати, як бачите, не можу. Всі мої кості поламані і, в додаток до всього того, я ще й погану бачу. Батьки мої вже старенькі і їм самим потрібна допомога, а тут ще я нав'язався на їх голову. Підтримки не маємо жодної, бо ж звідкіля її чекати? Ще й бандерою мене в селі обзивають... Куди не піду, вітер завжди в очі...

Він хвилювався. На більше у нього, мабуть, не вистачало ні слів, ні сили, бо важко дихаючи, невдовзі замовк. По всьому було видно, що він ті свої скарги виповідає на грані душевного зриву.

Тепер ще більше стало мені шкода цього нещасного. До глибини душі зворушила мене його розповідь, зовнішній вигляд і вся його доля. Поклавши йому на плече руку, став я розважати бідолагу, підбираючи різні підбадьорюючі слова. А він дивився своїм півзрячим оком кудись вдаль, ховаючи від мене своє обличчя. Врешті, поборовши свою хвиливу душевну слабкість, зібрався з думками і продовжував:

— Але є на світі і добрі люди. Ось вчора зустріла мене старенька наша учителька і каже: «Ти б, Богдане, поїхав до Тернополя і зайшов в Обласний відділ соціального забезпечення, розповів би там про своє горе і крайню біду. Може щось допомогли б тобі? Вони теж люди і мають фонди на подібні

випадки». От сьогодні я й приїхав сюди по тій справі, зайшов до завідуючого і все йому розповів. На початку він слухав мене уважно. Але як тільки мова дійшла до Норильських концтаборів, глянув на мене бовчими очима, зупинив і каже: «Для таких, як ти, немає у нас ні допомоги, ні бажання допомагати. Що ти собі заслужив, те й отримав. А зараз іди звідсіля і більше не вертайся!» На тому і закінчилися мої старання. А тепер я навіть не знаю, куди мені податися і що з собою заповідати. Додому вертатися неможливо, бо дивитися на подвійну муку стареньких батьків у мене немає більше сили. І щоби добратися туди у мене навіть грошей на квиток нема, отже, — дорога мені зараз хіба у воду, або в петлю.

Всі свої гроші витратили ми на покупки, але, обмацавши кишені, на квиток до Березан ще назбирали, бо родом він був саме з бережанського передмістя. Щоб не поставити його в незручне становище, я сам збігав у касу, купив для нього квиток і поклав йому в кишеню. Якось зніяковіло прийняв він од нас той скромний подарунок, ввічливо подякував і знову думками поринув у своє горе.

Щоб якось полегшити його страждання і відвернути увагу від жорстокої дійсності, почав я розпитувати про його минуле.

Спершу він скупо відповідав на мої запитання, але згодом і сам захопився нашою розмовою, став описувати своє життя ще до арешту, відтак про своє пережиття в норильських концтаборах. І, врешті, розповів дуже цікаву і трагічну історію свого повернення додому після звільнення.

— Відбув я там, — почав він, — одинадцять років каторги і біля дев'яти з них працював у вугільній шахті. Майже всі ті роки трудився на проходці, отже, кожного дня доводилось бурити забій, як по породі, так і по вугіллю. Тут і натрапив одного разу на відказ. Винесли мене «на гора» майже мертвого, знівеченого і поламаного. Два тижні пролежав у лікарні неприємним, і ніхто з лікарів не вірив, що я виживу. Але сильний молодий організм переміг смерть. Я вижив, мабуть, на горі сам собі. Після выздоровлення ще рік працював днювальним по бараках і, нарешті, прийшло мені звільнення. Повірте, — продовжував він далі — воля, якої я чекав довгі роки, нітрохи мене не втішила. Куди мені іхати такому? — подумав я. — Кому я зараз потрібний, сліпий каліка?

— А чому раніше вас не звільнили? — перебив я його. — Адже багатьох в'язнів-інвалідів ще на початку п'ятдесятих років достроково звільняли і відпускали додому?

— Це правда, — відповів він іронічною усмішкою на устах, — звільняли і у нас, але кого? Із засуджених по статті 54-1А з підпунктом 11 не звільнили тоді жодної людини. Звільняли лише злодіїв, бандитів і всіляких німецьких прислужників, а ті, які свого час насмілилися стати на захист свого народу, були приречені на загибель.

Тут у нашу розмову втрутилась моя дружина і розповіла вам про один нещасний випадок, який трапився на Воркуті з дівчатами її бригади.

— Того разу, — почала вона, — як і завжди везли на роботу під конвоем дівчат на вантажній машині. Переїзди через залізничну колію в той час ще не перекривались шлагбаумами. Під'їхавши до переїзду, шофер машини бачив, що сюди наближається потяг на повні швидкості, але надіявся ще проскочити. Та на привеликий жаль, йому це не вдалось. На самому переїзді машина забуксувала і потрапила під колеса потяга. Більшість дівчат загинули на місці, а решта на все життя залишилась каліками. Найбільше потерпіла дівчина з Волині Галя, втративши в тій аварії обидві руки і обидві ноги. Кілька років лежала вона в лікарні спотвореним обрубком, але ніхто і не подумав її звільнити. І лише тоді, коли разом з усіма звільнили й Галю, по неї приїхали її мати і сестра і в рядні забрали нещасну додому. Чому раніше не звільнили ту бідну каліку? Чим вона була небезпечна для режиму? Так ні ж, її отримали до останньої хвилини, і якби не рідна мати, була б у нас гуманізм, великодушність і розум нарешті.

Тими словами дружина закінчила свою розповідь, а Богдан продовжував:

— Тяжіння до рідних місць у всього живого на нашій землі настільки велике, що навіть людина не завжди здатна з ним справитись. Не встояв перед тою спокусою і я. По довгій боротьбі з самим собою, врешті, все ж таки, вирішив поїхати додому. «Що буде, то буде», — думав я, — ще хоч раз перед смертю побачу рідні сторони, батька, матір, які так любили мене одинака, рідних, знайомих, а тоді вже і вмерти шкода не буде.

У той час я думав про своїх батьків більше, ніж про себе

самого. Себе я вже давно вважав приреченим, а от їх мені було дуже шкода. Все життя віддали вони мені, єдиному своєму синові. Все життя горювали, щоб добре жилося мені, надіючись мати на старість захист і допомогу. А як вийшло? Зараз дійсно дожили вони до глибокої старості і потребують допомоги. А що я можу їм дати? З'явившись в такому вигляді їм на очі, я завдам їм подвійного удару: по-перше, пригнічу їх морально, і по-друге, силою факту сяду їм на шию. Ні, цього допустити не можна в жодному випадку. Краще вже вмерти, аніж здійснити такий злочин. Вони, мабуть, вже примирилися з тою думкою, що мене нема серед живих, бо ж останні два роки я зовсім не писав їм.

Чим більше я роздумував над тим питанням, тим більше переконувався, що зізнатися їму тому, що я їх син і залишитися вдома, мені не можна. Це було б з моєї сторони просто злочинно. А думати над усім тим часу було більше, ніж вдосталь. Лише з Дудінки до Красноярска плив я баржою майже два тижні, а відтак потягом до Москви ще один тиждень, а з пересадкою в Москві до Тернополя знову більше трьох днів. Отже, коли все це скласти разом, то вийде майже місяць.

За той час, передумавши усе багато разів, склав я собі такий план:

Додому прийду ввечері, коли на дворі вже стемніє і з усіх сил буду старатися, щоби батьки мене не впізнали. Подивлюся на них, побачу як живуть, ще раз огляну нашу вулицю і тоді піду світ за очі.

Так я і зробив. До Бережан приїхав ще за дня, отже треба було десь дочекатися мені вечора. Весь вокзал і привокзальна площа були заповнені народом, а для мене це дуже не вигідно. Річ у тім, що в оточенні нових людей я відчуваю досить незручно; усі дивляться на мене здивованими очима, а дехто навіть кривиться, побачивши моє обличчя. Це змушує мене уникати людей, і за два останні роки я зжився зі своєю самотністю як з рідною сестрою, бо тільки на самоті відчуваю вільно і спокійно.

Щоби далеко не шкандибати і не мозолити людям очі, зайшов у парк старого замку і просидів тут до сутінків. Коли добре стемніло і у вікнах будинків заблищало світло, поплентався додому. Ще з вулиці глянув у вікно і побачив маму, що поралася біля кухні. Батька не було. Серце в грудях швидко застукотіло

і дихати стало важко. Ноги задрижали і у всьому тілі я відчув таку слабкість, що неспроможний був зробити й одного кроку. Довелося деякий час простояти під дверима, щоби заспокоїтись. Врешті набравши повні груди повітря, відчинив двері до ганку, відтак хатні і став на порозі. Господи, скільки років чекав я тієї хвилини, мріяв про неї, навіть бачив у сні, як проходжу до своєї хати і вітаюся з батьками по довгій розлуці. А як склалося?

Мов той злодій приходжу я додому і ховаюся від рідних батьків. І знову закалатало моє серце і стало стукати так сильно, що його удари я виразно почув на слух. Мову мені теж відняло і я мовчки стояв у порозі, дивлячись на свою маму.

Мое мовчання її насторожило, але швидко опанувавши собою, підійшла ближче до мене і стала розглядати моє обличчя. Її погляд проникав мені в душу, в серце і витримати його стало неможливо. Щоб себе не видати, я опустив голову, заслонивши таким способом своє лице дашком кашкета. У великому нервовому потрясінні його теж забув зняти з голови. Бачучи, що я мовчу, почала мову мати: «Що це з вами, чому ви такі сині, і хто ви, звідкіля?»

Зібравши всі свої сили, став я розповідати їй історію, яку давно придумав для того випадку, що я з Прикарпаття. Сидів в Сибір на заробітки і вертаючись, попав під аварію. Обгорілого і поломаного доставили мене в московську лікарню, де пролежав майже півроку. А тепер виписали і добираюся до дому без грошей в кишені, поскільки все, що я заробив і придбав, згоріло в аварії. Я сирота і допомогти мені нема кому. Навіть потягом їжджу без квитка і тому часто виганяють мене з вагона. От і зараз їхав я до Ходорова, надіючись пересісти там на Івано-Франківський потяг, але в Бережанах контролер висадив мене з вагона. І куди мені тепер під ніч дітися? На вокзалі стільки народу, що й голці нема куди впасти, а я вже цілу добу не їв. З протягнутою рукою приймете мене, от і приплентався до вас. Якщо не приймете мене, то піду далі, може, хтось таки змилює мене, не сумнівайтеся.

Я прекрасно знав добре серце моєї матері і не сумнівався в тому, що вона нагодує мене і дозволить переночувати. Розповідаючи цю історію, я помітив, що мати більше прислухається до мого голосу, ніж до слів і не спускає з мене очей. Проте я не боявся, що вона впізнає мене по зовнішності, бо в порівнянні з попереднім, він настільки змінився, що я сам

себе не в силі був пізнати. Але щодо голосу, то я не був упевнений, що змінив його до невпізнання. Хоча, вертаючись додому, всю дорогу тренував свій голос, змінюючи його на всі лади. Все одно це виходило у мене не зовсім вдало. Щоби розсіяти материну підозру, почав ще більше картавити, майже не вимовляючи букви «р». Це, мабуть, подіяло, мама відступила від мене і попросила сісти.

На кухні варилась вечеря. Тут я помітив той самий чавунець, в якому раніше варила мати картоплю, ту саму риночку, в якій постійно смажилась цибуля, і майже всю ту саму хатню обстановку, яку я залишив дванадцять років тому. І не дивно, бо що могли придбати двоє стареньких людей у такі важкі воєнні і післявоєнні роки, коли кожен карбованець у селян цінився на вагу золота, а в крамницях товарів було, «як кіт наплакав».

Все це до глибини душі зворушило мене і я з неймовірною силою борюся зі собою, щоби не прослезитися. Душа кричала, серце розривалося від болю, а я сидів спокійно, наче нічого не трапилось. Хвилинами здавалося, що не витримаю, закричу і кинуся мамі в обійми. Але проходив час, я опановував себе і тихо сидів у кутку біля столу, чекаючи вечері.

Цілий день я нічого не їв, бо у кишені немає ні гроша. Тому, ідучи додому, відчував шалений голод. Але зараз усе в мені запеклося, зтіліло, десь пропав голод, тільки душевний біль не переставав мучити мене.

Невдовзі прийшов батько з роботи. Ще з порога глянув на мене якось з-під лоба, щось буркнув собі під носом, чи то здоровався зі мною, чи виказав своє невдоволення моєю появою, і запитливо глянув на маму. А вона, як завжди, якось винувато, наче виправдовуючись, стала пояснювати йому, хто я, і що такому нещасному відмовити в шматку хліба просто не можна.

— Та як не впустити за поріг таку багатостраждальну людину, голодну і зморену довгою дорогою, — продовжувала вона. — Може і наш десь отак ходить у далекій чужині і просить у людей милостиню. Голос її затремтів, стих і, впавши грудьми на постіль вона важко заридала. Дрижачими руками обнімала подушку і тулила до своїх грудей, немов того, за ким так гірко плакала. Заблищали очі і у батька.

Тут уже не міг втриматися і я. Сльози градом покотилися по обличчі, і щоб не показати їх батькам, повернув голову до вікна, наче щось там розглядаю.

Врешті, опанувавши собою, подала мати на стіл вечерю. Сівши поруч зі мною, батько став пильно розглядати моє лице. І чим більше він дивився на нього, тим більше лагіднів його погляд. Щось думав, згадував і мовчки крутив головою. Відтак попросив розказати йому, де і яким чином мене так спотворило. І знову довелося повторювати все те, що недавно оповідав мамі. Хвилею, забувши про голос, почав я нормально розповідати йому про видуману залізничну аварію, як раптом, мов, вражений, батько повернувся до мене всім тілом і пильно став розглядати мене від голови до ніг. Тут і я скаменувся, збентежився і замовк.

От тобі, Богдане, кінець твоєї горе-комедії, ти сам усе провалив», — подумав я тоді. Але змобілізувавши всі свої сили, вирішив ще поправити ситуацію, поволі став міняти голос.

Та вся біда в тому, що батьків погляд ще з дитинства мав на мене дуже великий вплив. Інколи він просто гіпнозував мене, а найбільше тоді, коли я щось витворив, і старався у приховати від нього. Значною мірою це почуття залишилось у мене на все життя. От і зараз, відчуття того, що приховую від нього, хто я, і говорю йому неправду, гнітило мене до глибини душі. А тут ще той батьків пронизливий погляд. Хіба можна було перенести все це байдуже?

Повечеряли. Мати почала мити посуд, а батько і далі сидів за столом, підперши руками голову і щось роздумував. Я вже не сумнівався в тому, що він запідозрив мене і починає здогадуватися, хто я. Отже, слід тепер чекати від нього нових запитань і пояснень. Щоб уникнути того і не тривожити батьків своїм голосом, я вийшов на двір по потреби. Обійшов навколо наше подвір'я, пройшов садом, заглянув і у стайню. Вечір був тихий, місячний і це давало змогу все побачити, до всього приглянутись.

Маленькі яблуні, які посадили ми з татом ще до війни, стали могутніми деревами, з розлогими кронами. Я тулився лицем до кожної з них, наче прощався з ними навіки.

Старих ясенів-велетнів, що росли у нас за стайнею, вже не було. Мабуть, позріував їх батько у важкі післявоєнні роки на паливо. Мені стало шкода дерев, бо дуже я любив їх. Наче могутні сторожі величаво піднімались вони високо над стайнею над садком, над усім нашим подвір'ям. Приходять не раз пізно ввечері додому при місяці, я бачив їх вже здалека і мені завжди здавалося, що і вони бачать мене зі своєї недосяжної висоти. Ось

вони кланяються мені своїми величавими головами, щось шепочуть між собою, вітають мене. А тепер їх нема... Пропали, як і моя молодість, мое щастя, всі мої надії. Від того на нашому подвір'ї стало порожньо, як і в моїй душі. Без ясенів і наша стайня видалась осиротілою, маленькою, убогою. Щось наче втиснуло її в землю. Дах посередині проломився і вимагав негайного ремонту. Заглянув у середину. Корова мирно лежала на попередньому місці проти дверей і жувала свою жуйку. Я погладив її, як щось рідне, близьке, хоч до того не бачив її ніколи.

Все, що я тут спостеріг, до чого доторкнувся, віяло на мене з такою силою, що хвилиночку я навіть забув про своє горе. Але недовго тривали ті щасливі хвилини забуття. Минув деякий час і я відчув, що вже пора вертатися до хати. Інакше батьки почнуть мене шукати.

Ідучи попри вікно, я помітив, що мої батьки стоять посеред хати і ведуть якусь таємну розмову, раз у раз поглядаючи на двері. Більше говорила мати. Тримаючи в лівій руці тарілку, правою водила батькові по голові, вухах і шиї. Показувала пальцем і на око. Сумніву не було, що розмову ведуть вони про мене, щось запідозрівши.

Але дороги назад у мене вже не було, і чим би все не закінчилось, я мусів випити свою гірку чашу до дна. Інакше вони все одно б здогадалися, що в хаті був я, їх син — Богдан.

Зібравшись із силою, знову увійшов до хати. Батьки стипились, лише крадькома, час від часу, поглядали на мене. Щоб уникнути всіляких нових запитань і сцен, я попросився на відпочинок. Мати заклопоталась: «Немає у нас, синку, де навіть покласти тебе по-людськи, ліжко у нас одне. Колись був у нас і бамбетель, син спав на ньому, але недавно ми спалили його, бо дуже був порохнявий. Може, ляжеш на печі, бо й соломи також не маємо, щоб постелити тобі на землі. Правда, на печі ми зараз сушимо просо, але на нього я кину чоловікову гуньку. А накриєшся веретою, там тепло і якось переночуєш».

Я на все швидко погодився, виліз на піч, сам собі там постелив, роздягнувся і ліг. Невдовзі полягали і батьки. Ще довго щось перешіптувались між собою, зітхали і врешті заснули.

Не дивлячись на дорожню втому, сон до мене не приходив. Нервове потрясіння зробило свою справу. Перекидаючись з боку на бік, обдумував всі варіанти виходу з положення на той випадок, якщо б батьки мене пізнали. Так і заснув.

Вранці розбудив мене брязкіт посуду. Це мати готувала батькові снідання. Він уже встиг попорати все на дворі, нагодувати корову і збирався на роботу.

Вставати я не поспішав, чекав поки батько вийде з хати, щоби таким чином уникнути запитань. З мамою у тому відношенні було легше. Поснідавши, батько встав від столу, підійшов ближче, і довго на мене дивився. Я насторожився і причаївся, не відкривав очей, наче сплю. Його важкий подих і пронизливий погляд сковували всі мої думки. Здавалось, що ще трохи і я не витримаю його близькості, встану і закричу на весь світ: «Тату, це я, ваш нещасний син!»

Але, на щастя, батько своєчасно відступив від мене, одягнувся і вийшов з хати. Тут і я зліз з печі і став одягатися. Натягнув штани, взувся і став вмиватися, як і раніше над дебриком, поливаючи з горнятка воду собі на руку. В той момент у хату ввійшла мати, якось дивно глянула на мене і стала збиратися доїти корову. В одну руку взяла скопець з теплою водою і нчіркою, а в другу стільчик і відро з картопляною лущною, корові до доїння. Колись доїти корову ходили ми разом з мамою і половину тої ноші завжди носив я. Побачивши ту стару, звичну мені картину і підсвідомо зрозумівши, що мамі без мене все це буде важко нести, я забув про своє горе та будь-яку конспірацію і звичайним голосом промовив: «Почекайте трошки, мамо, я вам зараз допоможу».

Мати остовпіла. Стільчик і відро випали їй із рук і розширеними очима глянула на мене, наче вперше побачила. Скаменувся і я, але було пізно, сказаного назад не вернеш. Довго не роздумуючи, підійшла вона до мене впритул, закотила з лівого боку комір своєї сорочки, глянула і кинулась мені на шию (тут у мене на шиї — родима пляма).

— Сину, мій нещасний, — закричала вона несамовитим голосом, — це ти, ти, я вже давно підозрювала, що це ти! Все моє тіло задеревіло, ноги затрусилися, і щоб не впасти, сів я разом з мамою на лавку, що стояла поруч. А мати й далі не випускала мене зі своїх обіймів, цілувала моє спотворене обличчя і гірко плакала.

Так сиділи ми, мабуть, довго, поки пастух не прийшов до корову. Увечері повернувся з роботи батько. Побачивши мене в хаті, він вже не сумнівався, що це я, його син Богдан. Обняв мене міцно і тихо заплакав великими кривавими сльозами.

До вечері всі ми мовчали. В тяжкому горі важко було вичавити з себе якесь путне слово. Мати і далі плакала, а батько важко стогнав. Не маючи більше сили дивитися на їхні сльози, я вийшов на двір, довго блукав по подвір'ї, поки не покликали вечеряти. Їли і далі мовчки, і лише перед сном заговорив батько: «Не журися, сину, який би ти не був, і що б з тобою не трапилось, ти наш син, наша кохана дитина. Хіба ти вже мало вистраждав? А тепер ми з мамою зробимо все, що лише зможемо, аби хоч трохи поліпшити твою долю. Будемо працювати, поки зможемо і якось будемо жити. Всяке буває в світі, буває і гірше. А там, гляди, може Господь змилює над нами і пішле кращу долю. У Нього все можливе». Слова батькові живодайним бальзамом лягали на мою зболену душу і вселяли надію на життя, на краще завтра. На душі стало легко, спокійно і навіть у тілі відчув я якусь нову силу і бадьорість, мов удруге на світ народився.

От що таке рідні батьки, подумав я тоді і пригадав собі слова з одного вірша, який вчив колись у школі:

«І нема на світі друга,

Як отець і мати,

І милішої на світі

Я не найду хати».

Яка велика правда криється в тих мудрих, хоч простих словах, і яке велике щастя, що любов батьків до своїх дітей, пройшовши всі віки, збереглась до наших днів первозданною, чистою, невідкупною і нічим не замінимою. Вона вічна — думав я далі, — як і все наше людство на планеті, і найсвятіша.

Закінчивши своє оповідання, Богдан глянув на нас напівзрячим оком, немов хотів прочитати на наших обличчях, яке враження справила його незвичайна історія. Але ми мовчали. Якось невимовна гіркота, що зародилась десь у самому нутрі, все вище і вище клубком піднімалася до горла і немов залізними кліщами стискала його спазмою. Дружина плакала.

Невдовзі прийшов час відправки нашого потягу. Всі троє сіли ми в один вагон і з опущеними головами, майже мовчки, доїхали до станції Денисів. Тут, попрощавшись з нашим новим знайомим і побажавши йому всього доброго, ми з дружиною зійшли з потягу, а він поїхав далі.

Додому було нам не близько, пішки треба було йти більше двох годин. І майже весь той час говорили ми про

Богдана, його злу долю і нещастя багатьох йому подібних. «Хто сьогодні допоможе їм?» — часто запитували ми себе. Нам було зрозуміло, що причини, які породили тих калік, ще й зараз не змінилися настільки, щоби глянути на свої жертви з іншої точки зору. Але дивувало найбільше те, що наші люди, які ще зовсім недавно кричали «осанна», нині вже кричать «розпни». Як можна за такий короткий час убити в собі все святе і стати на сторону фарисеїв? Це і є те найстрашніше, чого ніяк не можна було передбачити, і з чим ніколи не можна погодитися.

«Більше світла» — сказав останні свої слова, коли умирав, великий німецький поет Гете. Тільки світло — висока свідомість нашого народу може допомогти йому стати дружньо на захист своїх прав і видряпатися з безодні темряви.

Хай допоможе йому в тому Бог!

Січень 1989 р.

ВТЕЧА

Вважаю, що було б несправедливо, якби пропала безслідно пам'ять про таку непересічну людину, як Ярослав Бобрецький. Тому сьогодні розповім про нього все, що знаю, що збереглася про нього в пам'яті. Дуже шкодую, що не зробив того раніше, коли все було ще свіже в моїй пам'яті.

Героя цього оповідання я знав ще з підпілля, до мого арешту, але згодом наші дороги розійшлися і вже ніколи не перетиналися.

Як сьогодні бачу його: зріст середній, гарно збудований, великі голубі очі, волосся золотисте і кучеряве, як у молодого баранчика, бездоганні, майже класичні риси обличчя, здоровий рум'янець і симпатичні ямочки на двох щоках при усмішці.

У намальованому портреті немає жодного прикрашування. Мало того, тут нічого не сказано про те, як вдало гармонізували всі ті риси між собою і яку приваблюючу силу мали вони при зустрічі з іншими людьми.

Не менш цінним був і його духовний світ. Найбільше любив я у ньому його простоту в стосунках з людьми і ту легкість, з якою Ярослав контактував з оточенням.

До того всього, Бог обдарував його ще й золотими руками. Здається, не було в той час такої машини, механізму, чи іншої технічної речі, яку б він відремонтував. Лагодив швейні машинки всіляких марок, різні годинники, радіоприймачі, електричне освітлення та ін. Ремонтував, навіть, дерев'яний посуд.

Мабуть, ті здібності передалися йому по генах від предків, бо нераз розповідав, що ще у його діда ніхто руками січку не різав, а стояв у січкарні спеціальний механізм, придуманий і сконструйований самим дідом, який приводив у рух січкарню спеціальними, легкими в управлінні важелями. У його батька постійно горіло електричне світло і живилось воно від акумуляторів, що заряджались вітряковим електрогенератором.

Після того, як ми востаннє бачилися, майже сорок років я нічого не чув про Бобрецького. Але ніколи він не випадав з моєї пам'яті, і завжди я старався довідатися щось про нього, про його подальшу долю. Однак, у ті важкі часи зробити це було нелегко. Аж одного разу сліпий випадок допоміг мені в тому. Трапилось це вкінці сімдесятих років.

Восени написав мені листа шкільний друг, в якому кликав мене до себе на підпеньки. Мешкав він у Рогатинщині, де звісно, багато лісів і в тому році дуже зародили гриби. До Рогатина я доїхав автобусом ще завчасно і тут довелось мені трохи почекати того транспорту, який мав завести мене вже на місце. Я сів на лавку, що стояла в тіні розлогого дерева і невдовзі підсів до мене чоловік, приблизно мого віку. Між нами зав'язалася бесіда, з якої я довідався, що людина ця з того ж села, де жив колись Ярослав.

Діялось це ще в часи застою. З всілякими незнайомими людьми слід було тримати вухо гостро. Отже, щоб дещо довідатися про Бобрецького, почав я здалеку. Спершу розпитав співбесідника про колгосп, про життя в селі і лише вкінці про Бобрецького. Знаючи, що за німців Ярослав був студентом Львівського політехнічного інституту, я прикинувся його однокашником і, мовляв, вирішив довідатися, як він проживає.

Але невелич моя конспірація, як пізніше виявилось, була зайвою. Чоловік цей представився мені дворідним братом Ярослава і радо відповів на всі мої питання.

— Нема вже нашого Славця, — почав він гірке оповідання, — мабуть, його таки розстріляли.

Одного разу пізно ввечері, а було це десь вкінці шістдесятих років, прийшла до мене сестра Бобрецького і шепнула на вухо, що минулої ночі прийшов додому її брат Славко і хоче мене бачити. Я дуже здивувався, бо вже давно ми всі вважали його неживим. Я швидко зібрався, сестру відправив додому раніше, а сам направився до них довгою околицною дорогою і зайшов до хати не хврткою, а з городу.

Гостя застав я в повному здоров'ї, як завжди веселого, усміхненого. Ми міцно обнялись, поцілувались і при закритих фіранках на вікнах довго розмовляли. Наступного дня, на прохання Ярослава, я знову його відвідав і знову про все розмовляли. Він цікавився дослівно всім, і я радо йому довго розповідав. Дещо розповів він мені і про себе. З його оповідання я зрозумів, що живе він під чужим прізвищем в глибокому Сибірі, має двох дітей і гарну жінку, якій завдячує життям на волі. Збирався погостювати вдома кілька днів і при відході я пообіцяв йому завтра знову відвідати. Але не вийшло. Ще тієї ж ночі, над ранком, хату обступила міліція і його арештували.

Я досьгодні не розумію, — продовжував далі співбесідник, — як це могло статися? Як розповів мені сам Славко, до Рогатина він приїхав вже смерком. По дорозі ні з ким не вступав у контакт і старався якнайменше показуватися на очі. Пізнати його було майже неможливо, бо з того часу, як востаннє бачили його в селі, минуло майже чверть століття. І одягнутий був просто, щоб менше відрізнятися від навколишніх людей. До того ж у нього були ще пишні чорні вуса і чорне малокучеряве волосся. Повірте, я сам ніколи б його не впізнав, зустрівши випадково на вулиці. А я знав його, як самого себе, бо дружили ми з дитинства.

З Рогатина до села йшов він пішки і до хати також зайшов з городу. В селі не зустрів жодної людини. А тепер самі зважте, яким чином районні органи так швидко могли довідатися про появу в селі Бобрецького?

Подумавши, я пояснив все це моему співбесіднику приблизно так:

— По-перше, — почав я, — загальновідомо, що ті сім'ї, члени яких під час війни, або й після неї, кудись поділись і дальша їх доля органам безпеки досі не відома, постійно перебувають під спеціальним наглядом. Отже, за хатою родини вашого брата теж постійно стежив хтось із близьких сусідів.

По-друге, в арешті Ярослав винні ви всі самі, бо не дотримувались основних правил конспірації. Самі ви кажете, що довго вночі сиділи з гостем при світлі і не знали того, що під вашим вікном стоїть сексот і старанно вислуховує всю вашу розмову. Особисто я вважаю, що вашому братові ні в якому разі не можна було їхати додому. Це було його смертельною помилкою.

Далі продовжував співбесідник:

— Три місяці сидів Ярослав у рогатинській тюрмі під слідством, а відтак його судили закритим судом і засудили до розстрілу. Більше про нього ми нічого не чули. Отже немає сумніву в тому, що його таки ровстріляли.

Останні слова вимовив він глухо, мабуть, спазма стиснула йому горло. На очах у нього заблищали сльози і він замовк.

Я терпляче чекав, поки у нього міне хвилева слабкість, в надії, що він ще не закінчив свою розповідь. По хвилині він продовжував:

— Зараз у його старшої сестри гостює Славкова жінка.

Вона приїжджає сюди майже кожного року. І якщо б ви хотіли довідатися про нього щось більше, то поїдьте зі мною до мого села і я познайомлю вас із нею.

Я не відмовився від такої цікавої пропозиції і через деякий час зустрівся з тією благородною і мужньою жінкою. Хоча трималася вона по-молодецькому, усі її рухи були ще досить енергійними, проте все волосся на голові було біле, мов молоко, а очі — вигаслі й байдужі. Мабуть, не одну нічку проплакала вона тихцем від дітей.

На початку розмова у нас не в'язалась, відчувалось якесь недовір'я, але коли я розповів їй усе те, що знав про її чоловіка і як ми познайомились, вона змінила свою думку про мене і все у нас пішло на лад. Тоді і вона розповіла мені все до подробиць, що знала про нього, бо не один раз чула це з його уст.

— Арештували його, — почала вона, — на Волині влітку 1945 року, а у вересні судили в Рівному і дали п'ятнадцять років каторги з відбур'ям у віддалених районах Союзу. Тут довелося наступного року ледве живого привезли у Воркуту. Тут довелося йому важко працювати у шахті, незважаючи ні на що, більше року, а коли він захворів дистрофією, зачислили у т.зв. «Оздоровительный пункт», скорочено ОП. Туди направляли безсилених, але здорових молодих шахтарів, щоб їх трохи відгодувати і знову направити в шахту.

Зрозуміло, що того мізерного пайка, яким годували дистрофіків, їм далеко не вистачало, і Ярослав став ходити на підробітки на кухню. Мив підлоги, казани, всіляку посуду, носив важкі мішки з продуктами і таке інше. Словом робив усе, що лише веліли йому кухарі.

Одного разу ввечері на кухні погасло електричне світло. Ярослав заявив, що може його відремонтувати, і поки черговий електрик сюди прибув, світло вже горіло.

Але ще більше піднявся його авторитет, коли в лічені хвилини він відремонтував електричну м'ясомолку. З того часу його стали використовувати для ремонту всілякого кухонного посуду і іншого знаряддя. Робота в нього йшла, бо робив усе якісно і швидко. Він дуже сподобався завідувачу кухні. Коли термін перебування в ОП у нього закінчився, його перевели на постійну роботу на кухню.

У кабінеті завідувачого висів на стіні годинник. При побілці один з майстрів нехотючи скинув його на долівку і він

перестав ходити. Завідуючий заклопотався і почав розпитувати працівників кухні, чи не знають вони такої людини в зоні, яка змогла б відремонтувати зіпсований годинник. І тут Ярослав заявив, що він сам поспробує його відремонтувати, оскільки на волі інколи тим займався. Ще того самого дня годинник був відремонтований і тим дуже втішився завідуючий. Він поплескав Ярослава по плечу і спитав, чи не міг би він відремонтувати наручного годинника його жінки, який не ходить вже кілька місяців. Ярослав попросив принести його і наступного дня відремонтував.

Через кілька днів завідуючий приніс йому аж три зіпсовані годинники і заявив, що всі вони належать його родині. Їх він також відремонтував. І з того часу, дізнавшись про це, всі вільні працівники концтабору стали носити йому свої зіпсовані годинники.

Зрозуміло, що тепер Ярослав не міг виконувати двох робіт одночасно і начальство вирішило використати його на більш вигідних для них ділянках. З тією метою відвели в амбулаторії окрему кабінку, де він ремонтував лише годинники і медичні інструменти.

Невдовзі в майстерню стала заходити вся воєнізована сторожа, а згодом і їхні жінки, які працювали в зоні. Всі вони завжди приносили різні домашні речі, переважно інструменти, і просили їх відремонтувати. Добрий майстер не відмовляв нікому і тим завоював собі серед них неабиякий авторитет. Грунт під ним настільки зміцнів, що в зоні тепер для нього не було жодних обмежень: одягався чисто і охайно, спав на лікарняному ліжку, на кухні і далі годували його досита, і на перевірку не виходив як інші, а спокійно сидів собі у своїй майстерні і працював.

Тут у нього з'явилися і гроші, бо дехто з вільних не залишав без уваги його сумлінну працю, хоч того він, безумовно, не «помічав».

Час від часу його водили в місто по крамницях, щоби міг придбати всілякі запчастини до годинників, відповідний інструмент та інші речі і матеріали, необхідні для ремонту. При тій нагоді Ярослав купив собі необхідний одяг і взуття, тому перестав відрізнятися від вільних людей.

У той час і я влаштувалась працювати медсестрою в ту саму амбулаторію. Проте, не добро мене сюди пригнало з

Полтавської області і не довгий карбованець. Я тікала геть у світ за очі подалі від знайомих людей, їх злих язиків і навіть сама від себе. Через невдалу зрадливу любов я зневірилась у людях, зненавиділа сама себе і щоб не покінчити життя самогубством, вирішила виїхати на край світу. Мені було відомо, що у Воркуті карається багато невинних людей. От і задумала поїхати туди і допомогти тут нещасним, що буде в моїх силах.

У той час я була молодою і непогана собою, до мене стали «присватуватися» парубки з тутешніх працівників. Не знаю, були у них серйозні наміри, чи ні, повірте, я над тим ніколи не думала. Від їх залицяння мене нудило, і я старалася ніколи з ними не зустрічатися. Не ходила, навіть, у кіно і вела, так би мовити, чернечий спосіб життя.

Ярослава доводилось бачити декілька разів, але, як і всіма іншими чоловіками, ним я не цікавилась і ніколи про нього не думала. Аж одного разу зіпсувався мій наручний годинник. Лікарка, з якою я працювала, підказала мені, що його може відремонтувати наш амбулаторний майстер Ярослав.

Ще того самого дня я зайшла в його майстерню і поклала перед ним годинник, не сказавши ні слова. Він якось дивно глянув на мене і попросив сісти. Я сіла, а він зайнявся ремонтом мого годинника, час від часу поглядаючи на мене. Говорив мало, лише спитав звідкіля і чи думаю я довго тут працювати. Я відповідала коротко і все частіше стала дивитися на нього. Його зовнішній вигляд і манера, з якою він міг себе вести, тягнули до себе, мов магнітом.

Ні, — тоді подумала я, — такої людини в житті я ще не зустрічала. З таким можна іти у вогонь і в воду, і задля нього можна пожертвувати всім, навіть життям. Щаслива та, яка стане його дружиною.

Раптом я опам'яталася і налякалась своїх власних думок. «Адже він каторжник, то ж до кого я ревную його? А я — «черниця» вже ладна закохатися з першого погляду».

Не встигла я надивитись на нього досхочу, як годинник мій був зремонтований. Я навіть пожаліла, що так швидко він його відремонтував, бо хотілось ще трішки тут посидіти. Він встав, підійшов до мене, взяв мою ліву руку і став закладати на неї годинник. Зачепивши, тримав далі мою руку і пильно подивився мені у вічі. Я не противилась цьому, просто не мала

на це сил і стояла перед ним, мов укопана. Раптом, опам'ятавшись, звільнила свою руку, подякувала і вийшла.

З того часу я часто ловила себе на тому, що думаю про нього. Ті думки все частіше починали мене тривожити, хоч я постійно відганяла їх. Та вони вперто знову верталися до мене, поки врешті я знемоглася, перестала боротися з собою і вирішила шукати зустрічі з Ярославом. Часто виходила на коридор, щоб хоч випадково побачити його. А він вперто мовчав.

Як пізніше виявилось, я теж подобалась йому з першого погляду, але беручи до уваги обставини і свої перспективи, він глибоко ховав свої почуття, не маючи найменшої надії на успіх.

Коли мій терпець вже урвався, я вийняла з волосся шпильку, зігнула її і зайшла в його майстерню, щоб він її випростав. Глянувши на мене, він все зрозумів, встав з-за столу, підійшов до мене впритул і міцно поцілував. Так почалася наша любов, велика, щира і до кінця вірна. Ради неї варто було страждати і, навіть, вмерти.

Після того ми зустрічалися частіше, але завжди дуже обережно, а на людях не звертали на себе уваги.

Тепер життя наше набрало зовсім іншого змісту, по-своєму ми були щасливі, хоч над нами постійно висів Дамоклів меч. На випадок розкриття наших стосунків, мені загрожувала тюрма, а йому штрафний концтабір. Проте, його постійно гризла думка, що він наче свідомо й егоїстично відбирає у мене щастя.

— Що обіцяє тобі наша любов у перспективі? — часто запитував мене. І продовжував. — Навіть, якщо б ти могла дочекатись мого звільнення через двадцять років, за той час мине вся молодість, кращі роки твого життя і тоді напевно зможеш вважати себе обкраденою, а мене — злодієм.

Але його песимістичні доведення і зауваження на мене зовсім не діяли. Я наполегливо доводила йому, що того щастя, яке я зараз маю завдяки йому, мені сповна вистачає. Бо ж досі я вважала себе напівмертвою людиною, а він повернув мене до життя.

Згодом я помітила, що він щось обмірковує, шукає якогось виходу, але зі мною не ділиться своїми думками. Це мене бентежило і ображало. Врешті я не витримала і стала йому дорікати та розпитувати, що саме його гнітить. І тут він, після паузи, розкрив переді мною свій задум про втечу з концтабору.

— Лише втеча з того проклятого пекла може врятувати нас і дати нам справжнє щастя, — гаряче доводив він, але все це можливе лише тоді, коли ти мені в цьому допоможеш. У мене вже є точний план, все обдумане, все виважено, тільки тобі треба буде зробити те, що я прошу. Ти повинна поміняти свою квартиру на таку, яка б знаходилась на краю міста і мала окремий вхід. Зробити це не буде важко, бо з такої халупи кожен ладен перейти в центр міста, та ще на квартиру з усіма вигодами.

Далі він твердив, що вибратися з зони, це лише половина справи. Після того йому треба буде переховуватись протягом кількох тижнів, а може й місяців. І лише тоді, коли минуть довгі пошуки і, маючи в кишені якийсь документ, зможе він вийхати з Воркути.

Я була згідна на все і не минуло й місяця, як перше його прохання було виконане. Тепер черга була за ним. Я дуже переживала, бо знала, що будь-яка його невдача несла нам смерть.

Кожного разу при зустрічі він ділився зі мною усіма подробицями; отже я знала кожний його крок, кожний вчинок. Він розумів, що з концтабірної зони, огороженої високим колючим дротом і обставленої собаками, втекти неможливо. Отже, найлегше зробити це десь за зоною, на будь-якому будівельному об'єкті, де зона має здебільшого символічне значення.

Міркуючи таким чином, став Ярослав бувати серед бригад, які виходили в місто на будівництво нових будинків та інших споруд, цікавився їх роботою, місцем праці, їх характером. І врешті вибрав ту, що працювала на околиці міста, будуючи нову дорогу для нової вулиці.

Невдовзі пішов до начальника планового відділу, який займався розподілом робочої сили, і попросив перевести його у вибрану бригаду. Мотивував тим, що це ненадовго, що хоче лише побачити світ, природу, подихати свіжим повітрям.

Таке прохання дуже здивувала начальника і, навіть, бентежила до деякої міри.

— А хто ж буде ремонтувати годинники і всяку всячину? — спитав він Ярослава, — де ж ми знайдемо такого спеціаліста як ти?

І знову довелось Ярославу доводити, що це ненадовго і що на випадок великої потреби він зможе працювати в майстерні після повернення з основної роботи, і для цього навіть не здає нікому ключі від робочого кабінету.

Це дещо заспокоїло начальника і, згадавши всі блага, які Ярослав зробив особисто для нього, він погодився.

Наступного дня Ярослав був уже на місці нової роботи. І що він тут побачив? Зона була умовною, замість огорожі, навколо робочої площадки, висів натягнутий шнурок. Три конвоїри, які водили на роботу каторжан і стерегли бригаду, здебільшого сиділи разом біля вогнища за кілька метрів від зони і час від часу поглядали в сторону бригади. Всі три солдати відбували строкову службу в армії і по молодості своїй часто заводили всілякі ігри, як це робили колись у дитинстві. Правда, боятися їм за бригаду особливо не було чого, оскільки довкола простягалась гола тундра і все на ній було видно, як на долоні. Така обстановка не обіцяла нічого доброго і Ярослав зрозумів, що вибратися йому з цієї пастки при таких умовах неможливо. Але вирішив відпрацювати тут намічений термін, щоб не викликати підозріння у начальства. Йому залишалося надіятися лише на чудо, або щасливий випадок, проте дні минали за днями, а чудо не приходило.

Минув грудень і настав січень 1948 року.

Аж одного разу він зауважив, що два конвоїри пішли в місто і стерегти бригаду залишився лише один. Вернулись вони лише через дві години. Куди ходили, ніхто того не знав, але з того часу майже регулярно стали вони повторювати такі прогулянки. Ця подія дуже обнадіяла Ярослава і став він обдумувати план нападу на одинокого конвоїра. А коли такий план у нього визрів, йому залишалося лише дочекатися того дня, коли з бригадою залишиться невеличкий молоденький солдатик, що нагадував скоріше велику дитину, ніж воїна.

За день до того Ярослав познайомив мене зі своїм планом, взяв у мене ключі від квартири, а вранці одягнув під спецілку новий костюм, чисту талогрійку, в кишеню заховав годинник та інші цінні речі.

Де знаходиться моя нова квартира, він теж добре знав, бо не один раз я детально пояснювала йому це.

Нарешті настав той довгожданий час, який повинен був принести нам волю і щастя, або смерть. Чому смерть? Тому, що

його невдача була рівнозначна смерті, залишатися в живих, як здавалося мені, не було сенсу.

На наше щастя в той день все йшло як задумано. Біля полудня два конвоїри пішли в місто, а з бригадою залишився той самий невеличкий солдатик, Ярославом вирахований. Приблизно через півгодини після відходу солдатів, Ярослав підійшов до шнуркової огорожі майже впритул, показав конвоїрові дуже гарний кишеньковий годинник і попросив його підійти ближче, бо має йому наодинці сказати щось дуже важливе. Далі додав, що в присутності його товаришів цього сказати не міг, оскільки вони б напевно цього годинника у нього забрали. Солдатик пильно глянув на заманливу річ, але ближче не підходив.

— Чого тобі треба? — врешті спитав він недовірко.

— Та нічого надзвичайно, — лагідним голосом став пояснювати йому Ярослав. — Я знаю, що мабуть, завтра, ти підеш в місто, отже хочу дати тобі цього годинника, щоб за нього ти купив мені дещо поїсти. Отже, держи його, я кидаю.

Він розраховував на те, що конвоїр, боячись здалека не впіймати годинника, підійде ближче і звільнить собі обидві руки, якими досі постійно тримав автомат. І він не помилився в своїх розрахунках. Побачивши дорожню річ, яка так дешево йому діставалась, у бідолахи загорілись очі, він втратив будь-яку обережність, повісив автомат собі на шию і, підійшовши зовсім близько, наставив обидві руки. Ярослав кинув йому годинник і в цю мить тигром скочив на нього. Солдатик не встиг навіть крикнути, як Ярослав зняв йому з голови автомат, забрав усі патрони, а порожній відкинув далеко від себе.

— Не вбивай, — йойкнув перестрашений конвоїрчик і покірно лежав на землі. Ярослав погрозив йому, швидко скинув із себе автомат і широко подався в місто. Невдовзі він кричатиме після його відходу, що уб'є, якщо спецілку і широкими кроками попередньому місці, авсі підкравшись заглянувся. Солдат сидів на попередньому місці, а всі підкравшись задивилися йому вслід. Проте, ні один з них не поспішив за Ярославом; усі добре розуміли, що без допомоги вільних людей, їм не вибратися з Воркути. В місті став він замітати сліди: деякий час ішов тротуаром, заходив у магазини і все це по дорозі до своєї квартири.

Але вдень заходить в квартиру не посмів, це було небезпечно, а до сутінок залишалося ще біля двох годин. Де ж

подіти той час, де заховатися, бо знав добре, що через годину—півтори, після повернення конвоїрів з міста, негайно буде оголошений розшук по всій території міста і його околиці, і всі військові гарнізони з собаками почнуть його шукати. Він спішив, бо кожний його крок, кожна хвилина несли йому смертельну небезпеку.

Вздвж дороги, по якій зараз ішов, простягався невеличкий міський парк. Росли тут невисокі, але досить густі кущі лозинника. Місцями стояли також непоказні альтанки. Невдовзі помітив стежку, що відгалужувалась від дороги і вела вглиб парку. Інтуїтивно вступив на неї в надії, що десь тут, подалі від людського ока, знайде якийсь притулок. Але швидко покинув ту думку, коли у всьому тілі відчув холод. Морозу було не менше двадцяти градусів, а на ньому, крім костюма, була лише тендітна тілогрійка. В такому одязі довго не посидиш ні в кущах лозинника, ні в альтанці.

Безнадійно ступав далі. Аж раптом, не доходячи до вихідної брами парку метрів з п'ятдесят, біля самої стежки побачив кришку водогінного колодязя. Рівень колодязя був дещо вищий від поверхні землі і на відкритому просторі вітер постійно здував сніг із гладкої кришки, так що снігу на ній майже не було.

— Щоб не трапилось, лише тут мій порятунок, — подумав Ярослав, бо іншого шукати вже пізно. З центру міста почув гавкіт собак-шукачів. Швидко дістав з кишені ключі від квартири (іншого інструменту в нього не було), підважив кришку, розглянувся довкола і вліз у колодязь, закривши за собою люк. Таким чином опинився тепер у пастці і розраховувати міг лише на щастя. Дуже хотів вірити, що воно на його стороні, бо ж в парку ні з ким не зустрічався, і зараз, коли ховався, також не помітив жодної людини, навіть, здалеку. За сліди теж не переживав, бо за короткий час притопчуть їх сотні інших.

У колодязі було відносно тепло. Водогінна труба все ж таки нагрівала повітря невеличкого колодязя і стояти тут було досить терпимо. Притуливши вухо шапки-вуханки до стіни, наслуховував, чи не чути часом людських кроків. Було спокійно.

У великій тривозі простояв тут же добрий проміжок часу, але скільки, не міг знати, бо в колодязі було темно настільки, що не тільки циферблата, а й самого годинника не було видно. Проте, інтуїтивно відчув, що минуло вже не менше

двох годин. Отже, вирішив обережно добиратися до квартири. На дворі зустріла його безпросвітня темрява, небо вкрили чорні хмари, з півдня дув теплий вітерець і все віщувало близьку пургу. Прикривши лице, наче від вітру рукавицею, поспішав широкими кроками. По дорозі зустрілись йому дві літні жінки з повними сумками в руках, але на нього не звертали жодної уваги. Не було чути і собачого гавкоту.

Через кільканадцять хвилин опинився поруч з квартирою. У вікнах світла не було, бо я приходила з роботи дещо пізніше. Знову оглянувся навколо, і не запримітивши нікого, швидко відчинив сінешні двері, а відтак хатні, і увійшов у кімнату. Тут було темно, але тепло. Навпомацки знайшов стілець, сів і вирішив чекати мене. Мимоволі став згадувати тільки-що пережите, і аж тепер усвідомив, у якій небезпеці перебував. Періодично поглядав у вікно.

А я тим часом з роботи не йшла, а летіла. По дорозі чула від людей, що де досі в місті шукають втікача-каторжника, дуже небезпечно і хитрого. Тут я все зрозуміла і тривога моя наростала з кожною хвилиною. Потішало лише те, що ніхто не казав, ніби-то його впіймали.

А ось і наша хата. Тремтячими руками відчинила одні двері, другі і тут схопив він мене у свої обійми.

Боже, яка я була тоді щаслива! Від щастя і всього переживання дуже хотілося плакати, ридати, але цього не можна було робити, щоб не почули за вікном. Ми невимовно раділи, хоч розуміли, що попереду нас чекає багато труднощів. Ті хвилини я вважаю найщасливішими в моєму житті.

З обережності світла не світили. Він розповідав мені про весь хід втечі, а я зі страху тулилася до нього і шепотіла: «Не віддам, не віддам тебе нікому, навіть самій смерті». Тиждень, на моє прохання, він відпочивав, на двір, зрозуміло, не виходив. Тепер перед нами стало завдання великої ваги: як вибратися з Воркути? Нам добре було відомо, що документи всіх громадян, а особливо тих чоловіків, які виїжджають з Воркути на південь, постійно у всіх поїздах і в кожному вагоні по дорозі аж до Вологди неодноразово перевіряються військовими. Отже, без них, тобто без паспорта, вибратися звідсіля було неможливо. Авіазв'язку в той час не було. Але і паспорт виробити в такій ситуації також було неможливо.

Як же бути?

Одинокий наш вихід — вдатися за допомогою до третьої особи. І тут я згадала про свого брата. Був він людиною надзвичайно доброю, чесною і дуже любив мене. Отже, в розмові з Ярославом, я запропонувала запросити його приїхати до нас і посвятити брата у все. Але не одразу Ярослав погодився на це. Спершу довго розпитував про нього, чи він комуніст, де працює, скільки у нього дітей, хто його жінка і таке інше. Згодом, зрозумівши, що у нас немає іншого виходу, погодився.

Брат приїхав аж через два місяці. Раніше не міг з огляду на відпустку. Привіз із собою фотоапарат, як ми домовились, і зробив Ярославу знімку до паспорта. Правда, перед тим Ярослав запустив вуса і перефарбувався на брюнета, а перед самим фотографуванням намочив волосся і, наскільки це було можливо, випрямив його.

Брат, вислухавши всі наші біди, заспокоїв нас і сповістив, що брат його жінки, а його товариш з дитинства, працює зараз у їхньому районі начальником паспортного столу. На нього він покладав великі надії і не сумнівався в його допомозі. З тим і від'їхав.

Прийшла весна. Широкими потоками дзюрчали снігові води, а паспорта у нас все ще не було. Ми, навіть, почали було обдумувати інші варіанти виїзду, як одного дня від брата прийшла посылка, а в ній — паспорт для Ярослава.

У ньому зазначалося, що він родом з хутора, який під час колективізації був знесений, а мешканці його, як куркулі, були вивезені в Сибір. Ім'я і прізвище дали йому теж типове полтавчанське.

Порадившись, вирішили ми поки-що не вертатися на Україну, а виїхати у Новосибірськ. Там прожили спокійно двадцять років.

За весь той час ні він, ні я, не написали додому жодного листа. У відпустку також не їздили нікуди, боячись випадково зустріти небажану людину.

«Tempus — doctor» — каже давнє латинське прислів'я. Отже, врешті і ми звикли до обставин, перестали боятися безсерйозної на те причини, як це було раніше, і заспокоїлись.

Коли вже всі наші біди були позаду і, навіть, частково призабуті, Ярослав все частіше став згадувати свій дім, рідних

і, врешті, все ж таки вирішив туди поїхати. Я не дозволяла йому цього робити, як могла, так відмовляла від тієї поїздки, але всі мої старання були безуспішними.

Він запевняв, що зараз це вже не страшно, що з того часу минуло більше двадцяти років та й хто зможе тепер упізнати його вже немолодого брюнета. Вкінці додав, що жити так більше не може і мусить зробити те, що задумав.

Перед від'їздом ще раз добре пофарбувався, одягнув простий одяг, поцілував мене й дітей і поїхав...

А далі ви вже все знаєте, — закінчила вона дрижачим голосом і закрила обличчя руками...

Господи, скільки прекрасних наших людей з'їла та стоголова гідра! — думав я похиливши голову. — Невже ж ніколи не впаде на неї кара Господня?

СКИТАННЯ І ПОНЕВІР'ЯННЯ ВИСЕЛЕНИХ

Дітей у Тодоха було п'ятеро: Григорій, Єлизавета, Степанида, Данило і Євдокія. Троє найстарших одружилися ще до війни, Григорія прийняли додому, а Єлисавету і Степаниду віддали в невістки. В такому сімейному стані застала їх війна.

Проте до 1944 року воєнні події не вплинули особливо ні на склад сім'ї, ні на господарство. Усі воєнні біди обходили боком не тільки Тодохову хату, але й усе село, розміщене в глибокому яру, за кілька кілометрів від трактових доріг. Та не минула лиха година тієї оселі після повернення радянських військ 1944 року.

У листопаді того ж таки року був убитий військами МВС син Данило, а в лютому наступного — арештований Григорій. Невдовзі, тобто у травні, арештували і Євдокію. Зрозуміло, що по тодішніх «законах» не могли залишитися вдома і батьки арештованих дітей, тому улітку того ж горезвісного 1944 Тодоха, його дружину Ганну і невістку, жінку Григорія — Катерину було виселено у Кіровську область в оселю Якунель. Хоч важко назвати оселею кілька невеличких будинків барачного типу, закинутих у глибокій тайзі. Побудовані вони були за пару сотень кілометрів від основної залізниці спеціально для репресованих, які повинні були займатися вирубкою лісу. Сюди потрапила й сім'я Тодоха.

З потягу висадили їх в Кірові і до місця гнали пішки. По дорозі ночували у тайзі під голим небом, а їли лише те, що встигли взяти зі собою з дому. Правда, майже всі харчові продукти в Кірові конвой забрав у них безповоротно.

Працювали дуже тяжко, норми були великі, а пайок — скупенький, голодний. Жили і працювали безконвойно, але кожного ранку на наряді наставники перевіряли присутність кожного.

Підійшла осінь. Всі запаси сил були вже вичерпані, домашній одяг подерся, а іншого не давали. Стало ясно, що перезимувати в такому одязі буде неможливо, отже слід було шукати якогось виходу. Після деяких роздумів вирішили втікати додому. Не міг собі цього дозволити лише Тодох. В останні дні ноги його захворіли і він заледве стояв. Отже, про довгу і важку дорогу не могло бути й мови. Таким чином, втікати довелося поки що лише жінкам, але з таким розрахунком,

то вони, повернувшись додому, вишлють хворому трохи карчів грошей, і, виздоровівши, він теж вирушить у дорогу.

Ввечері, після роботи, Ганна з невісткою непомітно брали усі свої речі і вирушили в дорогу. Двом жінкам без жодної зброї у лісових нетрях, звичайно, було страшно. Тут відбулося в ті часи багато різної звірини, між ними немало ведмедів, вовків і рисів.

Ішли всю ніч, щоб якнайдалі відійти від Якунеля. Над ранком прийшли на берег широкої річки, перейти яку вбхід було неможливо. Отже, стали шукати якоїсь переправи. Вранці прийшли її, але тут на них уже чекала погоня.

Непрактичні жінки не розуміли того, що через Якунель пройшли її, але тут на них уже чекала погоня. Вранці прийшли її, але тут на них уже чекала погоня.

Мабуть, на альніком військ тої округи була непогана година, бо втікачів не судили, як це звичайно робилося в ті часи, лише направили їх у найближчу оселю для репресованих. Тодохові ще того самого було наказано дня привести жінок в старе місце.

Довго йшов бідолашний своїми хворими ногами до сусідньої оселі. Ночував у лісі один, як палець, кинутий на вступі лісовим хижакам. І лише через чотири доби усі троє внаслідок повернулися в Якунель.

І знову важка праця, голодний пайок і безнадійність. Коли випав перший сніг і стало ясно, що переселенці не витримають ні одного місяця у своєму домашньому «рванні», їм віддали ватяний одяг і ваянки.

Так у непосильній праці, в голоді і холоді Будникам все-таки пощастило пережити довгу і сувору зиму. Правда, усе це їм давалося нелегко, організм значно ослабли, зате весна принесла їм свіжі сили, тепло і нові надії.

Перша спроба втечі не зломилася їх волі і не відібрала надії на повторну втечу. З такими думками пережили весну. Настало літо. В лісі з'явилось чимало всіляких ягід і грибів. Вечорами після роботи, у вихідні дні ходили переселенці до лісу в пошуках всього, що лише можна було їсти. Крім ягід грибів збирали й пташині яйця, так що додому (в бараки) приносили не повертали з порожніми кошиками.

Додаткова їжа, вітаміни і тепло з кожним днем відновлювали їх організм, появилась нова енергія. Вона будила в ній ті сили, які потрібні для боротьби за волю, за краще завтра.

Додаткова їжа, вітаміни і тепло з кожним днем відновлювали їх організм, появилась нова енергія. Вона будила в ній ті сили, які потрібні для боротьби за волю, за краще завтра.

Отже, вирішено було обдумати все, як слід, по змозі запаситися харчами і вдруге тікати додому, поки ще не наступили холодні осінні ночі.

Вихідного недільного дня перевірки, як правило, не бувало, то ж вигідно було використати той час для втечі, щоб до понеділка перебратися через ту злочасну ріку і подалі відійти від Якунеля. Отже, в дорогу вирушили ще в суботу після роботи, як тільки смерклося.

Ішли майже всю ніч без відпочинку. Дорога була вже знайома і вранці знову прийшли на те саме місце, де минулого разу зустріла їх військова застава. Отже, цього разу були вже обережніші. З лісу вийшли не одразу, а деякий час стежили за рухом на переправі. Але, на їх щастя, у вихідний день тут було спокійно, лиш перевізник одиноко дрімав на човні. Підійшли до нього і попросили перевезти їх на той берег. Той оглянув їх з голови до ніг і усе, мабуть, зрозумів, але розпитувати не став. Розглянувшись на всі боки, велів усім сісти і відчалив. Пливли мовчки, лиш на причалі Тодох став розпитувати про плату і вийняв пару карбованців. Але перевізник не взяв їх, лише усміхнувся і сказав: «З таких не беру». Відтак розповів, якими дорогами і стежками іти, їм далі, щоби не попасти в руки заставам.

«Світ не без добрих людей», — радо зауважили втікачі і у тому переконувались вони не один раз, оскільки не одну річку довелось їм переплисти, поки добралися до Кірова.

Дедалі на душі у втікачів ставало спокійніше. Від охоронної зони відійшли вже далеко, села почали траплятися їм частіше, і тепер уже можна було їх прийняти за місцевих селян. Так добралися через декілька днів до залізничної станції Кіров, звідкіля минулого року погнали їх пішки в тайгу.

Грошей на квитки до Тернополя у них ще сям-так вистачало, але купити щось із харчів уже не було за що. Так, випрошуючи шматки хліба, а здебільшого, їдучи голодними, нарешті добились вони додому.

За час їхньої відсутності на господарстві жила старша дочка Степанида зі своєю дочкою (До речі, чоловік Стефи, Дмитро, був безвинно арештований у перші дні війни і через деякий час загинув у свердловських таборах). Вона старанно

вела господарство і пасічництво, зберегла деякі запаси батьківських харчових продуктів і поповнила їх новими прожаями, так що з харчами в домі Тодоха проблеми не було.

Повернувшись додому, виселенці добре відпочили, доскочу наїлись і швидко забули про небезпеку. Їм чомусь здавалось, що найголовніше було втекти і добратися додому. А зараз усе страшне вже позаду: вони у своїй хаті і ніхто вже не може їх потривожити тут. Не знали вони, бідолашні, по ваївності своїй, що існуюча система нічого не забуває, що вже на другий день втечі за ними по інстанції було післане повідомлення про втечу і розпорядження властям їхнього району повернути втікачів.

У такій ситуації їм у жодному разі не слід було не те що показуватись у своє село, але навіть, на очі жодній знайомій людині. А от, оселившись в якомусь незнайомому місці і найшовши сям-таку роботу, могли вони уникнути повторних репресій, як це вдавалось декому.

Три місяці безжурно прожив Тодох зі своєю сім'єю в одному домі і вже майже забув про виселення. У другій половині жовтня у сусідів через дорогу справляли весілля. Туди були запрошені і Будники. У ті жакливі часи весілля нагадувало більше похорон. І не дивно, бо в наших селах не було тоді сім'ї, яка не постраждала б від сталінського розгулу. Одних повбивали, інших арештували, третіх вивезли на Сибір.

І на цьому весіллі не грала музика, не веселилась молодь, не співали гості старші віком: усі сумирно сиділи за столом, розмовляли притишеними голосами, розглядаючись по боках, розповідали одні другим про своє горе, яке зустріло їх вештодавню.

Стемніло. У хаті засвітили газову лампу і дехто з гостей став готуватися до відходу додому. Раптом, у дверях з'явився військовий з автоматом і голосно спитав: «Хто тут Будник Феодосій?» Усі гості враз замовкли, але мовпокоманді повернули свої голови в бік Тодоха, що сидів у кутку біля дверей. Не питаючи більш нічого, військовий підійшов до Будника, взяв його за рукав і вивів з хати. Невдовзі всі бачили, як Будників посадили на підводу і повезли у напрямі Вишнівця. Тут посадили їх у кузов вантажної автомашини і завезли на тернопільську залізничну станцію.

На привокзальній площі, на спеціально відведеній колії, постійно стояв ешелон товарних вагонів, що чекав свої чергові жертви. Туди запроторили і Тодоха з дружиною. Невістку цього разу ввіймати їм не вдалося, бо під час арешту батьків, вона випадково гостювала у сусідньому селі. Зате не минула її лиха доля три місяці пізніше і вивезли її вже не до батьків, а в Кемеровську область, де прожила вона до кінця свого життя.

При арешті конвой спішив і сердився на втікачів, бо довелось йому добре потрудитись, поки знайшов їх. Мабуть, з цієї причини не дозволив їм взяти з собою дещо більше харчів, хоч знав, що на дорогу виселенцям пайків не видають.

У дорогу вирушили аж через два дні (чекали поки заповняться нещасними усі вагони). Оскільки цей етапований рейс не був включений в залізничний графік руху, то майже на кожній станції доводилось йому чекати зустрічного поїзда.

За Москвою відчували холод. Зустрічний вітер проникав в усі щілини вагону до середини і не давав спокою людям ні вдень, ні вночі. Таке становище вимагало доброго харчування, щоб дати організм потребувати належну кількість калорій. Та, на жаль, Будникам вистачило харчів лише до Кірова. Це їм зрозуміло, бо їхали вони туди два тижні.

Як бачимо, цього разу наших втікачів уже не повезли в Якунель, звідкіля неважко було втікати, а набагато далі, аж вглиб тайги, де, як іноді жартома кажуть, «чорт на добраніч каже».

До одного нещастя долучилося ще й друге. У Кірові Тодох захворів. Його зняли з потягу і направили у місцеву лікарню. До краю виснажений організм, як фізично, так і морально, вже не мав сили боротися з недугою і по дорозі хворий втратив свідомість. Медична служба вирішила, що він уже помер і веліла кинути його в морг.

Але, на щастя, як кажуть, «було йому ще на життя», то ж пролежав тут недовго, бо через пару годин за мерцями приїхала підвода, щоб їх поховати. Коли несли на підводу Тодоха, він глухо застогнав. Похоронці насторожились і на всяк випадок віднесли тіло в лікарню.

І хто зна, чим завершилося лікування хворого, якби не зайнявся ним лікар з Луцька, якого теж сюди заслала. Довідавшись, хто такий Будник і звідкіля родом, став він приділяти хворому багато уваги: виписував йому добрі ліки,

серед молодшого медперсоналу організував добрий нагляд, і що найважливіше, став добре його годувати.

З ласки доброго лікаря-земляка Тодох пробув у тій лікарні аж до травня наступного року.

А Ганну повезли потягом аж на станцію Мікунь, а звідтіля погнали пішки ще понад сотню кілометрів у столицю Комі Сиктивкар. Мабуть, подумало начальство, що з таких дебрів уже не наважаться вони втікати. Тут слід зазначити, що в ті роки Сиктивкар ще не був зв'язаний залізницею з лінією Москва-Воркута, і все необхідне доставлялось туди автотранспортом від станції Мікунь, або Княж-Погосту.

Тут, у Сиктивкарі, зарахували Ганну в бригаду дорогобудівників, в якій працювали виключно репресовані українці. Цю бригаду знало усе, в той час ще невеличке, місто, оскільки вона працювала майже на всіх вулицях. Знали добре і контору тої численної бригади, бо ж щоденно бачили біля неї натовп людей, який отримував тут завдання і групами відправлявся на робочі місця.

Настав травень 1947 року. Весна в той далекий, Богом забутий край, приходить не швидко. Суворозима не спішить здавати свої позиції, морози м'якнуть аж під кінець квітня, а сніговий покрив зникає лише вкінці травня.

За сім місяців, в теплі і ситості, Тодох поправив здоров'я і міг тепер іти назустріч своїй лихій долі. Лікар-земляк пояснив йому, що тримати його в лікарні як хорого більше не може, і що зробив він для нього все можливе, а зараз лікарня очікує великої контрольної комісії, отже, треба замести усі свої гріхи. Він одночасно сповістив Тодохові, що довідався від вільних лікарів, що його направляють у Сиктивкар, туди, де знаходиться його дружина. На прощання земляк подав Будникові торбину з новими ваянками, ватяними штанами і боканкою хліба. Той щиро подякував своєму рятівникові за все, що він зробив для нього, попрощався і під конвоем подався на залізничну станцію. Тут посадили його в спеціальний вагон для арештованих і потяг рушив на північ.

Хоч у документах Будника Феодосія виразно було зазначено, що його належить висадити з поїзда на станції Мікунь, або Княж-Погост, а відтак направити в Сиктивкар, але Байдужий, а може і п'яний конвой не звернув на це уваги і потарабанив старого аж до кінцевої станції Воркута. А тут

місцевий конвой, ясна річ, уже розібрався що до чого і не прийняв людину, яка направлялась у Сиктивкар. Таким чином, наступного дня Тодоха знову відправили назад зворотним рейсом з тим, щоби в назначеному місці висадити його. Проте і цього разу не висадили його ні в Мікуні, ні в Княж-Погості і знову завезли в Кіров. Так три рази возили його з Кірова на Воркуту і назад, поки нарешті зсадили його з потягу в Мікуні. За весь час того безглузкого возіння сюди-туди, нещасному не дали ні крихти хліба, чи іншої страви, і якби не той боханець хліба, подарований лікарем, напевно Тодох помер би з голоду. Адаже ця подорож зайняла півтора тижня часу. А на всі домагання Будника, щоб йому, як і всім підневільним видавали регулярний пайок, конвой постійно відповідав: «Тебе не положено».

Зрозуміло, що після такої подорожі, зморена голодом людина не мала вже сили самостійно добратися до Сиктивкара, отже конвой змушений був доставити його туди вантажною машиною. Тут у міліції оповідомили йому, що з нього знімається конвоювання, і що йому слід з'явитися в дорожньо-будівельну контору.

Трохи перепочивши, Тодох вирушив шукати свою контору. По дорозі побачив невеличку будку, де переважно сидять сторожі і зайшов туди. Надіявся розпитати у чергового дещо більше про ту контору, де вона знаходиться, як до неї потрапити, а також трохи відпочити і підсушити валянки. Сніг уже кінчав танути, на вулицях стояли великі калюжі і залишатися у валянках було вже неможливо.

У будці зустрів він сторожа, латвійця по-національності, і такого ж виселеного, як і сам. Привіталися. Латвієць дуже прихильно зустрів гостя, віддав йому три печені картоплини, які сам повинен був з'їсти на обід, а також віддав йому свої зовсім добрі черевики в обмін на валянки, щоб новоприбулий міг добратися до бажаного місця, і детально розповів, де знаходиться потрібна контора і як добратися до неї. З тим Тодох рушив далі в дорогу.

Але невдовзі йому дуже захотілося їсти. Ті три картоплини, які він з'їв з лупою, тільки роздражнили його шлунок і голод знову сильним приступом дав про себе знати. Просити не відважився, це було вище його сили, отже, пішов за місто на городи, де місцеві мешканці переважно садили

картоплю. Там надіявся знайти кілька минулорічних картоплин, спекти їх і хоч трохи вгамувати голод.

Снігу на городах вже майже не було, земля парувала на ясному весняному сонці і пахла ріллею, свіжою борозною. Той запах був дуже знайомий родовитому хліборобові, він пригадав свій рідний край, знайомі поля, багаті ланами добірного збіжжя, і городи повні всякої ярини, і все це у нього чітко асоціювалося з добробутом і ситістю. А до чого він дожився? Серце у бідолошного стиснулось і на очі виступили сльози.

Довго ходив Тодох по городах, але не знайшов ні однієї картоплини. Врешті подумав: «Це ж тобі, Тодоху, не Україна, де у всяку пору на городі, чи навіть у полі завжди можна знайти чим поживитися. Тут край голодний і будь-яка пожива ціниться надзвичайно високо. Отже, шукати просто так на відкритому місці, нема сенсу».

Щось одумавши, підійшов до плоту, виломав палицю і став нею порпати землю. Рив довго, поки врешті знайшов одну пригнилу картоплину. До вечора знайшов таких ледве чотири, тут-таки розвів вогнище і кинув у нього знайдені бульби.

Невдовзі запахло печеною картоплею. Той запах остаточно вивів голодного з рівноваги, притьмом витяг він з вогню картоплини і, майже нерозжовані проковтнув. Ще деякий час посидів біля вогню, а тоді вирушив шукати свою контору.

Вечоріло. Поволі крокував Тодох пустими вулицями в тому напрямі, куди казав йому латвієць. Але врешті все перекрутилось йому в голові, бо вулиці були дуже подібні і, втративши орієнтацію, вже й сам не знав, звідкіля він прийшов і куди слід тримати напрям. Став розпитувати зустрічних, але одні говорили йому щось незрозумілою мовою, а другі зовсім не хотіли з ним розмовляти. Так захопила його ніч.

Тепер уже слід було подумати про нічліг, бо стало ясно, що сьогодні в темряві йому вже не знайти контору. Та й сили залишали його з кожним кроком. Не надявся на те, що хтось із місцевих мешканців прийме його на нічліг, обігріє і нагодує. Знав, що не такі тут звичаї і не така гостинність, як на Україні. Отже, єдиним виходом було пересидіти ніч на якомусь підприємстві, в якійсь котельні. Зупинився і став розглядатися довкола.

Недалеко праворуч помітив високі димлячі труби: «Мабуть, це котельня», — подумав і попрямував туди.

Відчинивши двері, побачив літнього чоловіка, який кидав у топку вугілля. В котельні було тепло і світло. Кочегар допитливо глянув на прибулого і тут Тодох розповів йому усе своє горе. Вкінці попросився пересидіти тут до ранку. Вислухавши, кочегар пояснив йому, що за інструктажем в котельню стороннім людям заходити не можна, але, оскільки зараз ніч і в такий час контроль сюди не заходить, то він дозволяє погостити у нього до ранку і показав рукою на широку дошку, що лежала біля котла. Безсильно звалившись на неї, Тодох вмить заснув.

Над ранком розбудив його кочегар і попросив покинути котельню, мотивуючи тим, що вже швидко прийде зміна і він не хоче, аби ще хтось побачив тут стороннього. Подякувавши за гостинність і докладно розпитавши про дорогу до контори, Будник вирушив у дорогу.

Цього разу шукав недовго. На наступній вулиці зустрів жінку, що несла відро з водою. Спитав, чи далеко йти ще йому до дорожньо-будівельної контори.

— Ходіть зі мною, — відповіла по-українськи, — я йду туди мити підлогу, там працюю прибиральницею.

— Нарешті знайшов, — подумав сердешний, і поспішив за жінкою. Але як не старався йти скоріше, ноги чогось не слухались, і він, мов сплутаний, майже топтався на місці. Це зауважила жінка, зупинилась і взяла його за руку. Так майже притягнула його до контори і посадила на підлогу біля печі. Крім стільця для начальника, сісти тут більше не було де, а він швидко мав прийти.

Сидів спокійно, але відчував, що самотійно встати вже не зможе. Дуже хотілося лягти, таки тут на підлозі, але знав, що недовзі придуть сюди люди, і незручно буде, коли застануть його лежачого. «Ще подумають, що п'яний», — з такими думками відвернувся від столу, прихилився до стіни і став чекати. Думки в голові стали плутатися, свідомість слабшала і, врешті, все поринуло в забуття. Все, що відбувалося навколо, відчував, наче крізь сон.

Через деякий час стали сходитися люди, затупотіли ноги, загомоніли голоси, і все це, мов відлунням відбивалось у свідомості знеможеного. Врешті одна жінка підійшла ближче до сидячого і майже над головою сказала: «Гляньте, люди, нам прислали свіжу силу». І засміялася. Мабуть, подумала, що бачить сплячого.

Той дзвінкий голос молоді людини, майже у нього над головою, дещо вивів його в забуття, він зрозумів навіть його іронічний відтінок, але відреагувати на нього сил не вистачало.

Врешті, наче хтось ударив його по голові: він почув голос своєї дружини. Так, це дійсно був голос його Ганни, який би він упізнав серед тисячі інших голосів. Задріжало все тіло, на очі виступили сльози радості, але обізватися не міг.

Так і далі сидів нерухомо і більше ніхто до нього не підходив. Мабуть, усі вирішили, що він спить.

Недовзі робітники стали розходитися групами на свої робочі місця, і хто зна, чим би все тут закінчилося для бідолашного, якби не випадок.

Ганна, розмовляючи в нарядній з іншими жінками, хвилево поклала свій вузлик з пайкою хліба на вікно, щоби не тримати його в руках. При виході забула його і згадала аж на дворі. Швидко повернулася назад і, проходячи повз сидячого, глянула на його лице з профілю. Хоч було воно марне і заросле, в його формі зауважила щось, наче знайоме. Підійшла ближче, і глянувши на нього впритул, скрикнула: «Люди, це ж мій чоловік!» На цей крик прибігли кілька чоловіків, підняли знесиленого на ноги і поволі вивели з контори.

На дворі Тодох підбадьорився, став самотійно триматися на ногах, відновився у нього дар мови і він попросив відвести його в барак. Вела його Ганна, яку в зв'язку з поважною причиною, бригада звільнила на цей день від роботи. По дорозі він смачно поїдав Ганнину пайку.

Ішли попри базар. Ганна згадала, що у неї в кишені залишилося кілька карбованців, зайшла туди і купила з рук кілька невеличких булочок. У крамницях хліба в той час не продавали, бо всі продукти видавалися по карточках. Проте ті, які мали доступ до харчових магазинів, завжди могли всілякими способами придбати надлишки харчових продуктів і згодом втридорога їх реалізувати.

Ще дві з них віддала голодному чоловікові, а решту заховала, бо знала, що з'ївши все, голодний може померти.

У бараку пролежав Тодох довго. До дистрофії додалась дизентерія. Ті чотири напівгнилі картоплини, які він напередодні проковтнув, зробили свою чорну справу.

Одні радили хворому йти в лікарню, другі категорично були проти неї, оскільки більшість з тих, хто туди потрапляв,

ніколи звідти не вертали. Бо хто з простих смертних дуже уболівав за людьми, які самим урядом були приречені на загибель. Уесь репресований люд в ті страшні часи фактично користувався меншими правами, ніж середньовічні раби, оскільки останні все ж таки мали якусь ціну для свого господаря, а репресовані й того не мали.

Не пішов у лікарню і Тодох. Ганна лікувала його, чим тільки могла, і що радили люди. На їх щастя з дому дочка прислала їм дві багаті посилки з харчами і трохи грошей. Так, день за днем, здоров'я хворого міцніло і, коли надворі добре потепліло, Тодох встав на ноги. Свіже повітря, сонце і регулярні посилки, без яких, мабуть, вони б не вижили, зробили свою добру справу, хворий віджив остаточно і пішов у контору проситися на роботу.

Начальник глянув на нього і задумався. Бліде лице новачка не обіцяло нічого надійного, але дізнавшись, що він може стельмакувати, запропонував йому робити труни. Від голоду, холоду і всіляких хвороб у місті люди гинули, мов мухи, а ховати їх без труни заборонило нещодавно вище начальство.

Тодох не відмовився від такої пропозиції, а навпаки, навіть, зрадив. Бо ж сам собі буде начальником і працюватиме у тій самій будці, де чергує його дружина.

Після прибуття сюди хворого чоловіка, Ганна попросилася на легшу працю, оскільки крім основної роботи, їй ще треба піклуватися хворим. Начальник цього разу пішов їй на зустріч і поставив чергувати біля протипожежного будиночка, . І щоби він зимою не замерзав, тут необхідно постійно топити піч. Добра половина того приміщення була порожньою, отже, начальник вирішив її використати під майстерню для виготовлення трун.

Разом попрацювали тут Будники більше одного року. Життя стало трохи налагоджуватися: з дому отримували ще посилки, а деколи і невеличкі гроші. Крім того, кмітливий Тодох зайнявся корисною роботою: крім трун став він майструвати стільці, полиці та інші речі домашнього вжитку, які місцеві мешканці радо купували за гроші або обмінювали на харчі. З того часу свіжа копійка і зайвий шматок хліба водилися у трудолюбивих стариків.

За той час вони віджили, заспокоїлись і, навіть, стали звикати до нових обставин. Інколи починало здаватися, що так жити можна: не голодні, в теплі і робота не важка. А там ще пройде деякий час, може щось зміниться, і гляди, додому відпустять.

Так думалося, тому що так хотілося, але не знали вони, сердешні, що у їх житті немає нічого постійного, надійного і що зрадлива доля кожної хвилини може над ними позбиткуватися. Так і трапилось.

Під осінь наступного року у місті відкрили велику столярську майстерню, яка, крім усього іншого, взялася виготовляти й труни. Крім того, в колодязну будку провели центральне опалення, отже, Будникам слід було шукати нову роботу. Таким чином, вони знову опинилися у своїй попередній бригаді і стали мостити дороги.

Руки у Тодоха були справді майстерні. Невдовзі він так освоївся з новою роботою, що став працювати краще від інших і тому назвали його бригадиром.

Вранці, прийшовши на робоче місце, чоловіки натягували на коліна масивні гумові наколінники і, клячучи цілий день, вимощували бруківку камінням. За ними ішли жінки і сипали зверху гравій, а відтак пісок. Після валування, підготовлену ділянку покривали асфальтом.

Тут слід зауважити, що усі вищезазвані роботи виконувались допотопним способом — вручну. З людською працею ніхто не рахувався, бо платили за неї лише шматком хліба.

Правда, після п'ятдесятого року, замість пайка, стали видавати гроші, але суми були настільки мізерні, що за них заaledве можна було прохарчуватися й оплатити побутові послуги. До того всього, у той час арештували дочку Степаниду — їх останню надію і підпору. Таким чином, зараз могли вони розраховувати лише на свої сили.

За старанну роботу невдовзі Будникам дали невеличку, але окрему квартиру. Поруч Тодох побудував собі малий хлівець, завели свинку, яку годували всілякими відходами, що брали у сусідній їдальні, і так життя їх дещо вноrmувалося.

У той час Степанида вже другий рік сиділа в тюрмі. Як не старалися слідчі заплутати її в свої тенети і знайти їй якусь вину — не вдалося. В селі не знайшлося ні однієї людини, яка б погано відізналася про молодичку. Але і це її не врятувало: так

зване «Особое совещание» все одно присудило їй довічне заслання в Комі, разом з батьками.

Настав Свят-Вечір 1949 року, Ганна наварила рисової куті (бо не було тут пшениці, ні маку), напекла голубців і усе те поставила на стіл.

Раптом відчинилися двері і в хату тихо ввійшла їх дочка Стефа.

За стіл цього разу сіли втрьох.

За Святою Вечерою згадали всіх інших членів своєї чималої і ще недавно щасливої сім'ї. Найстаршого з дітей Григорія на слідстві страшно скатували і він скоро помер у селищі Лем'ю в концтаборі, що в Республіці Комі; згадали Єлизавету, яку теж вивезли в Сибір разом з її сім'єю, убитих Данила, Євдокію, що їй досі каралася у воркутинських таборах. Чи зійдуться вони усі ще коли-небудь разом, так як сьогодні, і за святковим столом заколядують «Бог предвічний...»?

Працювати стали втрьох разом в одній бригаді. Проворна Стефа взялася топити смолу у великому казані для виготовлення асфальту. Робота це не важка, але брудна і шкідлива для здоров'я. Зате постійно біля тепла, яке так потрібне було неакліматизованій жінці.

Так пропрацювали вони аж до вересня 1956 року.

Смерть Сталіна принесла поневоленим народам справжню весну. З численних концтаборів і місць заслання масово став повертатися знедолений люд додому. Повернули і Будники. Але що застали вони у себе вдома?

Напіврозвалена хата непривітно дивилася на них численними дірами і розбитими вікнами; стодолу, комору і стайню забрав колгосп для побудови корівників. Пішла туди і вся деревина, що росла понад річкою. Сад теж вирубали, децю викорчували недалеко сусіди, надіючись, що Будники вже ніколи не повернуть до своєї хати. Лише льох стояв на місці, хоча землю з нього згорнули, бо задумав голова колгоспу забрати собі весь камінь.

Але добрі люди не дали пропасти односельчанам, стали зносити, хто що мав, а картоплі встигли заробити ще у колгоспі і так перезимувати. Навесні Тодох знову взявся за відновлення саду, з допомогою друзів завів невеличку пасіку, купили корову і стали господарювати. Рік за роком господарство їх багатіло,

згодом побудували хлівець, відтак комору, придбали поросля, завели курей і життя знову ввійшло в нормальне русло.
Не загоїлись лише душевні рани...

Все пережите згадували, як страшний сон і говорити про нього старалися рідко.

Мабуть, таке страхіття не забуває людина до самої смерті, бо коли вмирав Тодох, то й тоді здавалося йому, що він ще на висилці. В передсмертному мареві постійно скаржився, що йому холодно на тих нарах і просив, аби відвезли його вмирати додому, бо хоче ще хоч раз перед смертю напитися води зі своєї криниці.

Очевидно, пережите жахіття не давало йому спокою все життя і, навіть, у смертну годину.

* * *

Ви. *приведене оповідання цілком достовірне, бо почув я його з перших уст, тобто від батьків моєї дружини Євдокії, які все це особисто пережили. Мешкали вони в с. Чайчинці, колись Вишнівецького, тепер Лановецького району Тернопільської області.*

ПОВЕРНЕННЯ

Настало літо 1956-го року. Багато змін принесло воно і в далеку, Богом забуту Воркуту. Мов у мурашнику метушився тут народ: одні підготовлялись покинути Північ взагалі, другі будували невеличкі хатинки, щоб хоч тимчасово мати якийсь притулок, а дехто збирався у довгождану відпустку.

Нарешті й для нас із дружиною настала можливість відвідати рідні сторони. Від однієї цієї думки заширало в грудях дух, а серце билось, мов божевільне. Та й хіба не було від чого? Майже дванадцять років ми не бачили не тільки рідних і близьких нам людей, але й жодного деревця, зеленого листочка, живої квітки, не відчували тепла нашого рідного сонця.

Дослівно з тяжкою бідою вирвали ми у свого начальства одномісячну відпустку за свій рахунок (згідно нового положення, така відпустка давалась усім звільненим) і стали турбуватися про проїзні квитки на залізницю.

Про виліт літаком годі було тоді і думати, оскільки авіатранспорт тільки-тільки налагоджувався, та й з огляду на ресурси ми не могли дозволити собі таку розкіш.

Нелегкою було тоді справою дістати проїзний квиток куди-небудь на південь. Народ лавиною покидав Далеку Північ і дослівно штурмував усі залізничні каси, щоби скоріше звідтіля виїхати.

— Додому, додому! — гомоніла тоді вся Воркута і не було такої сили, яка могла б зупинити той гігантський порив.

На залізничному вокзалі складались безконечні списки на отримання квитків, згідно яких каса відпускала в необмеженій кількості бажані квитки в усі сторони Радянського Союзу. Кожного вечора всі записані приходили сюди відмічатися. Інакше записані автоматично випадали з черги. І тільки після двох-трьох тижнів такого «ходження по муках», можна було надіятися на успіх. Нарешті всі труднощі були вже позаду — ми сіли у вагон і вирушили.

Після довгих скитань і поневірянь нам просто не вірилось, що ми дійсно вже їдемо і через кілька днів будемо вдома. Від радості розривало груди і не можна було більше ні про що думати. В усіх пасажирів була лише одна тема в розмовах: про дорогу і довгождану зустріч із рідними.

Через декілька годин їзди ми побачили перші тайгові проліски. Хоч були вони досить убогі і низькорослі, ріденькі, зате зелені, і ми жадібно оглядали їх крізь вагонне вікно.

А їхали ми тоді порівняно довго. Річ у тім, що в ті роки з Москви до Воркути ще не було двоколійного руху і на кожній станції довго доводилось чекати зустрічного потягу.

Всі вагони були переповнені народом. Тут їхали люди не тільки з Воркути, але й з інших північних міст і населених пунктів: з Юнь-Яги, Халмерю, Нової Землі, Хановея й інших. Весь той люд був дуже збуджений, очі в нього блищали якимось дивним блиском, він не сидів на одному місці, а кудись спішив, рухався і багато говорив. Всі радились, як краще і швидше дістатися з Ярославського вокзалу на наступний, їм необхідний, який вигідний транспорт для цього вибрати і т.д.

Першу ніч зустріла нас у Вологді. Якось дивно і непривітно її сприйняли. Був це липень і на Воркуті вже більше двох місяців панували цілодобові дні, до них ми вже встигли звикнути, а тут раптом — ніч. Вона неприємно вплинула на нашу психіку, бо видалась нам незвичайним природним явищем. Безумовно, щоб це зрозуміти і відчутти, треба щось подібне пережити.

І тільки через три дні приїхали ми до Москви. Що тут тоді діялось?

Маса людей, що прибула тоді з Півночі, Далекого Сходу, Сибіру, Казахстану, дослівно заповнила весь Ярославський вокзал, привокзальну площу і всі привокзальні вулиці. Ті люди значно відрізнялись від інших і їх здалеку можна було впізнати по одягу, обличчях і поведінці. І куди б тільки ми не направились, всюди зустрічали той гонимий і обездолений люд.

Вся ця картина виразно свідчила про те, що в країні зайшли нечувані досі зміни, наступила інша історична доба.

А люди, до яких не доторкнулась жорстока сталінська рука, по-різному на все це реагували. Одним подобались нововведені порядки і вони радо зустрічали все нове, що давало полегшу всім прошаркам нашого суспільства, інші зустрічали його в штики і зневажливо сприймали тих, кому усміхнулася доля.

Речей у нас було мало, лиш одна невеличка, кустарної роботи, дерев'яна валізка. Отже, ми вирішили переїхати на Київський вокзал за допомогою метро. Але і тут сісти було дуже важко.

Врешті, не без труднощів, добравшись до Київського вокзалу, закомпостували квитки і вирішили оглянути Москву, бо до відправки нашого потягу залишалось декілька годин. Побували в кількох магазинах, дещо купили, оглянули Кремль, пройшлись по Красній площі і знову вернулись на вокзал і невдовзі відправились потягом Москва-Львів.

Тепер були ми певні, що цей потяг завезе нас аж у рідний Тернопіль, і свій вагон ми вже вважали маленькою нашою територією. Наступного дня вранці заїхали на станцію Хутір Михайлівський. Яке здивування і радість охопили нас, коли ми побачили просто на пероні довгі столи, а на них парували смачний український борщ. А ще приємніше було нам почути з уст господинь нашу рідну співучу українську мову, якою ласкаво запрошували нас до столу. Тут ми смачно пообідали, придбали ще дещо на дорогу і вирушили далі.

Під вечір нас зустрів красень — Київ. Шкода тільки, що короткочасна зупинка не дала нам змоги хоч трішки ним полюбуватись.

Цю останню ніч у вагоні ми майже не спали. На нас накопало море вражень, а недалеко зустріч із близькими та рідними хвилювала наші душі і розпикала уяву.

Тривожно було на душі, ми не могли всидіти на одному місці і частенько поглядали у вікно, щоб зорієнтуватись, де знаходимось. Ось проїхали річку Збруч, Підволочиськ, за яким села стали багатіші, і тут ми вже зовсім втратили можливість опанувати собою. До болю хотілося кричати на повні груди, сміятися і плакати... Сльози самі виступали з наших очей і ми, крадькома, витирали їх.

І ось нарешті довгожданий Тернопіль! Наш рідний, милий і такий дорогий. Зовсім не тямлячи себе, ми вийшли з вагону, і тут нас зустріла далека рідня дружини, яка мешкала в Тернополі і яку ми ще з Москви повідомили телеграмою про свій приїзд.

Мов у якомусь тумані, не вірячи власним очам, ми віталися з ними, йшли незнайомими вулицями, пристрасно оглядаючи все навколо.

У той час наш Тернопіль був далеко не таким, як зараз. Озера ще не було, а в центрі, на місці центрального універмагу,

стояв пошкоджений війною Маріяцький костел. Один його купол дещо нахилився над тротуаром і здавалося, що він ось-ось впаде. На сучасній театральній площі стояв пам'ятник Богдану Хмельницького.

Відійшовши від центра міста в яку б не було сторону, можна було побачити багато низеньких халуп, що зовсім гармонізували з новопобудованими будинками-гігантами. Місто тільки прибирало свій сьогоднішній вигляд.

За цікавими розмовами ми смачно пообідали в родині і вирішили вийти на автовокзал (у повному розумінні цього слова такого тоді ще не було, а стояв лише невеличкий будиночок у вигляді сучасної сільської хати), надіючись зустріти тут когось із моєї родини. Наші домашні також були повідомлені про приїзд.

Пройшовши по площі кілька разів, ми не зауважили ні одного злого обличчя, як раптом я відчув, що хтось потягнув мене за полу. Я оглянувся, і яке було моє здивування! Переді мною стояв мій старенький батько, тримаючи за руку маленького хлопчика. По знімках я пізнав у ньому першого батькового внука Петруся.

Як не дивно, але батько пізнав мене першим. Взагалі росту батько був невеличкого, але цього разу він видався мені надто маленьким і дуже старим. Зуби пожовтіли, очі вицвіли, обличчя й шия — в зморшках. І аж тепер зрозумів я, що з того часу, як ми востаннє бачились, минуло добрих дванадцять років.

Автобусів тоді було ще дуже мало і для перевозу людей використовувались звичайні вантажні машини, вкриті брезентом. Ось на таку машину ми вилізли, хоч сісти тут пощастило лише декому. Майже всі люди їхали стоячі, стояли і ми з дружиною. Мені дуже захотілось побачити знайомі місця і я встромив голову в дірку розірваного брезенту, що світилася поруч мене. Проте очі мої побачили зовсім не те, що залишив я колись.

Поля не були вже поділені на вузькі смуги з різноманітними польовими культурами, а широкими одноманітними ланами, що простягалися ген-ген, як око сягне. Не побачив я теж багатьох знайомих хуторів, що так прикрашали наші безлісі поля.

Бруківки тоді також не було, машина мчала по вибоїстому гостинці, нас трясло і підкидало, а в буду вітер заносив хмари дорожнього пилу.

Коли витримати все це було вже майже неможливо, я побачив врешті нашу раковецьку красуню-липу, що мов рятівниця манила під свою розлогу крону. Біля липи я вздрів багато людей.

«Куди ж вони ідуть, — подумав я, — та хіба ж вони всі помістяться на цій маленькій машині, де і без них дуже тісно?»

Тут машина зупинилась і всі ми з неї висіли. Яке було наше здивування, коли ми зрозуміли, що ніхто з цих людей і не думав нікуди їхати. Всі вони пильно дивилися на нас, щось шепотіли між собою і нам стало зрозуміло, що вони прийшли сюди, аби нас зустріти і привітати. До болю це було нам приємно. Я, знявши капелюха, вклонився на всі чотири сторони своєму народові, якого любив і поважав. По всьому було видно, що наша шана і любов були взаємні.

Слід зауважити, що наш зовнішній вигляд був, так би мовити, непринадливий: були ми вимучені довгою дорогою і всякими переживаннями, а дрантивенький одяг цілком гармонізував з нашими блідими обличчями. Це вмить зауважили односельчани. Вони співчутливо хитали головами, а дехто з жінок витирав сльози.

І тут до нас підійшли мої сестри з дітьми: всі вітали ласкавими словами і дарували багато квітів. Зразу ж за ними підійшли і всі інші. Багато ласкавих слів та добрих побажань вислухали ми тоді, і до глибини душі були всім тим зворушені.

Моя старенька мати, з багатьох причин, вже не могла вийти на автозупинку, щоб нас зустріти, але я добре знав, що вона нас чекає більше всіх і що кожна хвилина стає для неї роком. Це я знав і серце моє рвалося до неї.

Подякувавши всім за добрі слова, ми врешті поспішили додому. По дорозі, у воротах майже кожного подвір'я, зустрічали ми людей, які пильно нас розглядали, ласкаво поздоровляли з поверненням і махали вслід руками. Так дійшли ми до роздоріжжя, від якого одна дорога веде праворуч до сучасного дому моїх батьків, друга — прямо вниз до місця нашого колишнього господарства.

Кекіш Петро з дружиною Євдокією
(Червень 1994р.)

Річ у тім, що під час фронту 1944 р. німці замінували всі будинки, що тягнулися понад річку, в тому числі і наше господарство. Про це я довідався вже раніше, але мені дуже хотілось хоч глянути на те місце, де минуло моє дитинство і юність. Дуже довго я мріяв про цю зустріч.

Ми з дружиною йшли попереду і без вагань направились просто вниз. Ті, що йшли за нами, не зрозуміли нас і почали гукати, щоб ми повернулися, оскільки наш дім зараз не там, а в іншому місці. Але ми йшли прямо, не звертаючи уваги на їхні вигуки й попередження. Тоді, зрозумівши все, вони теж поспішили за нами.

Тисячі разів ходили мої ноги тією дорогою і знав я її, як своєю долоню. Я майже біг, тягнучи за собою дружину і врешті нам відкрилася панорама нашої долини, річки і широкого луку за нею.

На місці колишнього нашого подвір'я ми побачили велику купу глини, що поросла високими бур'янами. Тут знайшов я невеличкий камінець, поцілував його і притулив до свого лица. Він був дорожчий мені від усіх дорогоцінних каменів на світі.

Мов жиди над зруйнованим Єрусалимом, стояли ми всі над тією неопалимою купиною, а серця наші нечутним голосом кричали і ридали.

Глянувши праворуч, я побачив яблуню, ту, яку садив ще в дитинстві. Залишив її тут досить молодим деревцем, а застав могутньою яблунею, з широкою кроною і товстим стовбуром. Підійшовши до неї, обняв її і поцілував, мов рідну сестру. Вона була одиноким свідком нашого минулого, єдиною реліквією, яку не знищили війна і важкі післявоєнні роки.

Проте думка про маму не покидала мене а ні на хвилину і ми поспішили додому.

Ще здалеку я побачив її стареньку. Вона сиділа під хатою на ослінчику і пильно дивилась у нашу сторону. Побачивши нас, встала і поволі пішла нам назустріч з розпростертими руками. Ми також поспішили їй назустріч.

Важко описати те, що діялось тоді в моїй душі. І радість, і сум минулої розлуки стискали моє серце і довго стояли ми так в обіймах під нашою хатою.

Ввечері посходились до нас сусіди і майже вся наша Родина. Батьки гарно приготувались до зустрічі і в задушевних розмовах та цікавих оповіданнях просиділи ми до пізньої ночі.

Минав тиждень, я вже трохи звик до нового оточення, але моя дружина не знаходила собі місця. У вільні хвилини виходила на ріг хати і дивилась, дивилась в ту сторону, де її село, рідні і близькі їй люди — все, що найдорожче серцю. Я розумів, що вона страждає і ми вирішили наступного дня їхати до її села.

Хоч знали, що там ніхто з рідних не зустріне нас, оскільки її сім'я ще в 1945 році була вивезена на Північ, проте дальша родина і сусіди були на місці. Та багато значило для нас ступити ногою на це святе місце, де колись бігали наші босі ноги.

Автобусне сполучення в ті роки ще тільки налагоджувалось, тому їхати вирішили поїздом Тернопіль-Ланівці. В сусіднє село Вербовець прибули вже біля опівночі. Оскільки в цю пізню суботню пору жоден транспорт вже не ходив, нам довелося переночувати у знайомих. Вони радо зустріли нас, гарно пригостили, а в неділю вранці ми вирушили до Чайчинець.

Як сьогодні бачу: йшли ми широкою польовою дорогою, що вела просто до села. Але вкінці, щоби дещо скоротити собі шлях, ми пішли навпростець по стернях. В одному з видолинків наткнулись на пастухів, що пасли тут свої корови. Серед них була і дворідна сестра моєї дружини, Ганя. Ще здалеку вона впізнала дружину і з великою швидкістю стала бігти нам назустріч. Вони разом виростили, дружили і ця зустріч для них двох була великою радістю. Не легко було дивитися, як вони дрижачими губами безконечно цілувались, обіймалися та плакали, мов малі діти. Відтак Ганя забрала свої корови і ми разом попрямували до села.

Мені чомусь видалось, що йдемо надто довго і я щоразу питав, чи ще далеко до села. Хоч вони обидві запевняли мене, що село вже дуже близько, я з недовір'ям слухав їх, оскільки не бачив жодних ознак, які свідчили б про якесь село. А ж раптом, мов з-під землі виринула широка долина, а в ній село і маленька річечка.

Тут мою дружину підхопила якась невидима сила, вона покинула нас і мов маленьке дівчатко стала бігти вниз. Добігши до свого саду, впала на землю і стала її цілувати. Підійшовши до неї, ми підняли її і пішли на подвір'я. Тут стояла лише старенька невеличка хатина, а біля неї льох. Все інше, що мало для колгоспу якусь матеріальну вартість: комора, стодола, хлів були розібрані і вивезені на колгоспний двір. Не минула лиха година і численного грубого дерева, що росло в долині понад річкою. Воно теж було вирубане впень і використане як будівельний матеріал при побудові колгоспних корівників та інших будівель.

Нас зустрів дворідний брат дружини з усією сім'єю. Всі щиро нас вітали, поздоровляли і запросили до хати. Тут ми трішки відпочили, привели себе в порядок, децю підкріпились і пішли до церкви на Богослужіння.

Коли вийшли з церкви після відправи, нас обступили всі, хто був у церкві. Сердечно нас вітали, цілували і щиро вітали з поверненням на рідну землю. В очах і словах було видно щире співчуття. Не спускаючи з нас очей, вони щось тихо між собою говорили, хитали головами і важко зітхали.

Годі оповісти словами те, що ми тоді відчули. Це зрозуміти може лише той, хто сам пережив щось подібне.

Всі рідні і близькі, навипередки, стали запрошувати нас до себе в гості: всім обіцяли ми, що обов'язково їх відвідаємо.

З церкви ми знову повернулись до брата Степана, оскільки він мешкав у той час на тому самому подвір'ї, де виросла моя дружина, і навіть у тому самому будинку, лише перегороженому стіною. Тут вони породились, разом росли, бавились і не дивно, що сюди йшли ми, як додому.

І дійсно, Степан прийняв нас по-братерськи, щиро вгощав і радів, мов дитина, коли бачив, що ми задоволені.

Після обіду до нас стали сходитися сусіди і дехто з родини. Всіх дуже цікавило наше минуле, скитання і поневіряння в далеких чужих краях. Так у довгих і задушевних розмовах просиділи ми до пізньої ночі.

Вранці наступного дня зайшли ми до хати моєї дружини. І що ми тут побачили?..

Розвалена піч дивилась на нас своїми чорними дірами, немов очима якогось заклятого чудовиська. Стіни і долівка скрізь були пориті щурячими дірами, в яких постійно чулося шарудіння і писк тих тварин. Ні однієї речі, яка нагадувала б про життя великої сім'ї, не залишилося тут. Я розумів, що дивитись на це спустошення моєї дружини дуже важко і поспішив вивести її звідсіля. Вона, бідолашна, ще довго не могла заспокоїтись, згадувала деякі подробиці з свого дитинства, батьків, братів, сестер, з котрих не всі вже були живі, а ті, що залишилися, ще й досі скиталися по засніжених просторах Далекої Півночі.

Лиш велика крислата груша під вікном нагадувала, що це та сама хата, колись весела і гомінка, а тепер порожня і тиха, але завжди дорога і нічим ніколи не замінима.

Ця цю рідну і милу хату так ласкаво співається в наших народних піснях, розповідається в казках і спогадах. Вона невід'ємна від нашого минулого, дитинства і найсвітліших днів у нашому житті.

Хто з нас не знає пісеньки, яку ми співали в початкових шкільних роках, що наче до сну колише:

*Маленькі стіни, ясна світлиця,
Всюди чистенько, так, як годиться.*

*Стукає в вікна груша крислата,
То ж наша хата, то ж наша хата.*

Шкода і навіть дуже шкода, що таку гарну і таку задушевну пісню так рідко зараз співають. Мало того, мені здається, що її зараз вже мало хто знає. Такий великий народний скарб, невмируща краплина нашого «Я» пропадає, відходить у забуття! Просто хочеться кричати: «Люди, куди ви дивитесь, що робите! Хіба можна топтати те, що з такою любов'ю створили наші предки і міняти його на якісь там «бугі-вугі!» Схаменіться, одумайтесь!

Мода! Її зараз видно у всьому: в нашому щоденному побуті, в одязі, в піснях, літературі і т.д. Але хто того не знає, що мода приходить і відходить, а справжнє мистецтво вічне. Ще старі римляни говорили: «Ars longa, vita brevis», що означає, життя — коротке, а мистецтво — довге, тобто вічне.

Просто не віриться, що те, що знали люди вже дві-три тисячі років тому, не знають сьогодні.

Майже кожного дня ми мандрували тут по невідомих мені досі полях, лісах, селах і хуторах, відвідували рідних і знайомих. Ця мандрівка тривала більше тижня, бо родина у дружини велика і нікого не хотілося образити.

Дуже запам'ятались наші відвідини в Барановських на хуторі Діброва. Там мешкала рідна тітка моєї дружини.

Свдокія, людина рідкісної доброти і щирості. Вітала нас ця родина дуже радо і щиро, нічим не скупилась, а ввечері влаштувала в нашу честь невеличкий сімейний концерт. У той час у вони мали двох дочок-підлітків, які гарно співали і знали багато наших народних пісень. Непогано співали і дядько з тіткою, двоє були постійними учасниками церковного хору і добре розумілися на виконанні тої чи іншої пісні.

Без перебільшення буде сказано, що співали вони знаменито, дуже мелодійно і гармонійно. До них підключились і ми обоє і в нас вийшов непоганий невеличкий хор. Співали ми тоді залюбки і довго, і лише глибокої ночі полягали спати.

Щойно через два тижні повернули до мого дому. Тут також чекали нас з нетерпінням, бо до кінця відпустки залишалися лічені дні.

Одного ранку я вирішив пройтися вулицями нашого села Раківця, щоб мати повну уяву про сучасне село. І тільки тепер я помітив, як сильно змінилася його війна. Багато будинків я недорахувавсь взагалі, а ті, що залишились, мали дуже жалюгідний вигляд. Людей в селі залишилося небагато, будівельних матеріалів було обмаль і все це гальмувало відбудову села, його нормальний розвиток. Ще я зауважив, що в селі майже немає молоді — душі села. Як згодом я довідався, вся вона виїхала в навколишні міста, переважно до Тернополя. Там вона знайшла більш поплатну працю, отримала квартири з усіма зручностями і зажила, порівняно з селом, багато культурніше. А села стали занепадати з кожним роком.

Ріка наша Стрипа жила ще в той час своїм давнім добрим життям, повноводна, багата рибою і красувалась своїми жовтими і білими водяними лілеями. Обидва її береги були прибрані зеленим кожухом з високого очерету і густої, мов

цітка, осочки. Але, що найважливіше, вода в річці була ще зовсім чиста і в ній гарно можна було викупатися.

Майже кожного вечора ми з дружиною дозволяли собі цю розкіш і я згадував ті часи, коли тут у нас «за Горою» і на броді в довоєнні роки вода в річці аж пінилася від натовпу купальників. Вони викрикували, вигукували і ті голоси лунали майже на все село. І річка, і село жили тоді повнокровним життям і не передбачали жодного лиха.

Тепер вечорами тут було тихо, аж страшно. Ніде над річкою не видно жодної людини, жодної ознаки життя.

— Адже ще досі живуть ці люди, які не так давно тут купалися, — думав я. — Чому зараз вони не купаються і не вигукують, як колись? Хіба вони побудували собі власні лазні, чи тіла їх чистіші, ніж раніше?

Мов батоном луснув — пролетіла наша місячна відпустка і пора вже було знову збиратися в далеку дорогу. Ох, як не хотілося покидати рідні сторони, рідних і близьких нам людей і їхати в ті далекі холодні краї, де все нам нагадувало нашу недолю і злигодні. Але вертатися ми змушені були самим станом нашого життя. Щоб залишитися тут і працювати в колгоспі, чи на інших важких роботах, — на це вже в нас не було ні сил, ні здоров'я. А там мали ми роботу легку і платну, і прожити там у ті роки було далеко легше, ніж тут у нас.

Ми потішали себе тим, що в скорому часі заробимо трохи грошей, одягнемось, як слід, освоїмо якусь спеціальність і тоді вже на постійно повернемось додому.

Так ми мріяли, а це «скоро» прийшло до нас аж через чотирнадцять років! Правда, за той час ми багато разів приїжджали у відпустку додому і по два-три місяці вільно відпочивали на лоні нашої розкішної природи, під теплим сонцем. Згодом, стали ми привозити сюди і своїх дітей на все літо, щоб вони запаслися вітамінами і сонцем.

Може, це буде і зайвим з моєї сторони, але я все ж таки відзначу вкінці одну негативну рису в характері наших людей.

Коли ми після довгих років скитань і поневірянь, приїхали перший раз додому, майже голі і нещасні, всі нас жаліли, нам співчували і навіть були раді допомогти, хто чим міг. А коли ми вже дещо відійшли, поправились, гарно одягнулись, заробили трохи грошей і стали приїжджати додому вже не жебраками, а зажиточними міськими людьми, де поділося людське співчуття і добре ставлення до нас?

Здавалося, люди повинні радіти за нас, бо ми зуміли поправити своє нещасне становище і стали звичайними і заможними, як і всі. Так ні ж, тепер вони дивилися на нас косо, називали нас панами і, навіть, стали нам заздрити.

Кому ж ви заздрите, люди? Схаменіться! Чи ж ви не знаєте, де і якою ціною все це нами придбано? А скільки разів ми запрошували вас поїхати разом з нами туди, де «загрибають гроші лопатою». Чому ж ні один з вас не полакомився на той «довгий карбованець»?

Закінчуючи це оповідання, висловлю надію, що те негативне старе мислення помре в скорому часі разом із старими людьми, а на їх місце придуть молоді наші нападки, озброєні багатими знаннями, мудрими новими звичаями і благодатними рисами характеру.

Так мусить бути, інакше людство не мало б жодного прогресу у самовдосконаленні. А такого бути не може.

Євдокія БУДНИК-КЕКІШ

БЕЗНАДІЙНО ОПЕЧАЛЕНА НАША ГОДИНА

Це не свічка догоряла на яркому вогні, це догоряло стражденне життя Петра. Ще на каторзі, в концтаборах та в шахтах Воркути, було втрачене його здоров'я.

Двадцять чотири роки, які пройшли там — в дикому чужому краю не могли не позначитись на його здоров'ї.

Повернувшись на Україну, знову переслідування та підслуховування під вікнами під дверима... Це все коштувало здоров'я, бо ж секоти відувачі навіть не ховалися зі своїми «візитами». Можливо в них була ціль, щоб здали нерви до кінця. Воно так і було, ці провокації вкорочували життя.

А в останні роки, як боляче сприймалися сесії Верховної Ради, з кожним днем сили танули.

Петро одного разу мені сказав: «Мені вже недовго залишилось жити, я це відчуваю».

«Хочу, як мене не стане, щоб мені заспівав наш хор «Заграда». Та щоб прийшли друзі з УПА і принесли два прапори — синьо-жовтий і чорно-червоний.

Мені було дуже страшно і важко чути слова про смерть. Я заплакала і сказала: «Не говори цього, ти ж мене знаєш, що я згину з туги за тобою».

«А ти не спіши, — сказав Петро. — Дітям нашим буде важко без нас обоїх. Ти молися за мене тут, а я буду молитися за тебе там.

А колись я за тобою прийду...»

Господи Ти Милосердний, як мені було важко тоді. А зараз мені ще важче про це, що збулось, писати.

Остання наша неділя в рідній хаті. Цього ранку, як завжди він, Петро, був дома, а я ходила з хором «Заграда» на відкриття конференції КУНу з приводу прийняття Конституції.

Після відкриття молитвою конференції, я відразу повернулась додому.

«Ти так скоро прийшла», — сказав Петро.

«Спішила, адже ти хварий».

Понеділок був фатальний. В Петра появились приступи, його забрали в реанімацію. на третій день змінилась мова, а пізніше почав її втрачати зовсім.

Прийшов його провідати п.Косянчук, то Петро заледво спромігся на кілька слів. Скажіть: Чи вийде моя третя книжка?»

П.Косянчук його запевнив: «Неодмінно вийде».

Двадцять восьмого червня, раненько, ми з сином приїхали в лікарню. Ще з порога син Ігор сказав: «Тату, сьогодні прийняли Конституцію, повністю, як ви цього бажали і вірили в це.» Петро нічого не відповів. Тоді я запитала: «Петро, чи ти хоч чуєш, що сказав Ігор?»

Петро сильніше затиснув закриті очі. Отже, це було підтвердження, що він все чув і розумів, але вже не мав сили вимовити слово.

Настала ніч, я не відходила від свого чоловіка Петра, він важко дихав, мав закриті очі і затиснені уста.

Я голосно молилася і в розпачі ридала. Я навіки з Петром прощалася. В палаті нас двох в невимовній тузі і безнадії, нас сповила ніч, а за вікном кричав пугач.

Що творилося в моїй душі, цього не можливо словами передати. Ця ніч в моєму житті була сама страшна.

Отже, не було сенсу лишати Петра в лікарні, ми забрали його додому.

«Чи знаєш, що ти вже дома», — запитала я коли поклали його на ліжко. Він затиснув знову очі. Ось так ми з ним спілкувались.

А в суботу вранці Петро промовив: «Священника».

Після сповіді священник сказав, що в повній свідомості відбулася сповідь.

Останній раз Петро покликав мене по імені. Я скоро підійшла, коли він сказав: «Дусю, ходи». Стала перед ним, він молився. по хвилі сказав востаннє: «Хочу вмерти».

Першого липня 1996 р. о сьомій годині вечора Петро помер. Він віддав Богові Духа і тихо-спокійно від нас відійшов... Ми всі молилися.

Прийшла родина, друзі, сусіди. З національними прапорами прийшли з УПА друзі, а хор «Заграда» заспівав тужливі повстанські пісні.

Все було так, як бажав собі Петро. Отець Роман величаво відправив панахиду ввечері, наприкінці ще заспівали з дяком Василем пісню про тюрми і Сибір, та муки які зазнав наш народ від поневолювачів-большевиків.

А третього липня Петра поховали. Я тяжко переживаю, плачу і ридаю... Бо втратила свого найдорожчого і найвірнішого друга, тебе Петрусіку, назавжди.

Спи мій коханий. А землянка наша рідна — свята, щоби сповила тебе легенько, як рідна мати. А я буду чекати, адже ти сказав: «Колись за тобою прийду.»

Боже, Ти нас не залиш!

Кекіш Петро з внуком.
(1996р.)

28 серпня 1996р.

ЗМІСТ

Наше знайомство	3
На підробітках	34
Довгождана зустріч	41
Уса — ріка приречених	51
Бурлан	61
Освоєння Далекої Півночі	87
Каніб	98
Віщий сон	110
Гора з горою... ..	117
Абаєва скарга	128
Тундра і її жителі	132
Невловимий	147
Розповідь досвідченого мисливця	155
Воркутинські мутанти	160
Сповідь знівченого	165
Втеча	178
Скитання і поневіряння виселених	192
Повернення	206
<i>Свідокія БУДНИК-КЕКШ</i> Безнадійно опечалена наша година	219

ДРУК І ВИДАВНИЦТВО

Україна, 282001, Тернопіль
бульв. Т.Шевченка, 1
тел. (0352) 25 06 71

Відповідальний за випуск
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка
Технічний редактор

Сергій МУЗИКА
Галина КОСТЯК
Ольга ПАСІЧНИК
Іван ІЛЬЧИШИН

Підготовка до друку виконана ТОВ «ЛІЛЕЯ»
з використанням комп'ютерної видавничої системи
APPLE MACINTOSH.

Надруковано у друкарні ТОВ «ЛІЛЕЯ».
Замовлення № 341. Друк офсетний.